

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Az ipari körzettől az innovációs rendszerig – az innovációs földrajz első évszázada

From industrial district to innovation system – the first century of the geography of innovation

OLÁH DÁNIEL, ALPEK B. LEVENTE

OLÁH Dániel: PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományi Doktori Iskola; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; olh.daniel@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4689-2206>

ALPEK B. Levente: adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; alpeklevente@gamma.ttk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9637-3693>

KULCSSZAVAK: innováció; innovációföldrajz; elméletörténet; gazdaságföldrajz; ipari körzet; innovációs rendszer

ABSZTRAKT: A regionális reziliencia egyik meghatározó tényezőjét a helyi innovációs potenciál és aktivitás adja, amelynek területi alapú vizsgálata szorosan kapcsolódik a földrajztudományhoz, az innovációföldrajzhoz. Az innovációföldrajz új tudományterület, amelynek keretében alapfeltevéseiben is különböző elméletek születtek az innováció megértésére. Kutatási célunk, hogy feltárjuk és egyes dimenzióiban számszerűsítsük az innováció kérdéskörének elméletörténeti dinamikáját, rámutatva a paradigmák változásaira, az elmúlt két évtized elméleteire. Bemutatjuk a neoklasszikus elméleti modellek tökéletesen informált és racionális, optimalizáló vállalatait, a helyelméleteket, az ipari körzetek helyhez kötött elméleteit és a háború utáni keynesiánus területi tervezési politikához kapcsolódó növekedési pólusok teóriáját. Elemzésünk kiterjed továbbá a tanuló régiók, a hálózatok, valamint az innovációs rendszerek kérdéskörére is, e szempontok szintén kapcsolódnak az innovációs geográfia vizsgálati horizontjához. E megközelítések tanulságai, valamint a földrajz kapcsolódó területeinek történeti és big data alapú elemzése hasznos lehet a területi tervezéssel foglalkozó szakemberek számára.

Dániel OLÁH: PhD student, Faculty of Sciences, Doctoral School of Earth Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; olh.daniel@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4689-2206>

Levente ALPEK B.: lecturer, Department of Human Geography and Urban Studies, Institute of Geography and Earth Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; alpeklevente@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9637-3693>

KEYWORDS: innovation; geography of innovation; history of theory; economic geography; industrial district; innovation system

ABSTRACT: One of the defining factors of regional resilience is local innovation potential and activity. The territorial, regional analysis of this innovation potential is closely linked to geography and to the geography of innovation. At the same time, innovation geography is one of the youngest disciplines of our time that has produced competing theories about the production of innovation in space, across time and in different institutional settings. We demonstrate that the scientific field of the geography of innovation was 'born' only in the eighties, after decades of analysis about economic growth and regional development that paid little attention to endogenous factors of innovation production. Our research objective is not only to explore but also to quantify the theoretical-historical dynamics of the theories of innovation geography. We apply big data tools in order to point out paradigm shifts in approaches such as the neoclassical school, location theories, industrial district and learning regions, networks and innovation systems or the growth pole theories of post-war Keynesian spatial planning regarding innovation potential.

Large-scale, digitized datasets concerning the literature has only been available since the 21st century. Our method, based on a big data approach is a novel, viable and reliable way to gain more insight into the inherent shifts in scientific trends, compared to traditional literature reviews which tend to build on more subjective methodological decisions. This may provide support for economic policy to find theoretical frameworks that help to identify barriers to innovation and strengthen regional comparative and competitive advantages as a basis of regional economic resilience.

The approach used in this paper shows considerable shifts in basic assumptions of theoretical models, with the increasingly frequent use of the terms 'economic instability', 'asymmetric information' or 'knowledge networks'. These mark a deviation from traditional neoclassical regional economics. The study argues that innovation system models took the position of earlier industrial district models and presents a quantified mental map of the most important tendencies in the geography of innovation.

Bevezető

Az innováció,¹ az innovációs képesség a 21. századra a gazdasági versenyelőny egyik forrásává, a piacon maradás fontos elemévé, valamint számos, dinamikus fejlődést mutató ágazat bázisává vált. Ennek jelentőségére az OECD 2007-ben hívta fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a következő évtizedben a versenyképesség alapja az innováció lesz, ezért innovációs stratégiaalkotásra van szükség. Erre Magyarországon az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció és más szakpolitikai dokumentumok is több helyen utalnak (http://www.terport.hu/webfm_send/4616, 2014).

Az innováció kérdésköre, annak területi alapú vizsgálata a földrajztudományban is jelen van, ugyanakkor kevésbé álltak rendelkezésre olyan nagyméretű, digitalizált adathalmazok, amelyekkel – a jelen tanulmányban bemutatott módon – kvantifikálni lehetett volna a terület változásának jellegzetességeit, a modellezési megoldások (paradigmák) dinamikáját.

Másfelől fontosnak tartjuk az innováció területének elmélettörténeti vizsgálatát azért is, mert az szorosan kapcsolódik a 21. században egyre hangsúlyosabban megjelenő válságállóság (reziliencia) vizsgálatához. A térségek jövőképességének kulcsa innovatív potenciáljuk eredményes kibontakoztatása és innovációs aktivitásuk növelése lehet.

A kutatás szekunder forrásokat használ, a szakirodalom elemzése mellett a Google által 2011-ben létrehozott adatbázisra épül. Miután a Google a világon publikált nyomtatott könyvek 12%-át digitalizálta, a kötetekből kutatók kiválasztották a legjobb minőségben digitalizált, így pontosan kereshető ötmillió példányt. Ezek többnyire a világ negyven különböző egyetemi könyvtárából származnak és a világon kiadott könyvek négy százalékát teszik ki (Jean-Baptiste et al. 2011). Az adatbázis korpusza 500 milliárd szót tartalmaz, amelynek több mint 72%-a, mintegy 361 milliárd, angol szó (Jean-Baptiste et al. 2011).² Az adatbázis adattisztítására nincs lehetőség, a kötetek műfaj szerint nem választhatók szét, és nem tartalmazza a periodikusan megjelenő kiadványokat, így a folyóiratokat sem, valamint legfeljebb öt egymás utáni szónak szó szerinti előfordulásai vizsgálhatók. Ugyanakkor az adatbázis a fentiek ellenére is tudományos módszertani fejlődést hozott és hozzájárult a kultúra gazdaságtanának (*cultruomics*) létrejöttéhez, hiszen először vált lehetővé nagy adathalmazon az emberi gondolkodás változásainak elemzése kultúrkörök szerint.³ Jelen tanulmányban is ezzel a módszerrel – az előfordulási gyakorisági statisztikák és trendek alapján – foglalkozunk meg állításokat az elméletek és fogalmak történetével kapcsolatban. Ábráinkon hármass fokozatú „simítási tényezővel” mutatjuk be a trendeket, az ábrák könnyebb olvashatósága érdekében hároméves időszakokra vonatkozóan számítottunk átlagot. Elemzésünk során az előfordulási számok a nagy- és kisbetűs előfordulásokat is tartalmazzák (azaz az 'innovation', az 'Innovation' vagy éppen az 'INNOVATION' szót is).

A módszerrel az innováció, különös tekintettel az innovációs geográfia egyes modelljeinek és azok alapfogalmainak előfordulását vizsgáljuk az adatbázisban, figyelembe véve, hogy a módszer korlátai miatt csak speciális, a földtudományban gyakran használt kifejezések előfordulásait vizsgálhatjuk. Terjedelmi korlátok miatt különböző nyelvterületekre vonatkozó egyedi elemzéseket nem mutathatunk be, kutatási célunk – tekintettel az adatbázisban a nyelvek relatív gyakoriságára – az, hogy azonosítsuk és részben számszerűsítsük az innovációföldrajz iskoláinak elmélettörténeti dinamikáit az angol nyelvterületen, rámutatva a paradigmák változásaira és az elmúlt két évtized új megközelítéseire. Bár innovációföldrajzról mint önálló tudományterületről az 1990-es évek előtt alig beszélhettünk, e tanulmány igyekszik visszanyúlni egészen Alfred Marshallig (1890) és azon szerzőkig, akik – még ha olykor rejtett módon is, de – kapcsolódtak az innováció térbeliségéhez.⁴

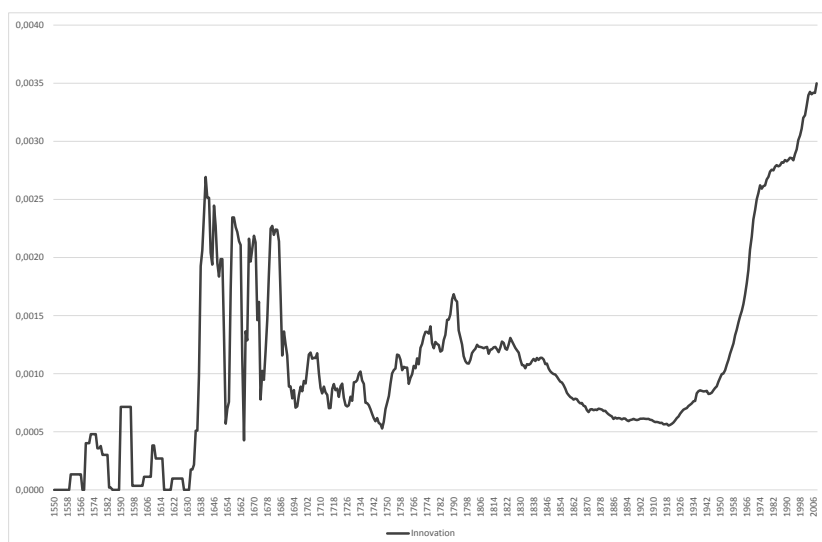
Megelőző időszak: az innováció születésének elmélettörténeti összefüggései

Az innováció gazdaságtanánál is fiatalabb tudományos alágazat az innováció⁵ földrajza, amely a 20. század második felében ágazott le az innovációkutatás fő-

áramáról (Simmie 2005; Moulaert 2003; Eder 2018). A téma aktualitását számos új kutatás jelzi, melyek továbbra is az innováció és a földrajz közötti kapcsolatok fejlődéséről és a két terület közeledéséről írnak (Eder 2018; Howells, Bessant 2012). A világ kereshető, legnagyobb digitalizált könyvtárakból kiderül, hogy az angolszász kultúrkörben – amelyben a világon elsőként bontakozott ki az ipari forradalom és az innovációra épülő piacgazdaság – a 20. század közepétől vált gyakorivá az innováció kifejezés előfordulása (1. ábra). Ennek ellenére az „innováció” szó már a 16-17. században is használatos volt, sőt a vallási színeztű, radikális vallási újításokkal jellemezhető angol polgári forradalom idején nőtt is előfordulási gyakorisága, de akkoriban negatív értelemben vett forradalmi, vallási újítást jelentett (Godin 2010; Hessayon, Finnegan 2011).⁶

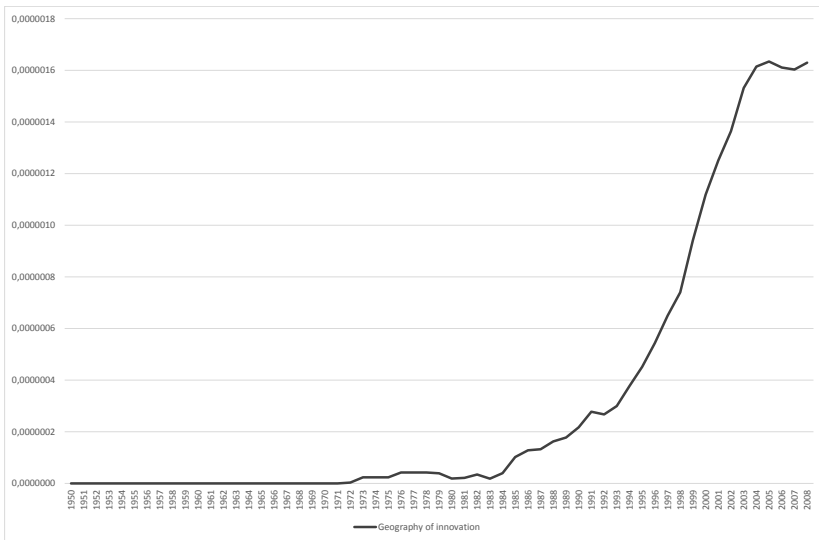
Az innovációföldrajz (*geography of innovation*) kifejezés lényegében a második világháború után jelenik meg és terjed el (2. ábra). 1972 és 2008 között az előfordulási gyakoriság 468-szorosára nőtt. Ezzel párhuzamosan elemzésünk megerősíti González-López és társai (2019) kutatását, amely szerint a Scopus adatbázisban a regionális innovációs politika kifejezés később nyert egyre nagyobb teret, a szerzőpáros az ezredfordulótól azonosította a kifejezés megjelenését. Az általunk vizsgált adatbázisban a kifejezés előfordulása a nyolcvanas évektől követhető. Ez arra mutat rá, hogy a big data-alapú szövegelemzéssel árnyaltabb kép kapható a kulturális trendekről, és már akkor is feltárható egy folyamat, amikor azt egy hagyományos szakirodalmi elemző kutatás még kevésbé ismeri fel (3. ábra).

1. ábra: Az innováció (innovation) angol kifejezés előfordulási aránya a nyomtatott irodalomban
The relative frequency of the word „innovation” in print literature

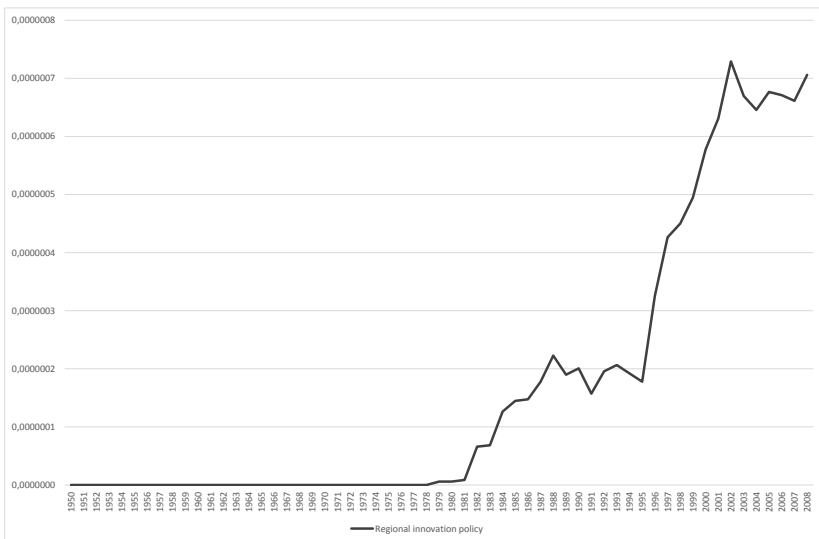
Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs, illetve a többes számos előfordulásokat is.
Forrás: Ngram

2. ábra: Az „innováció földrajza” (‘geography of innovation’) kifejezés előfordulási aránya a nyomtatott irodalomban
The relative frequency of the term ‘geography of innovation’

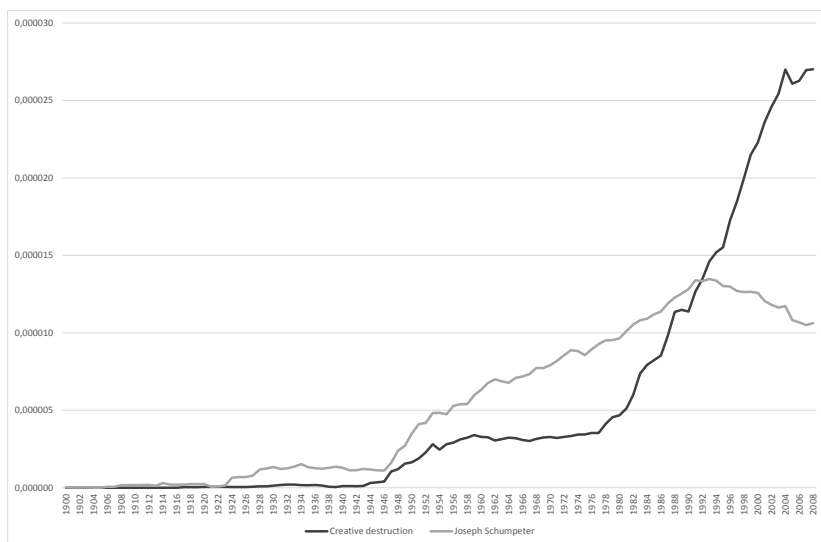
Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs előfordulásokat is.
 Forrás: NGram

3. ábra: A „regionális innovációs politika” (‘regional innovation policy’) előfordulási aránya a nyomtatott irodalomban
The relative frequency of the term ‘regional innovation policy’ in the literature

Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs, illetve a többes számos előfordulásokat is.
 Forrás: Ngram

4. ábra: A „kreatív rombolás” ('creative destruction') és „Joseph Schumpeter” kifejezések előfordulása az angol nyelvű irodalomban
The relative frequency of the term 'creative destruction' and 'Joseph Schumpeter' in the literature

Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs előfordulásokat is.

Forrás: NGram

A századeleji schumpeteri kreatív, teremtő rombolás fogalma – miszerint az új vállalati megoldások és az ezekre építő vállalatok felforgatják a piaci erőviszonyokat és szerkezetet, végül a megújulásban elmaradó vállalatok kiszorulnak a piacról – mint az innováció első modern definíciója, a neoliberais korszakban jelentős előfordulási gyakoriságbeli növekedést mutatott az adatbázisban. A kifejezésnek számos árnyalata és értelmezése jelent meg a 20. század során. Erre utal, hogy amikor Joseph Schumpeter nevének relatív említési gyakorisága az 1990-es évek elején helyi lokális maximumot ért el, a teremtő rombolás fogalmának említési gyakorisága tovább növekedett, a fogalom „önálló életre kelt” (4. ábra).

Megmásra találás: az innováció és a geográfia elmélettörténeti összekapcsolódása

Az innováció térbeliségének elemzését olyan szerzőktől kell eredeztetnünk, akik az innováció kifejezést nem vagy elvélve használták – annak forrásvidéke az agglomerációs és a regionális fejlesztési elméletekben található (Capello 2011). A kortárs elemzők számára először a városkép és az életmód átalakulása vált nyilvánvalóvá az ipari forradalmat követően, ezért vizsgálta Alfred Marshall és a régi cambridge-i iskola a földből gyorsan kinövő ipari körzeteket ('industrial districts') 1890-ben. A Marshalli (1890) elméletet később újraélesztették (Becattini 1990;

Saxenian 1991; Scott 1993) és immár több generációja is létezik (Sforzi, Boix 2015; Schiavone 2004; Bellandi, Proprijs 2015).

Az ipari körzet megszerveződését Marshall (1890) szerint különleges atmoszféra jellemzi. Tudás és információ „van a levegőben” ott, ahol a gazdasági tevékenység sűrűsödik. Marshall ezt nevezte később *atmoszférának*, amit a kilencvenes évekbeli követője, Becattini (1991a) nevezett el miliónek (Belussi, Caldari 2009). Az ipari körzet és a különleges atmoszféra kialakulásához a kis- és középvállalatok térbeli tömörülésére van szükség és egyfajta automatikus szervezőerőre, amit a technológiai komplementaritások magas foka eredményez. Fontos emellett a verseny, illetve az együttműködés folyamatos működése is (Becattini 2002). Különösen a kisvállalatokat segítik a tömörülésnek köszönhető – Alfred Marshall (1890) által leírt – lokalizációs előnyök, ami a külső méretgazdaságságból fakad, és amely csökkentőleg hat a termelés marginális költségére (ilyen például a vállalatok között kialakuló szoros kapcsolat, a központ képzett munkaerőt vonzó képessége vagy a helyi politikától kivívott támogató szabályozások). A lokalizált ipar válhat az elméletben hosszú távon ipari körzetté (Belussi, Caldari 2009). Az iparvállalatok ezen térbeli tömörülése a klaszterek egy korai típusa, de nem azonosítható általában a klaszterrel (Porter, Ketels 2009). A marshalli (1890) elméletben az ipari körzetben a helyi kis- és középvállalatok helyi tőkével, tudással és munkaerővel működnek, ahol a munkaerő nem az egyes cégekhez, hanem a régióhoz kötődik (Szajnowska-Wysocka 2009). Becattini – a Harmadik Olaszország ipari körzeteit vizsgálva – ezen ipari körzeteket a gazdasági növekedés enklávéinak nevezte (Pietrzyk 2000).

Marshall, bár az agglomeráció kifejezést nem használta, leírta, hogy a lokalizáció milyen előnyökkel – lokális extern hatásokkal – jár, ösztönözve az ipari körzet létrejöttét (Lengyel, Mozsár 2002). Ezt követően a regionális tudományok agglomerációs előnyöket és hátrányokat, az elméleti közgazdaságtan pedig externáliákat kezdett vizsgálni – a gazdasági főáram terjedés helyett elsősorban lokális externáliákról tett említést (Pósfayné 2013). Az alkalmazott tudomány, azaz a területfejlesztési politikák Lengyel és Mozsár (2002) szerint ezen externáliák internalizálásáról, az azok jelentette gazdasági potenciál kiaknázásáról szólnak. Marshall modellje és a külső gazdasági hatások vagy a helyi atmoszféra azonban egyfajta innovációs fekete dobozoknak tekinthetők.

Marshall az ipari körzetek felemelkedésének elemzése során nem szólt az innovációról, szemben a másik korai elméletalkotóval, az innovációt mikroökonomiai szemléletben is elemző Joseph Schumpeterrel, akinél viszont a térbeliség kapott kisebb hangsúlyt. Schumpeter (1942) kreatív, teremtő rombolásként írta le a folyamatot, amivel a gazdaság hosszú távú trendjeit és változásait magyarázta, és amely a kapitalizmus központi alakja, az értékteremtő vállalkozó munkájának köszönhetően jelenik meg és újítja meg a gazdaságot. A kritikák szerint azonban Schumpeter elemzése az innováció következményeit, de nem annak okait vagy létrejöttének térbeliségét vizsgálta (Ruttan 2001), ezért a huszadik század első fe-

leben továbbra sem jöttek létre elméletek az innováció térbeli termelődésének magyarázatára.

Schumpeter alapvetően megkülönböztette az invenciót (az ötlet megjelenését), az innovációt (a terméké fejlesztést) és az innováció piaci elterjedését (gazdasági-térbeli diffúzióját) (Greenacre, Gross, Speirs 2012; Simmie 2005). Ez már korai, ám egyértelmű kapcsolódást jelentett a geográfiához, még ha Schumpeter nem is fejtette ki részletesen az innováció térbeli terjedésének módját (Greenacre, Gross, Speirs 2012). Megközelítése alapján az innovációk a régió belülről, endogén módon jönnek létre és hajtják a régió, illetve a gazdaság növekedését (Dawkins 2003). Az irodalom – Schumpeter nyomán – az innovációk S-görbe alakú terjedéséről szóló évtizedekig, mely a terjedés gyorsaságát jelöli a kezdeti lassú, majd lendületet nyerő terjedéssel (Stenzel 2007; Lissoni 1995). Miután pedig az innováció megtalálta és elfoglalta piaci pozícióit, terjedése lassabb lesz, ekkor már kisebb, költségcsökkentő, inkrementális fejlesztések történnek a terméken, melynek elterjedtsége akár vissza is szorulhat.

Schumpeter neoklasszikus alapú elmélete a vállalatot vizsgálta a térdimenzió szerepét mellőzve, és a piac, a verseny és a belső mérethatékonyság közgazdasági fogalmaival magyarázta, hogy miért jelenik meg egyes helyen számos különböző vállalat (Simmie 2005). Schumpeter a negyvenes évek végén már a kis- és középvállalatok, illetve az egyén helyett a nagyvállalatokat is vizsgálni kezdte az innováció létrehozóiként: szerinte a nagyvállalatok az innovációkból eredő járadék megszerzéséért küzdenek egymással (Dawkins 2003; Sledzik 2013).

Schumpeter elmélete, bár az innováció keletkezésének és kialakulásának módját nem hangsúlyozta, jellegéből fakadóan megalapozta a lineáris innovációs modellt. Reznitzer (1993) az innovációs folyamat leírásakor két fő szakaszt különít el. Az első szakasz az ötletekből/elképzelésekből indul ki, ezek az invenció forrásai, e folyamatot az elképzelés objektívizálódása követi. A második szakasz az innováció alkalmazását, valamint annak térbeli és időbeli terjedését foglalja magában. Az időbeli dimenzió megvilágítása során épít – mikroökonómiai vetületben – a termékéletciklus elmélet (S-görbe), valamint – makroökonómiai vetületben – a gazdasági fejlődés hosszú hullám teóriájára (Reznitzer 1993). Az S-görbe maga is egymást követő szakaszokból áll (Lissoni 1995). Az innováció létrejötté és elterjedése az alapkutatástól az alkalmazott kutatáson át a piacra viteleg, majd a diffúzió lelassulásáig szakaszokra osztható (Greenacre, Gross, Speirs 2012). E lánc, vagy más terminológiával az „innovációs cső” azt a következtetést segítette megfogalmazni, hogy a folyamatban a legfontosabb az első lépés az alapkutatás, azaz minél több alapkutatást és kutatásfejlesztést küldünk be az innovációs csőbe inputként, a végén automatikusan annál több innovációt kapunk (Nemet 2007). Az innováció funkcionális forrása származhat a beszállítóktól és a termelőktől is a kínálati oldalon (Hippel 1988). A lineáris gondolkört követő elméletek mutatnak rá, hogy a jelentős alapkutatási tevékenység nem garancia az innovációk létrejöttére, másrészt a diffúzió – elterjedtté válás a gazdaságban, az-

az a szervesülés – hiányában az innovációs lánc működése kevésbé segíti a regionális gazdasági fejlődést (Godin 2013).⁷

Az innovációra, azaz a technológiai fejlődés fontosságára a Solow-modell irányította a közgazdaságtan figyelmét (Solow 1956). Modelljének újdonsága és fő következtetése a technológiai fejlődés fontossága – ami számításai szerint az amerikai egy főre jutó nemzetijövedelem-növekedés 40 százalékát adja (Beri 1993) –, azonban ez a termelési tényező a munka és a tőke mellett nem jelent meg modelljében endogén módon, ahogyan a térbeli változók sem.

A főáramú közgazdaságtan továbbra sem térben értelmezte az innovációt. Nelson (1959) és Arrow (1962) folytatták ezt a hagyományt, amikor a piaci kudarcok elméletét alkalmazták az innovációra (Nelson 1959; Arrow 1962). Eszerint azért szükséges erősebben, szabadalmakkal és szellemi tulajdonvédelemmel védelmezni az innovációkat, hogy ösztönözzék a nagyvállalatokat az innovációk alkalmazására. A társadalmilag optimálisnál ugyanis kevesebb innováció születik, az innovációt létrehozó vállalat eredményei, különösen a tudásanyag egy része tovagyrúzik a gazdaságban (Feldmann, Audretsch 1996), és más szereplők is hasznosíthatják azokat, ezért a vállalatok adott esetben az optimálisnál kevesebbet költenek kutatásfejlesztésre (Greenacre, Gross, Speirs 2012).

Összegezve, a 20. század első felében regionális megközelítésű gazdaságtudományról ugyan beszélhetünk, az azonban minimális szerepet szán az innovációknak. A helyelméletek (*location theories*) a huszadik század első felében is nagy jelentőségre tettek szert, ám többnyire a teret mint egy újabb változót illesztették be neoklasszikus ihletettséggű modelljeikbe. A hely tehát távolság, a távolság pedig költség, amely hat a helyválasztásra. Az ipari helyelméletek ezen gondolat körben mozogtak (Weber 1929; Hoover 1948; Lösch 1954). Az irányzat a helyhasználatát, annak elosztását vizsgálta az ipari és háztartási szereplők között (von Thünen 1826; Alonso 1960; Fujita 1989). A témák elvezettek a városi hierarchiák és a különböző funkciójú városok elhelyezkedésének elemzéséhez is (Christaller 1933; Lösch 1954), ezek a munkák azonban nem az innovációk létrejöttét vizsgálták. Az innováció térbeli terjedésének vizsgálatában, a kérdéskör tudományos feldolgozásában fontos lépést jelentett Hägerstrand 1952-ben megjelent munkája, amelyben a szerző az innováció terjedését információ átadási-átvételi folyamatként értelmezi, és amelynek bázisai a különböző információs hálózatok. Christalleri alapokra épít Windhorst (1983), aki modelljében szintén az innováció térbeli terjedését vizsgálja, ahogy Enyedi és Rechnitzer (1987) is, rámutatva a magyar mezőgazdaság példáján, hogy az innovációnak van központi, akadály- és befogadó területe is, ahogyan létezik térbeli és időbeli életciklusa is az elrugaszkodás, a kiegyenlítődé és a telítődés szakaszaival. Az innováció térbeli terjedése mellett az időhorizontot is integrálja Hagett (2001) modellje.

Ahogy Simmie (2005) rámutat, a marshalli térbeli agglomerációs elméletet és a schumpeteri gazdaságelméleti innovációs elméletet Perroux kapcsolta össze a huszadik század közepén Európában, Hoover és Vernon pedig az USA-ban, így

Solow modelljével – megközelítőleg egy időben – beszélhetünk az innovációs geográfia első eredményeiről (Simmie 2005). Perroux – a gazdaságelméletek térségtudományi csodavilágát kritikával illető amerikai kutató, Walter Isard (1956) mellett – emiatt is szerepel a regionális tudomány alapítójaként egyes munkákban (Egyed 2012).

Perroux (1955) szerint a növekedés – a neoklasszikus elméletekkel szemben – térben zajlik és eltérő intenzitású az eltérő helyeken. A különböző pólusokban eltérő intenzitású növekedés csatornákon keresztül terjed tova más területekre (Szajnowska-Wysocka 2009). A gazdasági növekedés térbeli és gazdasági tevékenység központi helye pedig a növekedési pólus. Ez a hely, ahonnan a gazdasági növekedés elindul és tovaterjed a környező területekre, ágazatokba és további pólusokba (Perroux 1955). E pólusokban található az exportképes, innovatív vállalatok is (Szajnowska-Wysocka 2009). A pólus a későbbi munkák alapján általában várost, ipari és tudományos parkot, speciális gazdasági övezetet vagy egyetemi központot is jelenthet (Gavrila-Paven, Bele 2017; Meyer, Hecht 1996).

Növekedési pólust jelenthet egy térben koncentrállódó iparág is, amely katalizálja a pólus növekedését. A katalizáló kulcsiparágak hatást gyakorolnak további ágazatokra. A két szerep – a gazdasági hajtóerő és a hajtott gazdasági ágazatok – elkülönülése a térben a domináns és a dominált régiók jelenlétében testesül meg, így függőség is kialakulhat közöttük. Hirschmann (1958) egyetértett azzal, hogy a növekedés földrajzi központokban koncentrállódik, amelyekből a fejlesztési, ösztönző hullámok elterjednek, Pred (1976) azonban úgy véli, hogy az ipari központokban olyan multiplifikációs hatások működnek, amelyek miatt a növekedés nem terjed tovább a kisebb városokba és a hátsóországba, a perifériákra, ezért a növekedéspólus-elméletek megvalósításától várt hasznokat megkérdőjelezi. Az információ áramlásának szerinte térbeli „torzulásai” vannak, amelyek a városi központoknak biztosítanak növekedési előnyöket, ráadásul az információ térben döntően a városokon keresztül és azok között áramlik, ami megerősíti a városok már kialakult gazdasági dominanciáját. Különösen érvényes volt ez a „telegráf-korszak” előtti időkre, amikor a gazdaságilag hasznosítható információ hamarabb jelent meg a legnagyobb városokban, ez pedig még több szereplőt vonzott be a városokba (Pred 1976).

A pólusmodell az 1950–60-as évek regionális fejlesztéspolitikájának képezte alapját, de 2000 után is alkalmazzák a pólusok kialakításának érdekében (Gavrila-Paven, Bele 2017). Az elméletkör szerint a növekedési (vagy fejlesztési) pólusok hatékony gazdasági vonzerőt jelentené ahhoz is, hogy kiegyensúlyozottabbá váljon egy ország gazdasági növekedésének térbeli szerkezete (Serra 2003), vagy hogy kiemeljenek egyes térségeket a leszakadó helyzetükből (Kimengsi, Fombe 2015; Ogunleye 2011). A centrum-periféria elméletek is elismerik, hogy a központok – például a nehéziparra építő Szilézia – perifériává válhatnak, a perifériák pedig központi funkciókra tehetnek szert (Heffner 2003).

A póluselmélet azért adta át helyét más megközelítéseknek (11. ábra), mert alábecsülte egy-egy növekedési pólus megteremtéséhez szükséges beruházások

nagyságát, és nem tett érdemi különbséget a természetesen és mesterségesen kialakuló pólusok között (Blazek 2008). Ráadásul bebizonyosodott, hogy a gazdasági növekedéshez nem elengedhetetlen a növekedési pólusok megléte: a svájci turizmus szektorának nincs növekedési pólusa, mert az decentralizáltan szétterjed a gazdaságban. Az eredeti, Perroux-féle elmélet absztrakciós szintje túlságosan magas volt, és ez korlátozta annak alkalmazhatóságát (Serra 2003). Nem elemezte behatóan, hogy miért és hogyan jön létre innováció a pólusokban. Mégis, a póluselmélet rámutat, hogy perifériák léteznek, hogy központi kulcspárágak hajthatják a másodlagos iparágakat, és hogy egyes esetekben elősegíthető a gazdaság térbeli decentralizációja újabb pólusok kialakításával. Boudeville (1967) Perroux tanítványaként fejlesztette tovább az elméletet és tette alkalmassá a regionális tervezésben való alkalmazásra, hangsúlyozva, hogy a gazdasági növekedés innováció formájában terjedhet a perifériák felé (Serra 2003; Wojnicka-Sycz 2013). Wojnicka-Sycz szerint az eredeti póluselmélet nem hangsúlyozza kellő mértékben a modern tudás gazdaság jellemzőit, az innovációs tevékenység és a tudás kiáramlását a központokból a perifériákra. A póluselmélet a pólusokból kiterjedő térbeli növekedési hullámokról szól, bár az innováció inkább a pólusok létrejöttének következménye, nem pedig oka. A regionális fejlesztési irányzatok e korszakban kevésbé mutattak érdeklődést az innovációs-beruházási folyamatot elindító vállalati döntések iránt, inkább az ipar különböző szektorai közötti statikus függőségi kapcsolatokat keresték – erre igyekeztek alkalmazott területfejlesztést építeni (Andersen 2011). Ezen kívül Perroux növekedési modelljében még nem jutott tér a növekedési pólusokban esetlegesen szerepet vállaló egyetemek, intézetek és laboratóriumok számára, ez csak a huszadik század végétől vált meghatározóvá a tudásáramlást és -termelést, illetve a helyi kontextust vizsgáló hálózatos, evolúciós és innovációs rendszer elméletekkel (Wojnicka-Sycz 2013) (10-11. ábra). A perroux-i elmélet innovációs hiányossága lehetett az oka annak is, hogy a fejlesztéspolitikában a növekedéspólus-elmélet sok esetben nem hozott eredményeket, abban az innovációra ösztönző környezet sem jelent meg, annak ellenére, hogy a schumpeteri elmélet nyomán Perroux is már az innovációt tartotta a gazdasági fejlődés fő hajtóerejének (Wojnicka-Sycz 2013).

A schumpeteri elméletre Perroux mellett Hoover és Vernon is nagyban épített, 1966-ban létrehozta a termékek életcikluselméletét, amelyben a schumpeteri elméletet egészítették ki információelmélettel, így ebben az esetben is összekapcsolódott a korábbi agglomerációs elméletkör és a schumpeteri elmélet (Simmie 2005; Cao, Folan 2011). Vernon (1966) szerint a termékeknek – akár a biológiai élőlényeknek – életciklusuk van. Az első szakaszban általában a nagyvárosi területeken található meg a feltalálók és a vállalatok (Dawkins 2003), mivel az új termékek létrehozásához nagyban kell építeni a külső gazdasági hatásokra és a kommunikációra. Ennek hangsúlyozásával az elmélet már közelebb került az innováció leírásához, és képessé vált arra, hogy kiküszöbölje a növekedéspólus-elméletek hiányosságát és megragadja az innováció póluson belüli keletkezésének

módját. A kezdeti szakaszban a termeléshez használt inputokat valószínűleg gyorsan kell változtatni, ekkor még a dizájn, a piacok és a felhasznált inputok sem sztenderdizáltak. Az inputárokra a cégek kezdetben kevésbé érzékenyek, mert az új innovatív termékek iránti kereslet árrugalmassága alacsony. Az új innovatív termék piaci bevezetéséhez szükséges a gyors és hatékony kommunikáció a vásárlókkal, beszállítókkal és akár a versenytársakkal is, azaz földrajzi közelségre van szükség, így az új termékekkel foglalkozó cégek a nagyvárosi központokban telepednek le. A későbbi szakaszban a cég már hatékonyabb termelésre törekszik a perifériákra telepítheti ki a termelést. Simmie (2005) rámutatott, hogy az 1970-es évekig az agglomerációs gondolat, a schumpeteri modell, a növekedés-ipólus-elmélet, a termékek életcikluselmélete és ezek együttese határozta meg a régi ipari övezetek hanyatlásáról és az újak felemelkedéséről – így a térbeli fejlődésről és az innovációs geográfiáról – való gondolkodást.

Az új ipari földrajz alapelemei

Az előbbi elméletek sok esetben mellőzték a kontextus, a társadalmi tér elemzését, és az innováció létrejöttét is egy térbeli „fekete dobozban” képzelték el. Amint a geográfia felnyitotta a teret mint tartályt, lehetősége nyílt az innováció mechanizmusainak térbeli elemzésére is. Ruttan (2001) szerint a korai nyolcvanas évektől számítható az elméletek új generációjának és az új ipari földrajz (*new industrial geography*) megszületése, amely alaposabban vizsgálja a beágyazottságot, az intézményeket és a tranzakciós költségeket is a korábbi, külső gazdasági hatásokra fókuszáló elméletek helyett (Ruttan 2001). Egy példa ezen megközelítésre a Piore és Sabel (1984) alkotta rugalmas specializációs elmélet, amely szerint a fogyasztók mind speciálisabb igényekkel lépnek fel, ráadásul növelik a gazdasági környezet bizonytalanságát az üzemanyagár sokkok, a volatilis árfolyammozgások miatt, és rövidülnek a termékek életciklusai. Emiatt az a vállalatok megfelelő stratégiája, ha alkalmazkodnak a változásokhoz és rugalmasan specializálódnak. A vertikális dezintegráció, a többcélú gépek, a képzett munkaerő és a versenyt az innovatív cégek érdekében korlátozó ipari összefonódások alkotják ezen stratégia alapjait. Az ipar vertikális dezintegrációja és az értékláncok hosszabbodása miatt a specializálódott termelők azzal érnek el mérethozadékot, hogy közel települnek egymáshoz, azaz belső helyett külső munkamegosztás és specializáció jön létre.

Az elméletben visszatér a marshalli ipari körzet modell, amelynek 1890-es fogalmát Becattini (1991a, b) élesztette fel (az iparikörzet-elmélet ezáltal új tartalmi elemekkel bővülve sajátos új reneszánszát élte az ezredfordulóra, ezt elemzésünk is megerősíti (8. ábra). Az újbóli megjelenést a gyorsan növekvő iparágak rugalmas specializációja ösztönözte az olasz ipari körzetekben, illetve Kaliforniában. Az elméletben már előtérbe kerülnek a hálózatok is, amelyek

csökkentik a nagyvállalatokon belüli munkafázisok számát. A vertikálisan dezintegrálódó korábbi nagyvállalatok helyén a rugalmasan specializálódó cégek között egyre több kapcsolat jön létre, amely csatornák az innovációk terjedésének is teret adnak (Simmie 2005). Azaz kisebb, de a helyi ipari körzetekben szorosán összekapcsolódó cégek jönnek létre a gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás érdekében.

Az elmélet kifejti, hogy az innováció termeléséhez a bizonytalanság leküzdésére és kezelésére van szükség, amelynek egy további módja a helyi innovatív milió létrejötte. Ezekon kollektív folyamatokat értünk, amelyek hozzájárulnak, hogy a vállalatok éljenek a szinergiákat nyújtó kapcsolatokkal (Simmie 2005). Közös, kooperatív tanulás valósul meg, amely az iparágakat segíti a technológiai paradigmaváltozások kezelésében. A tanulás, azaz az információáramlás a munkavállalók áramlásán, a vásárlókkal és a beszállítókkal való kapcsolatokon és a személyes vállalati kapcsolatokon keresztül valósul meg, ezen gazdasági-társadalmi kapcsolatokat pedig a térbeli közelség ösztönzi az elmélet szerint (Simmie 2005). Mivel az elmélet felveti, hogy a helyi, inkubációs környezetként működő milióban kollektív tanulási folyamat zajlik, a tanuló régió (*learning region*) elméleti előfutárának is nevezhetjük. Adataink is alátámasztják, hogy, a „milió”-ról a nyolcvanas évek végén, a „tanuló régió”-ról a kilencvenes évek elején kezdtek írni egyre gyakrabban, ami pedig az innováció és a gazdasági földrajz közös metszete (Morgan 1997). A milióban bizalmi kapcsolatok épülnek és a kapcsolatépítés kultúrája jelenik meg, nem csak az ipari körzeten belül, hanem a külvilág irányába is. Az információgyűjtés, a tanulás, a döntési mechanizmusok és a döntési elvek kiválasztása és az informális kapcsolatokon keresztüli döntések összehangolása is részben kollektív módon történik.⁸

Az elmélet a korábbi elméletek elemeinek egyfajta szintézise, ami meggyőzőnek tűnik ugyan, de mégsem mutatja egyértelműen, miért és hogyan jön létre az „innovációs milió”, nem teszi tudományos értelemben kézzelfoghatóvá, hogy „mi van a levegőben”. Kihívásokat jelent, hogy kimutatható legyen a helyi innovatív milió hatása a vállalati innovációs tevékenységre. A milió nem mutatja meg, hogyan jön létre az innováció egy olyan vállalaton belül, amely nem része a „miliónek” – vélte Hausmann (1996), aki szerint sem az ipari körzet, sem az innovációs milió nem az egyes cselekvő vállalati szereplők oldaláról – azok környezetét alaposan elemezve – mutatja be az innovációt. A helyi innovációs hálózatokat és a helyi innovációs környezetet azonban számos kutatás mégis alapvetőnek tartja: az informális és társadalmi kapcsolatok hálózata ugyanis segíti a csoportos tanulást, azaz a tudás termelését, elosztását és terjedését. E közös tanulást vizsgáló modell tanuló régió elnevezéssel Szajnowska-Wysocka (2009) szerint a kilencvenes években jelent meg. Az innovációs geográfia tehát miután felnyitotta a tér fekete dobozát, abban egy nehezen meghatározható jelenséget talált, amit legelőször innovatív miliónek nevezett el. Ennek elemzésében kezdett mélyebbre hatolni az újabb elméletekkel, mint amilyen a tanuló régió is.

Az innovációk térbeli létrejöttét, az innovációs milió kialakulását az iparágak sokfélesége is befolyásolhatja. A kapcsolódó sokféleség (*related variety*) irányzata szerint a helyi innovációk létrejöttét segíti, ha a helyben található iparágak lazán kapcsolódnak egymáshoz, azaz nem teljesen eltérő ágazatban működnek, így a tudás inkább képes terjedni köztük és hasznosulni. Azaz azonos tudásbázisokra – ami egy további, az ezredforduló után meghatározóvá váló elmélet – és közös kompetenciákra van szükség (Asheim, Boschma, Cooke 2011). A kapcsolódó sokféleség elvére, a helyi adottságokra és tudásbázisokra építve elindíthatók új, helyi iparfejlődési pályák (Boschma 2017). A modell szerint tehát a helyi szektorok közötti szélsőséges különbözőségek és azonosságok között egyensúlyra van szükség, hogy hatékony és termékeny tudásátadás jöhessen létre. Erre – a specializált diverzifikációban rejlő lehetőségek kiaknázására – szolgálnak a platformpolitikák is.

Az innováció és a kapcsolódó sokféleség egyes térségek válságállóságát is segítheti – az innovációs geográfia egyik legújabb elméleti kérdésköre – lakatosi (1978) értelemben vett kutatási programja – a 2010-es évek végén az innováció szerepe a regionális válságállóságban (Bristow, Healy 2017; Coenen 2018; Noronha, Pinto 2016). Hozzá kell tenni, hogy a szakirodalomban eltérnek az álláspontok arról, hogy a kapcsolódó vagy a nem kapcsolódó sokféleség elvére érdemes-e inkább építenie a fejlesztéspolitikának, azaz a jelenlegi adottságok mentén vagy azoktól függetlenül kell-e diverzifikálni a helyi gazdasági szerkezetet (Marzocchi et al. 2019). A meglévő fejlődési pályára építve ugyanis a szakpolitika támogatásával a régió elérheti az adott fejlődési út végét, a század végi evolúciós irányzat szóhasználatával technológiai zsákutcát (*path exhaustion*), a továbbfejlődési lehetőségek eltűnésének állapotát (Frenken 2017). Emiatt a nem kapcsolódó diverzifikáció is különösen fontos, amelyhez platformok szükségesek. Ezek a gazdaságban jelen nem lévő, vagy kevésbé kapcsolódó technológiák, illetve iparágak közötti kapcsolódási pontok. A törekvés a szükséges társadalmi célok kitűzésével kerülhet fókuszba: a társadalmi és rendszerszintű kihívások megválaszolására jött létre a misszióorientált innovációs politika fogalma, amely már az uniós dokumentumokban is megjelenik (Mazzucato 2017), és arra tesz javaslatot a kormányszakértőknek, hogy az egész társadalmat motiváló, a kor kihívásaira válaszokat adó, szektorok közötti összefogást szükségessé tevő nagyívű innovációs célokat tűzzenek ki.

A rendszerszintű elméletek felé

Az innováció létrehozásának folyamata kihívásokba ütközik, amelyek – a 20. század végén erősödő evolúciós irányzat szerint – a korlátozott racionalitás és a bizonytalanság: mindkettő a főáramú neoklasszikus irányzat feltevéseinek feloldása (Greenacre, Gross, Speirs 2012). Az evolúciós irányzat az innovációt lassú,

fokozatos folyamatnak képzelel el, amely gazdasági, társadalmi, intézményi, technológiai szférák folyamatos kölcsönhatásaiból és fejlődéséből jön létre. A korlátozott racionalitás elve szerint a vállalatok nem tökéletesen informált, nem tökéletesen racionális, a korlátokat figyelembe véve nem a legjobb döntést hozó, optimalizáló „gépek”, hanem a bonyolult világban rutinok fejlesztésével, akár a túléléssel is megelégedő egységek. A vállalatok a kialakult stratégiáikat – rutinjaikat – igyekeznek fejleszteni, ehhez keresnek újabb és újabb javítási és továbbfejlesztési lehetőségeket. Megoldásokat imitálnak, átvesznek és tanulnak egymástól. Ha ezzel elérnek egy bizonyos „elégedettségi szintet”, akkor „leállítják” a keresést. Radikálisan új, technológiai forradalmak zászlóvivőivé pedig ritkán kívánnak válni, mivel kevés információval rendelkeznek a világgazdaságról és annak jövőjéről. A vállalatok eltérő fejlődési-technológiai utakon járnak, azokról ritkán térnek le (a technológiát alkalmazó cégek számának növekedésével, bizonyos körülmények között, mind több vállalatnak érdemes azonos technológiai útra lépni).

A valóságban tehát a vállalatok kezelni igyekeznek a bizonytalanságot, ami ronthatja innovatív tevékenységüket: a legújabb technológiákra azok korai fázisában kétélű kardként tekinthetnek, mivel nem látják a különböző technológiai utak jövőbeli kimenetét, hiszen számos technológiai út jelenthet zsákutcát. A bizonytalanság nem csak a technológiára, hanem a termék gazdaságba való illeszkedésére, a keresletre vagy a szabályozási környezet támogató jellegére is vonatkozik. A beszállítóktól a fogyasztókon át a szabályozókig minden szereplővel kapcsolatban értelmezhető a bizonytalanság. E jelenségek vezethetnek oda, hogy egyes vállalatok „csupán” a már bevezetett gyakorlatok fokozatos és lassú javításának módjait (az inkrementális, fokozatos innovációt) keresik.

A neoklasszikus, költségalapú, agglomerációs és helyelméletektől az új ipari körzetek, az innovatív miliő vagy az evolúciós gondolkör is messzire távolodott el. Új fogalmakat vezettek be, amelyekkel igyekeznek megvizsgálni a külső gazdasági hatások mögött álló mechanizmusokat – amelyekre Marshall, Schumpeter vagy Perroux még kevesebb hangsúlyt fektetett. Az új elméletkörökben megjelent az endogén növekedési megközelítés, amely a gazdasági vagy földrajzi egységek belső mechanizmusaiából – például a régiók vagy központok belső innovációs rendszereiből, evolúciójából, kollektív tanulási folyamataiból – vezette le azok növekedését (North, Smallbone 2000). A belső adottságok között megjelent a beágyazottság és az intézményrendszer is, illetve a szakpolitikai tervezés fontossága. A régió endogén növekedési modellje a külső hatások, például a kívülről beáramló tudás és innováció vagy az export húzóereje helyett a tér tartályán belüli erőforrásokra építő, azokat használó növekedést elemzi. A belülről származó és terjedő tudás és az abból létrejövő innováció adhatja egy régió versenyképességi előnyét (Szajnowska-Wysocka 2009). Döry és Reznitzner (2000) a regionális innováció meghatározó tényezői között azonosítja a technológiakínálatot, az innovációs szolgáltatásokat, a vállalkozások közötti kapcsolatokat, a vállalkozások K+F tevékenységét, a regionális környezetet és a kapcsolódó politikákat, felhívva

a figyelmet a regionális innovációs képességgel összefüggésben – a technológia- és innovációorientált vállalkozások mellett – az ösztönző környezet (innovációs externáliák), valamint a gazdaság- és területfejlesztést támogató politika jelentőségére is.

Az új gazdasági geográfiába az ezredfordulóra mindinkább beszivárogtak az organizáció, az evolúció, és az interakció fogalmai, amelyek előmozdították az innováció elemzését is. Ezen új „pilléreket” javasolja Bathelt és Glückler (2003) Storper megközelítésének megújításához. Ezek tekinthetők a gazdasági értelemben vett *'relational geography'* alapjának is (a kifejezést az ezredforduló után használták egyre inkább), amelyben fontosabbá vált a kontextus és a környezet vizsgálata. Ezt a jellemzően intézményi körülmények által definiált kontextust jelenti a beágyazottság, amiből következhet a bezárultság (*lock-in*) jelensége és az útfüggőség is (Arthur 1994).

Az új megközelítések – az evolúciós irányzathoz kölsönözve a fogalmakat – mindinkább azt hangsúlyozzák, hogy a múltbeli döntések korlátozzák és kijelölik a térség fejlődésének folyamatait (Greenacre, Gross, Speirs 2012). Az endogén, evolutív növekedés a korábbi fejlődési úton halad, amelyből a kitörés nehéz lehet (lásd Felső-Sziléziát, amely egykori nemzetgazdasági ipari központból fokozatosan perifériává vált, mivel a hagyományos technológiai-gazdasági rezsimről nem történt letérés) (Szajnowska-Wysocka 2009). Az innovatív folyamat az útfüggőségnek eredménye és felerősítője is. Az evolúciós irányzat rámutatott, hogy számos szereplő kölcsönhatásából, sajátos környezetben keletkezik innováció. E rendszer egészét igyekeznek megérteni az innovációs rendszerelméletek, amelyek a kilencvenes évek végén az egyik meghatározó irányzatnak számítanak (11. ábra).

A cégek önbeteljesítő technológiai várakozásai, és maguk a technológiák kölcsönhatásba lépnek az intézményrendszerrel és felerősítik egymást, így hozva létre társadalmi-technológiai rezsimet. Emiatt a merőben új innovációs, esetleg technológiai forradalmak ösztönzéséhez először a szabályozási rendszer megváltoztatása szükséges (Greenacre, Gross, Speirs 2012). A bezárultság (*lock-in*) jelenségét az okozhatja, ha egy domináns technológia elterjed és „foglyul ejti” a piacot vagy egy szektort, hiszen ahhoz alkalmazkodik az infrastrukturális rendszer, ahhoz alkalmazkodnak az intézmények és a várakozások. Az evolúciós irányzat előretörése lendületet adhat az intézményi gazdaságtan és a geográfia szorosabb szimbiózisának is (Rafiqui 2010), és ezek az evolúciós gondolatok teszik szükségessé a továbblépést a rendszerszemléletű innovációs modellek felé.

Ezért integrálódtak a 20. század utolsó negyedében megjelenő új elméleti alapelemek és fogalmak nagyobb innovációsrendszer-elméletekbe. Erősödő törekvések történtek az 1970-es évektől egy általánosabb innovációelmélet megalakítására: Nelson és Winter (1982) már a bizonytalanságra és az intézményekre építették modelljüket, amelyben a kereslet- és kínálatvezérelt innováció is megjelent piaci és nem piaci környezetben egyaránt. A modell szerint az innováció kumulatív jellege miatt az új technológiák életciklusszerűen fejlődnek. Kline (1985) a láncszerű (*chain linked*) modelljével az innováció körkörösségét és a számos

visszacsatolási kört hangsúlyozta a folyamatban, így az interakciók fontosságát emelte ki. Freeman és Perez (1988) tovább árnyalta az innovációs folyamatot, négy típusra vagy szakaszra osztva azt: az inkrementális innovációtól, a radikális innovációkon, a technológiai rendszer változásain át a technológiai-gazdasági paradigmatváltásig.

A technológiai rendszerek azonban szélesebb értelemben vett innovációs rendszerekben működnek. Az új megközelítések egyfajta szintetizálási kísérletét jelentették az innovációsrendszer-elméletek, amelyek a 20. század utolsó negyedének jelentős elméletei (11. ábra). A rendszermodellek négy alapeleme: a keretrendszer feltételei, a tudományos-ipari bázis, a tudástranszfer tényezői és az innovációs ösztönzők illetve hajtóerők, nagy hangsúlyt fektetve a keretrendszerre.

A *regionális innovációs rendszer* modellje a régió innovációtermelő rendszerének leírását, szereplőinek felvonultatását igyekezett bemutatni. Az akadémiai, az üzleti és a kormányzati szereplők helyi interakcióját a helyi intézmények, a pénzügyi-fizikai-tudásbeli infrastruktúra határozza meg. A regionális rendszer kifelé más régiókhoz is kapcsolódik, és az interregionális kapcsolat mellett nemzeti szervezetekhez, intézményekhez is illeszkedik, illetve nemzetközi kapcsolódásai is vannak, például a nemzetközi és uniós intézményrendszerbe ágyazódik (Komninaki 2015). Az innovációs rendszer (*innovation system*) a 20. század utolsó évtizedétől a szakirodalom egyik leggyakoribb kifejezése. Általános értelmezési keretté vált, amely szakított a neoklasszikus – és „neoliberális” – elméletekkel, hangsúlyozva a szakpolitikai tervezés legitimitását és lehetőségét, hiszen maga is egy szakpolitikai tervező eszköznek tekinthető (Tödtling, Trippel 2018). Bajmóczy (2008) szerint az innovációs képesség fogalma éppen a regionális innovációs rendszer működési hatékonyságát jelöli, amely nagyban függ a szereplők közötti kapcsolatoktól (a hálózatosodást Dőry (2001) szerint az indokolja, hogy az egyre komplexebb technológiák kifejlesztése egyre nagyobb erőforrásokat emészt fel).

Az innovációsrendszer-elméletek módosulásait jelentik az innovációskapacitás-modellek. Porter és Stern (2002) szerint az innovációs kapacitások jelentős része az országok egy kis csoportjára korlátozódik, elegendő ennek belátásához a szabadalmi bejelentéseket megvizsgálni (innovációdefinícióknál jóval szélesebb, szabadalmak formájában ez alapján csak az újítások kis része jelenik meg). Így az irányzat hajlamos az egy főre jutó szabadalmakkal mérni egy gazdaság innovációtermelő kapacitását. A modell szerint három elemet kell megvizsgálnunk: az általános innovációs humán és pénzügyi infrastruktúrát, a vállalati szintű klaszterspecifikus feltételeket és a két tényező közötti kapcsolatok minőségét, jellemzőit. Az egyetemek például erős kapocsá válhatnak a két szféra között – összekötve a technológiát és a vállalatokat – akár innovációs ökoszisztémák központjaiként (Reichert 2019).⁹

A nemzeti vagy regionális innovációs rendszerek új szempontokat vonnak az innováció geográfiai elméletébe, de ezzel összetettebb modellt hoznak létre.¹⁰ Bizonyos típusaikat ért kritikák szerint nem lépnek túl a helyi innovációs rend-

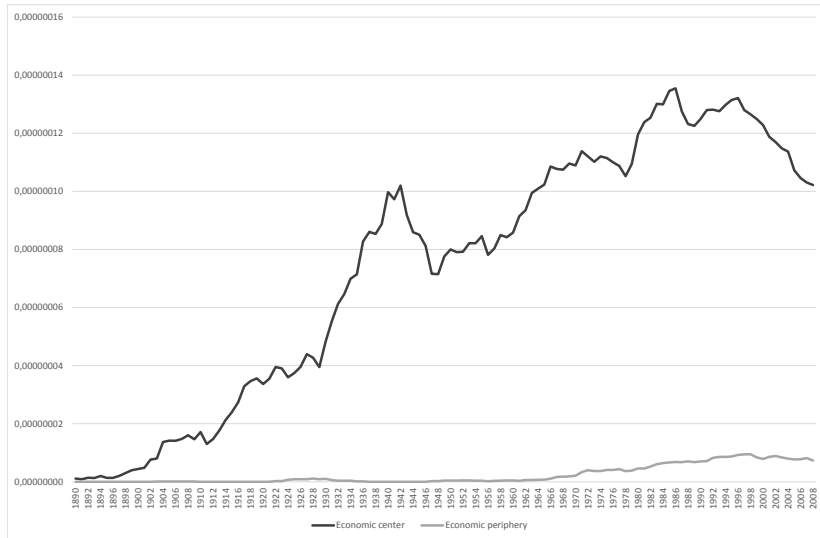
szer szereplőinek statikus, felsorolásjellegű leírásán. Elsősorban a sikeres regionális innovációs modelleket vizsgálják, a kudarcos példákat vagy a perifériákat kevésbé mutatják be, ráadásul csak technológiai innovációkat elemeznek, hagyományokra épülő vagy társadalmi innovációkat nem (Tödtling, Trippel 2018). Ezért azokat számos módon fejlesztették tovább, például evolúciós irányba (Cooke 2004). A modell előnye ugyanakkor az, hogy rendszerszemléletű és a *'relational geography'* megközelítés jellemző és fontos fogalmait felvonultatja: eszerint az innovációkat nem egy szereplő hozza létre, hanem egy rendszer, amelynek számos eleme és szereplője van, és amely folyamatosan változó környezetben működik (Asheim, Coenen 2006). Az intézményi pilléreken nyugszanak a szereplők dinamikus interakciói. Az innovációsrendszer-elmélet egyszerre szintetizálja az agglomerációs elméleteket, például a növekedésipólus-elméletet, az iparikörzet- és iparimilió-elméleteket, illetve a klaszterekre vonatkozó elméleteket – a leíró jellegű elméleti keretet számos különböző iskola fogalmaival és megfigyeléseivel fel lehet tölteni.

Globális-lokális viszonyok a 21. század elején

Az innovációs geográfia a 20. század első felében az iparvállalatok elhelyezkedési és termelési döntéseit, a század végén viszont mindinkább az ezen döntések mögötti tudás és az információ áramlását és hasznosulását vizsgálja. A kapcsolódások vizsgálata a hálózatokra irányította a figyelmet (5. ábra), ezen hálózatokban pedig már a perifériák is helyet kaptak. Meg kell jegyezni, hogy a gazdasági periféria említése a vizsgált irodalomban messze elmarad a gazdasági központokétól, azonban a gazdasági központok iránti érdeklődés a kilencvenes évek közepétől enyhén a perifériák irányába tolódhatott el.

A régió innovációs hálózatként való értelmezését ösztönözte a Szilícium-völgy vagy az olasz ipari régiók példája (Szajnowska-Wysocka 2009). Az innováció az ezredforduló utáni szerzőknél mindinkább csatornákon keresztül áramlik a világban. Míg a neoklasszikus elmélet egyik elsődleges témája a térbeli távolságok miatti költségek – és ez alapján a vállalatok lokációs döntései – voltak, addig a világ globális faluvá válása azokra a „csővezetésekre” (*'global pipelines'*) irányította a figyelmet, amelyek a világ helyei között az innovációt szállítják. A vállalatok helyett tehát az információ mozgásának és térbeli költségeinek vizsgálata jelent meg az irodalomban. A külvilághoz vezető, globálisan futó különböző innovációs vezetésekre kell a helyi központoknak rákapcsolódniuk (Fitjar, Rodríguez-Pose 2011). Emellett a másik innovációs pillér a helyi „pezsgés”, azaz az a kollektív tanulási folyamat, amely a szereplők gyakori interakciói során jön létre, és amely ahhoz szükséges, hogy a globális vezetéseken beérkező információk valóban hasznosuljanak, szervesüljenek a gazdaságban (Onsager et al. 2007).

5. ábra: Gazdasági központok ('economic center') és gazdasági perifériák ('economic periphery') előfordulása az irodalomban
The relative frequency of the term 'economic center' and 'economic periphery' in the literature

Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs, a többes számos előfordulásokat, illetve a 'centre' és a 'center' változatokat is.

Forrás: Ngram

Ebből következik, hogy lokális és globális hálózatok is működnek, és mindkettőre szükség van az innováció termeléséhez: Fitjar és Rodríguez-Pose (2011) szerint erős globális hálózatokat kell felépíteni.¹¹ Arra hívják fel a figyelmet, hogy e folyamatok a *lock-in* hatást erősíthetik, amennyiben a helyi agglomerációk támogatása a gazdaságszerkezeti, helyi homogenizálódást segíti elő, a meglévő utakon való továbbhaladást támogatja, korlátozva ezzel a külső kapcsolatokat, az iparszerkezeti diverzifikációt. Így különösen fontos, hogy a helyi hálózatépítés helyett nagyobb regionális hálózatokba kapcsolódjanak be a központok. Egyes szerzők szerint a globális vezetékrendszer már fontosabb, mint a helyi környezet, így a gyenge helyi kapcsolatok hátrányai pótolhatók a globális integrációval (Eder 2018). Ebből következik, hogy a perifériákon is működhet innováció – még ha az rejtett vagy lassú is. Különösen akkor, ha a periféria vállalata közelinek tekinthető – nem fizikai, hanem kognitív, szervezeti, kulturális vagy technológiai értelemben – a távoli központok vállalataihoz (Ensign et al. 2014).

A globális gazdaságot behálózó vezetékrendszereken különböző típusú információk áramlanak, ezért szükséges említést tenni tacit és explicit tudás között. A hagyományos érv szerint a tacit tudás rejtett, átadásához földrajzi közelség és személyes kapcsolatok szükségesek (Vissers, Dankbaar 2013). Gordon és McCann (2005) ugyanakkor megkérdőjelezi a helyi tudásátadás jelentette tárgyú pozitív innovációs hatásokat. A klaszterekben való részvétel egyik érve

épp a tacit tudás megosztása volt (Visser, Dankbaar 2013). Ugyanakkor az előbbi elméletkör szerint a globális vezetékrendszeren keresztül mindkét típusú tudás (a lokális tacit és a globális explicit) szállítható és átadható (Bathelt, Malmberg, Maskell 2004). Kérdéses azonban, hogy a tacit tudás áramlását feltételezhetjük-e, még ha a szükséges infrastruktúra rendelkezésre is áll, hiszen a tacit tudás fogalma körül is találhatunk bizonytalanságokat (Gertler 2003). A tacit tudás nehezebben menedzselhető, adható át és osztható meg, mint az explicit, ami versenyképességi problémákat okozhat akár vállalatokon belül is (Mahroeian, Forozi 2012).

A tacit és explicit tudás különböző arányokban alkotja a szintetikus és analitikus tudásbázisokat. Az analitikus tudásbázis tudományalapú, a szintetikus pedig a mérnöki tudományokra épülő (Laestadius 1998). Később egy harmadik típussal, a szimbolikus (művészetalapú) tudásbázissal bővült a tipológia (Asheim, Boschma, Cooke 2011). Az elmélet egyik következtetése, hogy a legtöbb innováció alapvetően tudásalapú. A kodifikált és a tacit tudások a helyi tudásbázisok részei. Az innovációs ökoszisztémát nagyban támogatja a kulturális koherencia, a szereplőket összekötő kulturális normák és narratívák is – például a múlt helyi gazdasági, politikai, üzleti sikerei –, amelyek erősítik a bizalmat és a tudásátadást (Reichert 2019).

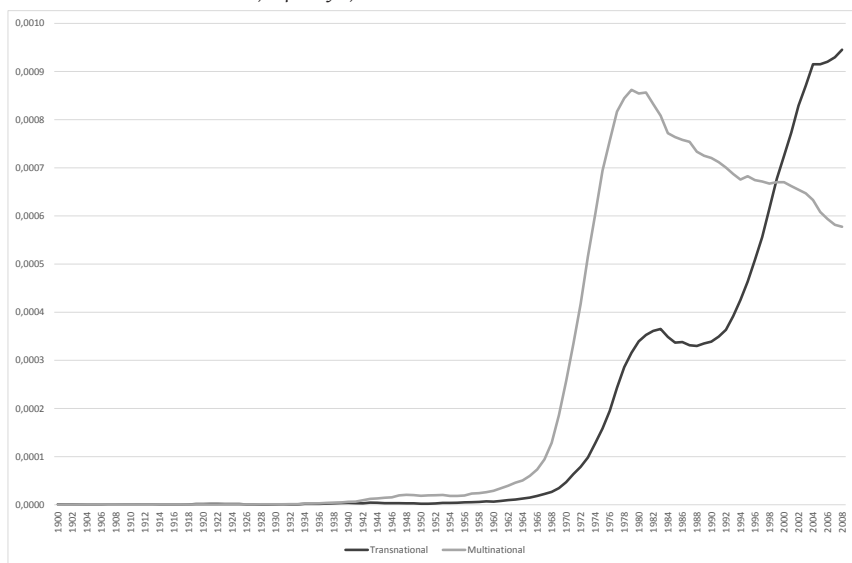
Az innovációföldrajz fogalmi kereteinek történeti változása

Az alábbiakban megvizsgáljuk a legalapvetőbb innovációföldrajzi fogalmak szakirodalmi előfordulását. Kizárólag a szóhasználatot vizsgálva úgy tűnhet, hogy a világ kevesebb mint fél évszázad alatt vált nemzetközivé (6. ábra).

A tudományok a gazdaságot és a társadalmat alkotó entitásokkal kapcsolatban is mindinkább a szereplők közötti kapcsolatokat hangsúlyozták. Kezdetben a multi-, majd a transznacionális vállalatok szóhasználat terjedt el intenzívebben, ezt alig egy évtizeddel később az értéklánc fogalmának rendkívüli és töretlen elterjedése követte (7. ábra). Az egyedi, egyéni, mikroszinten vizsgált vállalatok mellett mindinkább fontossá vált a vállalatok környezete és kapcsolódásaik is, mivel sajátos, kontinenseken átívelő gazdasági hálózatokba szerveződtek.

A társadalmi folyamatok esetében is a hálózatosodásra helyeződött a hangsúly: a „társadalmi tanulás” (*social learning*) kifejezés megjelenése évtizedekkel előzte meg a „vállalati hálózatosodást” (*multinational companies*, *transnational companies*) (a kollektív tanulás későbbi megjelenése már nagyobb mértékben a vállalatok közös tanulását jelöli). A relatív említési gyakoriságok tendenciája arra utal, hogy a 20. század utolsó harmadában a társadalmi-gazdasági hálózatok és a hálózatok tanulási folyamatai növekvő népszerűségnek örvendtek – így volt ez az innovációföldrajzban is. A 7. ábra szemléletesen mutat rá, hogy a „regionális tervezés” (*regional planning*) szóhasználat először az 1930-40-es évek helyelméleteinek hatására indulhatott jelentős növekedésnek, majd az 1970-es években érte el

6. ábra: Transz- és multinacionális világgazdaság
(‘transnational’ és ‘multinational’) kifejezések előfordulási aránya
The relative frequency of the term ‘transnational’ and ‘multinational’

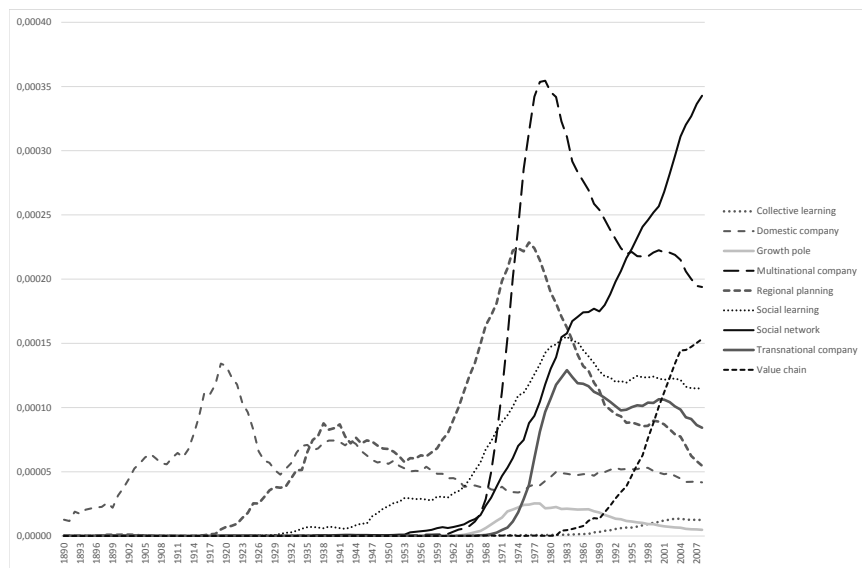
Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs változatokat is.

Forrás: Ngram

tetőpontját, ezután visszazorult, együtt a „növekedési pólus” (*‘growth pole’*) elméletekkel.

Az ipari szereplők térbeli sűrűsödését leíró elméletek területén diverzifikáció történt a 20. század második felében. A század első felében még a marshalli (1890) „ipari körzet” (*‘industrial district’*) fogalma számított dominánsnak, amelyet a keynesiánus piacgazdasági tervező állam az 1970-es évekre a világ tudáshálózatába kapcsolt „ipari parkokkal” (*‘industrial park’*) „váltott fel” (az ipari parkok kifejezés növekedését szorosan követte a regionális tervezés még közvetlenebb e szközének, a növekedési pólusnak a megjelenése). Az ipari körzet rövid, ezredfordulós „reneszánsza” közben ugyanakkor már olyan új fogalmak jelentek meg, mint a tudományos park, a kutatási park (*‘science park’*, *‘research park’*), így a hagyományos ipari park is új jelentéstartalmakkal és funkciókkal gyarapodott. Az „ipari park” és „ipari körzet” kifejezés relatív visszazorulása közben az „ipari klaszter” fogalma mutatott növekedést (8-10. ábra), illetve az 1990-es évek második felétől az „innovációs ökoszisztéma” (*‘innovation ecosystem’*) először került be az angolszász nyelvű tudományos szóhasználatba.¹² A tudományos, kutatási parkok, vagy az innovációs ökoszisztéma is globális beágyazottságú, a nemzetközi tudásért való verseny helyi megtestesülései – így említési gyakoriságuk ilyen irányú mozgása megerősítik az általunk bemutatott szakirodalmi trendeket. A 10. ábrán az látható, hogy az ipari földrajzhoz képest az innovációföldrajz új irányzatnak tekinthető és említését tekintve elsősorban a kilencvenes években jelent meg.

7. ábra: Gondolati kulcselemek gyakorisága
Relative frequencies of theoretical keywords

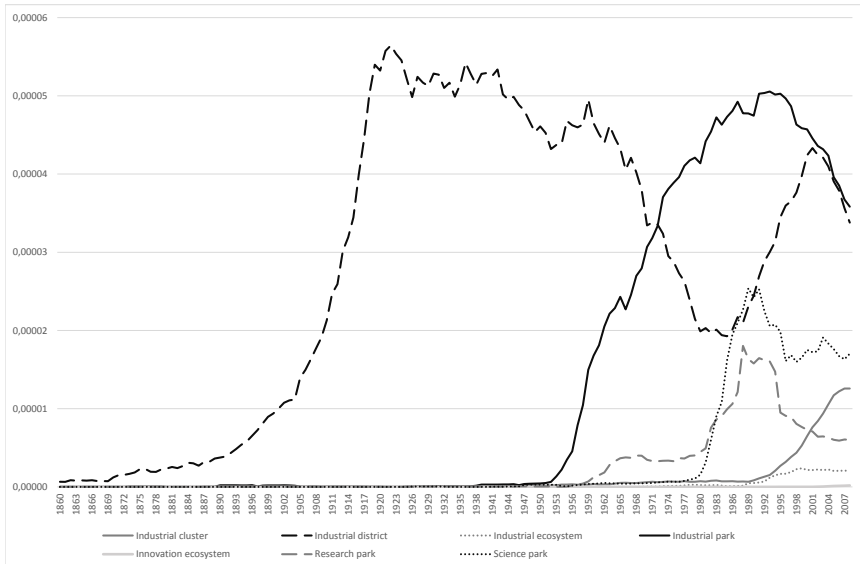
Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs, a többszámú változatokat (ahol az értelmezhető) és a 'company' illetve 'corporation' kifejezéseket is a multinacionális, a transznacionális és a hazai vállalatok esetében.

Forrás: Ngram

Az angol nyelvű irodalom általunk vizsgált szegmensében a marshalli ipari körzet fogalmának említési gyakoriságát a helyelmélet ('location theory') érte el, amelyet kevesebb mint öt éven belül a növekedési pólus elmélet követett, két évtizedes gazdaságföldrajzi korszellemmé válva, ideiglenesen megelőzve a nagy hagyományú ipari körzet elméletet is (11. ábra). Megújulási képessége ezek közül leginkább az iparikörzet-elméletnek volt, hiszen az a különböző ipari, technológiai, kutatási parkokkal és klaszterekkel válhatott rokon fogalommá, miután Becattini (1991a, b) az 1990-es években feltámasztotta azt. Jelentős súlyúvá vált a termékek életcikluselmélete ('product life-cycle'), amely fókuszra „kitekintett” a pólusokból. A kilencvenes években azonban az életcikluselmélet mellé, annak tartalmát részben integrálva az „innovációs rendszer” ('innovation system') relatív említési gyakoriságának növekedése figyelhető meg a korábbi elméletek egyes elemeinek elméleti szintéziseként. Kisebb súllyal, de az adatbázisban a kilencvenes években jelent meg az „innovatív milió” ('innovative milieu') és a „tanuló régió” ('learning region') gondolköre is – mint az innovációs rendszerek mögöttes gondolati elemei –, de az „ipari klaszter” is ekkor tört ki stagnálásból (9., 11. ábra).

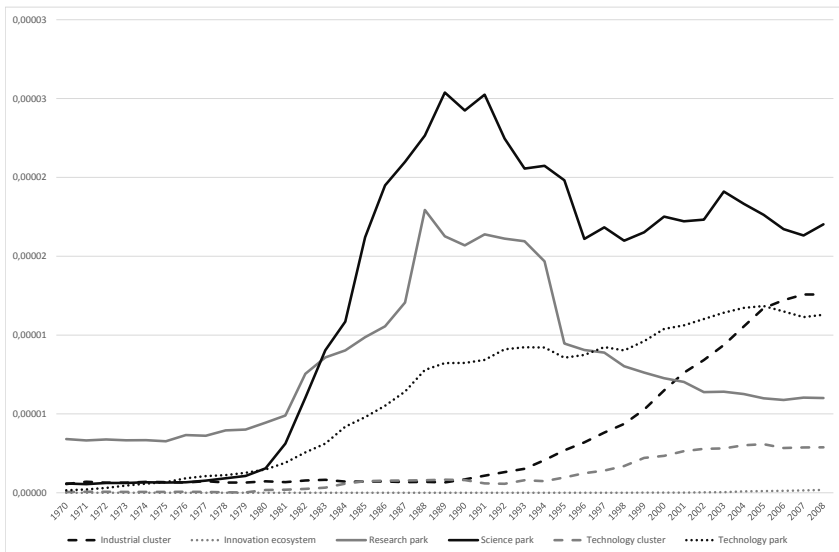
Az innovációföldrajz első évszázadában az „ipari park”, az „ipari körzet” vagy a „növekedési pólusok” magas említési gyakorisága mellett (amely a későbbiekben némiképp csökkent) a „nemzetközi értékláncok” és a „nemzeti innovációs

8. ábra: Régi és új ipari tömörülések
Old and new spatial industrial concentrations

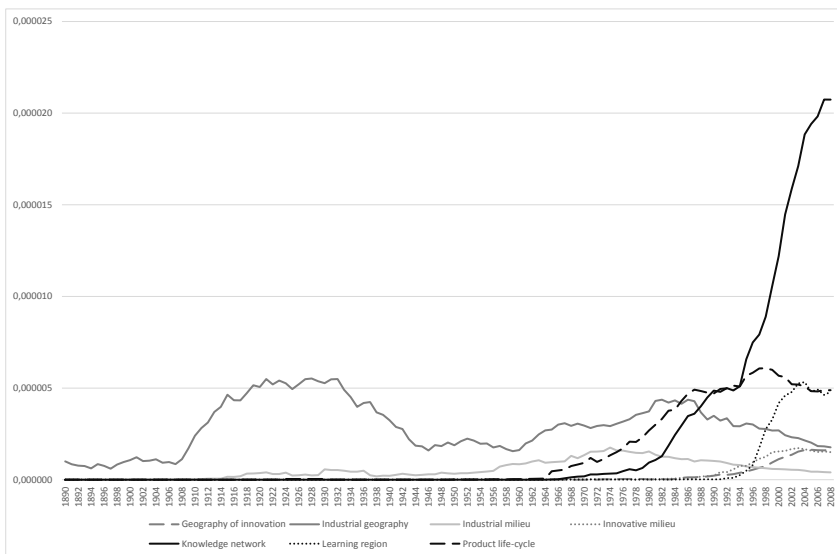
Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs, a többes számos változatokat.
Forrás: Ngram

9. ábra: A század végének ipari tömörülései
The industrial concentrations at the end of the 20th century

Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs, illetve a többes számos változatokat.
Forrás: Ngram

10. ábra: A paradigmaváltás elemei
Elements of paradigm shifts in the past century of geography of innovation

Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs és a többszámú változatokat (ahol az értelmezhető és használatos). A 'knowledge network' gyakoriságát 1996-ig ábráztoltuk, ezt követően gyors növekedéssel elvált a többi kifejezés értékeitől, és 2008-ra relatív gyakorisága négyszerese az ezt követő kifejezésnek.
 Forrás: Ngram

11. ábra: Paradigmaváltás jelei az ezredfordulón
Signs of paradigm shifts at the millenium

Megjegyzés: százalékos értékek, amelyek tartalmazzák a kis- és nagybetűs, illetve a többes számú változatokat
 Forrás: Ngram

rendszerek” érték el egyre nagyobb súlyt. A termékek életcikluselmélete bővítette a tudományos horizontot, hiszen megengedte a központokból való kiterjedést, mintegy két évtizeden keresztül meghatározó szerepet töltött be, amelyet az innovációs rendszerelméletek felfutása követett. Az innovációs rendszerek számos további megközelítésnek adtak teret, akár integrálva is azokat. Ezért is láthatjuk, hogy növekszik a klaszterek és ipari parkok- mint tudást termelő, kollektív tanulást segítő helyek - említési gyakorisága, és növekszik a hálózatos tanulást hangsúlyozó kifejezések előfordulása is. Az ezredforduló után a tudáshoz szorosan kapcsolódó irányok és fogalmak mutatnak dinamikus bővülést.

Következtetések

Tanulmányunk az innovációföldrajz kérdéseit, a kapcsolódó elméletek által leírt változástörténetet vizsgálta - az elméletek, alapvető fogalmak relatív említési gyakoriságainak alapján. Ehhez hasonló módszertanú kutatás tudomásunk szerint csak kis számban született, ugyanakkor e tudományterület elemzése sürgető, tekintettel arra, hogy az innováció néhány évtized alatt a 21. századi gazdaságpolitikai gondolkodás központi elemévé vált.

Az általunk alkalmazott módszertan és adatbázis alapján az innovációs geográfia első meghatározó eredményei már az 1950-es évektől nyilvánvalóvá váltak, fél évszázad alatt a tudományterület számos modellezési megközelítést fejlesztett. A kultúra gazdaságtanának elemzésével és az innovációföldrajz nagy adat alapú, kuhni (1962) értelemben vett paradigmaváltásainak feltérképezési kísérletével megmutattuk, hogy a neoklasszikus agglomerációs és helyelméletek a 20. század második felére a növekedésipólus-elmélet és a keynesiánus regionális tervezési gondolatkörbe szorultak vissza. Azonban ez utóbbiak sok esetben a társadalmi tér elemzését és az innováció létrejöttét is egy térbeli „fekete dobozban” képzeltek el.

Az új ipari földrajz (*new industrial geography*) új elméleti mérföldköveként jelent meg az organizáció, az evolúció és az interakció hármasa - amelyekből a tudásáramlási hálózatok vizsgálata is származott -, inspirációt adva az evolúciós vagy innovációsrendszer-irányzatoknak. Tanulmányunk az említési gyakoriságok és a szakirodalom vizsgálatának alapján rámutat, hogy a 20. század utolsó harmadában a társadalmi-gazdasági hálózatok és a hálózatok tanulási folyamatai erősen növekvő népszerűségnek örvendtek. Érdekes azonban, hogy a nagy hagyományú iparikeret-elmélet - az új irányzatokkal integrálódva - képes volt megújuló népszerűsége szert tenni és „átmenteni magát” a technológiai, kutatási parkok és klaszterek újszerű megközelítéseivel.

Az innovációföldrajz első évszázadában a nemzetközi értékláncok és a nemzeti innovációs rendszerek említési gyakorisága folyamatosan növekedett. Az innováció helyiből hálózati termelésűvé vált, az elemzés fókuszaként pedig különös

szerepet kapott a tudás és az információ áramlása. A fenti elemzés alapján megfogalmazható a javaslat, hogy a területfejlesztés és -tervezés eredményesebb lehet – felhasználva az új elméleti megközelítéseket –, ha átfogóbb szemléletű innovációs ökoszisztémák kialakítására törekszik, arra is figyelve, hogy a klasztereket becsatolja a globális tudáshálózatokba.

Jegyzetek

- 1 Az innovációnak számos definíciója létezik, ezek közül a leginkább megengedő formát választjuk: innovációnak tekintünk minden újítást, amely növeli a termelékenységet, a vállalatok egy főre jutó teljesítményét.. (Taylor 2017)
- 2 Az adatbázis elérhető: <http://www.culturomics.org/>
- 3 A módszert számos kutatás alkalmazta: O’Sullivan, Duffy és Kelly (2019) a pszichiátria történetére, Bai és Huang (2018) az építészetben, Troumbis, Hatziantoniou és Vasios (2019) a táplálkozástudomány trendjeire, Dechesne és Bandt-Law (2017) pedig a terrormenedzsment-mechanizmusokra. Brandt (2018) megmutatta hogy a hetvenes évektől a geoszinklinális kifejezés „helyébe” a lemeztectonika lépett, Grant (2017) pedig azt, hogy az emberiség az elmúlt évtizedekben mindinkább érdeklődik az élet értelme iránt. Hendricks (2013) a masztodon és a dinoszaurusz kifejezések elméletétörténetét vizsgálta, ami jó példa arra, hogy a tudományterületek és elméletek történeti vizsgálatának új, mérhetőségre épülő módszere nem csak a társadalomtudományokban alkalmazható.
- 4 Ebben követjük a szakirodalmi kutatásokat: Feldman és Kogler (2010) innovációföldrajzról szóló tankönyvfejezetének legkorábbi szakirodalmi hivatkozása Alfred Marshall, az egyetlen 19. századi előd, aki említést kap a tanulmányban. Marshall könyve, az 1890-es *Principles of Economics* tekinthető az első olyan modern szemléletű (neoklasszikus vagy főáramú) tankönyvnek, amelyet generációkon át használtak hallgatók.
- 5 Az innováció definíciójáról folyamatos viták zajlanak. Stenberg (2017) kérdőíves kutatása szerint a megkérdézett emberek a növekedést, az új gondolkodást és a kreativitást társították az innováció kifejezéshez. Baregheh, Rowley és Sambrook (2009) definíciója pedig úgy tartja, hogy az innováció egy több szakaszból álló folyamat, amely keretében a szervezetek az ötleteiket új vagy javított termékek, szolgáltatások vagy folyamatokká alakítják annak érdekében, hogy fejlődjenek, versenyezzenek vagy megkülönböztessék magukat a piacon. Egy megengedőbb definíció, hogy bármely újítás, amely bármilyen mértékben, akár közvetetten is növeli a vállalat termelékenységét, innovációnak tekinthető (Taylor 2017). E kutatásban ez utóbbi, a lehető legmegengedőbb meghatározást fogadjuk el. Egyes innovációs (geográfiai) elméletek, például a nemzeti innovációs rendszerekről, valójában az innováció folyamatának leírását, ezáltal pedig saját definícióját is megadják (Eggink 2013; OECD 1997).
- 6 „*Seminemū innovatio ne admittassē*” – hangzott el egy 1608-1614 közötti erdélyi országgyűlésen (Szilágyi 1880, 410.)
- 7 A közgazdasági főáram változásával a 20. század első felében a kínálatvezérelt, az ötvenes évektől erősödő keynesi forradalommal viszont a keresletvezérelt innovációslánc-modellek jöttek létre (Godin, Lane 2013; McMeekin et al. 2002). Ezek szerint a kutatási források helyett a piaci kereslet ösztönzi és katalizálja az innovációtermelést. Azonban a kínálat- és keresletvezérelt modellek sem adnak kimerítő innovációs elméletet, hiszen azokban a tér is csak rejtve jelenik meg (nem derül ki, hogy az innovációs lánc hogyan hálózza be a teret), ráadásul az innovációs folyamatot nem körkörös, hálózatos, interakciókon alapuló folyamatként képzelik el (Foxon 2003; Nemet 2007; Gomory 1989; Bisiaux et al., 2013).
- 8 Az olasz ipari régiók sikerében fontosnak bizonyult a kreatív romboláson túl a kreatív felejtés (a nem versenyképes termékek és technológiák esetében), illetve a kreatív tanulás is.

- 9 A nemzetgazdaságon belüli erős kapcsolati struktúrák nélkül a technológiai fejlesztések gyorsabban jutnak el más országokba, mint a nemzetgazdaság vállalataihoz (Porter, Stern 2002).
- 10 Az innovációsrendszer-elméletekkel számos hasonlóságot mutat a technológiai innovációs-rendszer-elmélet (TIS) (nemzeti vagy regionális helyett technológiai innovációs rendszer) is, amely a hagyományos nemzeti és regionális innovációsrendszer-modellek túlzott felsorolásjellegét, statikusságát és részletezettségét is korrigálni kívánja dinamikus, a technológiára fókuszáló és kevesebb elemet tartalmazó modellként. A TIS-modellekkel vizsgálhatók a technológiai átmenetek és paradigmaváltások, illetve az új technológiai rendszerek felemelkedése és az ezt gátló tényezők: a technológiai átmenetek kezelésére olykor elkülönülő aldiszciplínaként hivatkoznak. A rendszermegközelítések egyik típusa a társadalmi-technológiai szcenárióelemzés, amely a technológiai változások szisztematikus, a szereplők közötti kapcsolatokat és potenciális reakciókat, interakciókat vizsgál megközelítése.
- 11 Coe és szerzőtársai (2004) is integrálták már a globális szintű folyamatokat a regionális fejlődés mechanizmusába. A gazdaságpolitikának szerintük nem csak a helyi, regionális értéktermelő potenciállal bíró eszközöket kell ismernie, hanem a globális termelési hálózatok igényeit – mindezt sektorspecifikus módon. A gazdasági tevékenységeket ugyanis mindinkább a globális értéklán-cok szervezik és strukturálják a világgazdaságban, amelyek hatást gyakorolnak a helyi kkv-k klaszterekre, az értéklán-cok és a helyi klaszterek így sajátos, közös fejlődésen mennek át (De Marchi, Di Maria, Gereffi 2018).
- 12 Még ha a vizsgált számos fogalomhoz képest említési gyakorisága rendkívül alacsony is (így egy különálló ábrán lenne szemléltethető), 1996 és 2008 között 62-szeres növekedés történt az említési gyakoriságokat tekintve.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönettel tartoznak Prof. Dr. Rechnitzer Jánosnak és a tanulmány névtelen lektorainak hasznos észrevételeikért.

Irodalom

- Alonso, W. (1960): A theory of the urban land market. *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 6., 149-157. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5597.1960.tb01710.x>
- Andersen, E. S. (2011): Schumpeter and regional innovation. In: Cooke, P. (eds.): *Handbook of Regional Innovation and Growth*. Elgar, Cheltenham, 32-42.
- Arrow, K. (1962): Economic welfare and the allocation of resources for invention. In: Nelson, R. R. (eds.): *The Rate and Direction of Inventive Activity*. Princeton University Press, Princeton, 609-625. <https://doi.org/10.1515/9781400879762-024>
- Arthur, W. B. (1994): *Increasing returns and path dependence in the economy*. University of Michigan Press, Ann Arbor <https://doi.org/10.3998/mpub.10029>
- Asheim, B. T., Coenen, L. (2006): Contextualising regional innovation systems in a globalising learning economy: On knowledge bases and institutional frameworks. *The Journal of Technology Transfer*, 1., 163-173. <https://doi.org/10.1007/s10961-005-5028-0>
- Asheim, T., Boschma, R., Cooke, P. (2011): Constructing regional advantage: Platform policies based on related variety and differentiated knowledge bases. *Regional Studies*, 7., 893-904. <https://doi.org/10.1080/00343404.2010.543126>
- Bai, N., Huang, W. (2018): Quantitative analysis on architects using culturomics. https://www.researchgate.net/publication/325204070_QUANTITATIVE_ANALYSIS_ON_ARCHITECTS_USING_

- CULTUROMICS_Pattern_Study_of_Pritzker_Winners_Based_on_Google_N-gram_Data (Letöltés: 2019. május 23.)
- Bajmóczy Z. (2008): A regionális innovációs képesség értelmezése és számbavétele a tanulás-alapú gazdaságban. In: Lengyel I., Lukovics M. (szerk.) (2008): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 26-46.
- Baregheh, A., Rowley, J., Sambrook, S. (2009): Towards a multidisciplinary definition of innovation. *Management Decision*, 8., 1323-1339. <https://doi.org/10.1108/00251740910984578>
- Bathelt, H., Glückler, J. (2003): Toward a relational economic geography. *Journal of Economic Geography*, 2., 117-144. <https://doi.org/10.1093/jeg/3.2.117>
- Bathelt, H., Malmberg, A., Maskell, P. (2004): Clusters and knowledge: Local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in Human Geography*, 1., 31-56. <https://doi.org/10.1191/0309132504ph4690a>
- Becattini, G. (1990): The Marshallian industrial district as a socio-economic notion. In: Pyke, F., Becattini, G., Sengenberger W. (eds.): *Industrial Districts and Interfirm Cooperation in Italy*, ILS, Geneva, 37-51.
- Becattini, G. (1991a): The industrial district as a creative milieu. In: Benko, G., Dunford, M. (eds.): *Industrial Change and Regional Development: the Transformation of New Industrial Spaces*, Belhaven Press, New York, 102-114.
- Becattini, G. (1991b): Italian industrial districts: Problems and perspectives. *International Studies of Management & Organization*, 1., 83-90. <https://doi.org/10.1080/00208825.1991.11656551>
- Becattini, G. (2002): From Marshall's to the Italian "Industrial Districts". A brief critical reconstruction. In: Curzio, A. Q., Fortis, M. (eds.): *Complexity and Industrial Clusters. Contributions to Economics*. Physica-Verlag HD, Heidelberg, 83-106. https://doi.org/10.1007/978-3-642-50007-7_6
- Bellandi, M., De Propriis, L. (2015): Three generations of industrial districts. *Investigaciones Regionales, Journal of Regional Research*, 32., 75-87.
- Belussi, F., Caldari, K. (2009): At the origin of the industrial district: Alfred Marshall and the Cambridge School. *Cambridge Journal of Economics*, 2., 335-355. <https://doi.org/10.1093/cje/ben041>
- Beri, G. C. (1993): *Research and Development in Indian Industry*. Concept Publishing Co, New Delhi
- Bisiaux, J., Gidel, T., Huet, F., Millet, D. (2013): *From a linear-chain model to a network model for sustainable innovation*. https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00823144/file/Justine_Bisiaux_Developpement_durable_et_Eco_conception_UTC_QUALITA_2013.pdf (Letöltés: 2019. június 23.)
- Blazek, J. (2008): Teorie regionálního rozvoje. In: Wokoun, R. (szerk.): *Regionální rozvoj, východiska regionálního rozvoje, regionální politika, teorie, strategie a programování*. Linde, Prága, 220-281.
- Boschma, R. (2017): Relatedness as driver of regional diversification: A research agenda. *Regional Studies*, 3., 351-364. <https://doi.org/10.1080/00343404.2016.1254767>
- Boudeville, J. R. (1967): Problems of regional economic planning. *The Economic Journal*, 307., 629-630. <https://doi.org/10.2307/2229009>
- Brandt, D. S. (2018): Charting the geosciences with Google Ngram Viewer. *GSA Today*, 5., 66-67.
- Bristow, G., Healy, A. (2017): Innovation and regional economic resilience: an exploratory analysis. *The Annals of Regional Science*. https://www.researchgate.net/publication/318715654_Innovation_and_regional_economic_resilience_an_exploratory_analysis (Letöltés: 2019. március 14.)
- Cao, H., Folan, P. (2011): Product life cycle: the evolution of a paradigm and literature review from 1950-2009. *Production Planning and Control*, 8., 1-22. <https://doi.org/10.1080/09537287.2011.577460>
- Capello, R. (2011): Location, regional growth and local development theories. *AESTIMUM*, 58., 1-25.
- Christaller W. (1933): *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Coe, N. M., Hess, M., Yeung, H. W., Dicken, P., Henderson, J. (2004): „Globalizing” regional development: a global production network perspective. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4., 468-484.
- Coenen, L. (2018): *Resilience in the face of sustainability crises: In innovation the problem or the answer?* MSSI Oration 2018. https://www.researchgate.net/publication/330240986_Resilience_in_the_face_of_sustainability_crises_In_innovation_the_problem_or_the_answer (Letöltés: 2019. május 23.)

- Cooke, P. (2004): Regional innovation systems – an evolutionary approach. In: Cooke, P., Heidenreich, M., Brazczyk, H-J. (szerk.): *Regional Innovation Systems 2nd Edition*. Routledge, Abingdon, Oxfordshire, 1-18.
- Dawkins, C. (2003): Regional development theory: Conceptual foundations, classic works, and recent developments. *Journal of Planning Literature*, 2., 131-172. <https://doi.org/10.1177/0885412203254706>
- De Marchi, V., Di Maria, E., Gereffi, G. (eds.) (2018): *Local clusters in global value chains. Linking actors and territories through manufacturing and innovation*. Routledge, London, New York
- Dechesne, M., Bandt-Law, B. (2019): Terror in time: extending culturomics to address basic terror management. *Cognition and Emotion*, 3., 492-511. <https://doi.org/10.1080/02699931.2018.1460322>
- Dóry T., Rechnitzer J. (2000): *Regionális innovációs stratégiák*. OM, Budapest
- Dóry T. (2001): Az innováció kutatások megjelenése a regionális elemzésekben – az innováció regionális perspektívában. *Tér és Társadalom*, 2., 87-106. <https://doi.org/10.17649/TET.15.2.804>
- Eder, J. (2018): Innovation in the periphery: A critical survey and research agenda. *International Regional Science Review*, 2., 119-146. <https://doi.org/10.1177/0160017618764279>
- Eggink, M. (2013): The components of an innovation system: A conceptual innovation system framework. *Journal of Innovation and Business Best Practices*, 13., 2-12. <https://doi.org/10.5171/-2013.768378>
- Egyed I. (2012): A regionális tudomány az elmélet és a gyakorlat között. *Tér és Társadalom*, 4., 17-36. <https://doi.org/10.17649/TET.26.4.2092>
- Ensign, P. C. (2014): Proximity, knowledge transfer, and innovation in technology-based mergers and acquisitions. *International Journal of Technology Management*, 1., 1-31. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2014.064018>
- Enyedi Gy., Rechnitzer J. (1987): Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 2., 31-48. <https://doi.org/10.17649/TET.1.2.16>
- Feldman, M. P., Kogler, D. F. (2010): Stylized facts in the geography of innovation. In: Hall, B. H., Rosenberg, N. (eds.): *Economics of Innovation*. North Holland, Amsterdam
- Feldmann, M. P., Audretsch, D. B. (1996): Location, location, location: The geography of innovation and knowledge spillovers. *WZB Discussion Paper*, No. FS IV 96-28. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/56765/1/22665169X.pdf> (Letöltés: 2019. március 14.)
- Fitjar, R. D., Rodríguez-Pose, A. (2011): When local interaction does not suffice: Sources of firm innovation in urban Norway. *Environment and Planning A*, 6., 1248-1267. <https://doi.org/10.1068/a43516>
- Foxon, T. (2003): *Inducing Innovation for a low-carbon future: drivers, barriers and policies. A report for The Carbon Trust*. The Carbon Trust, London
- Freeman, C., Perez, C. (1988): Structural crises of adjustment. In: Dosi et al. (szerk.): *Technical change and economic theory*. Pinter Publishers, London, New York, 38-66.
- Frenken, K. (2017): A complexity-theoretic perspective on innovation policy, complexity, governance & networks. *Special Issue: Complexity, Innovation and Policy*, 1., 35-47.
- Fujita, M. (1989): *Urban economic theory: Land use and city size*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass <https://doi.org/10.1017/CBO9780511625862>
- Gavrila-Paven, I., Bele, I. (2017): Developing a growth pole: theory and reality. In: Daróczy M., Robak, E., Vinogradiv, S. (szerk.): *Management, organizations and society*. Agroinform, Budapest, 209-215.
- Gertler, M. S. (2003): Tacit knowledge and the economic geography of context, or the undefinable tacitness of being (there). *Journal of Economic Geography*, 1., 75-99. <https://doi.org/10.1093/jeg/3.1.75>
- Godin, B. (2010): Meddle not with them that are given to change: Innovation as evil. *Project on the Intellectual History of Innovation*, Working Paper No. 6. <http://www.csiic.ca/PDF/Intellectual-No6.pdf> (Letöltés: 2019. március 14.)
- Godin, B. (2013): Invention, diffusion and linear models of innovation. *Project on the Intellectual History of Innovation*. Working Paper No. 15. <http://www.csiic.ca/PDF/AnthropologyPaper15.pdf> (Letöltés: 2019. március 14.)
- Godin, B., Lane, J. P. (2013): Pushes and pulls: Hi(S)tory of the demand pull model of innovation. *Science, Technology & Human Values*, 5., 621-654. <https://doi.org/10.1177/0162243912473163>

- Gomory, R. (1989): From the ladder of science to the product development cycle. *Harvard Business Review*, 99-105.
- González-López, M., Asheim, B. T., Sánchez-Carreira, M. D. (2019): New insights on regional innovation policies. *Journal Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 1., 1-7. <https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1537121>
- Gordon, I. R., Mccann, P. (2005): Innovation, agglomeration and regional development. *Journal of Economic Geography*, 5., 523-543. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbh072>
- Grant, G. B. (2017): Exploring the possibility of peak individualism, humanity's existential crisis, and an emerging age of purpose. *Frontiers in Psychology*, 8. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01478>
- Greenacre, P., Gross, R., Speirs, J. (2012): Innovation theory: A review of the literature. *ICEPT Working Paper*: [https://www.imperial.ac.uk/media/imperial-college/research-centres-and-groups/icept/Innovation-review---ICEPT-working-paper-version-\(16.05.12\).pdf](https://www.imperial.ac.uk/media/imperial-college/research-centres-and-groups/icept/Innovation-review---ICEPT-working-paper-version-(16.05.12).pdf) (Letöltés: 2019. március 14.)
- Hägerstrand, T. (1952): The propagation of innovation waves. *Lund Studies in Geography*, London (Human Geography 4)
- Hagett, P. (2001): *Geography. A global synthesis*. Pearson Education Limited, Edinburgh
- Hausmann, U. (1996): Neither industrial district nor innovation milieu: entrepreneur and their contexts. *European Regional Science Association, 36th European Congress ETH Zurich, Switzerland*. <http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa96/SESSION.G/g186.pdf> (Letöltés: 2019. július 21.)
- Heffner, K. (2003): Regiony peryferyjne we współczesnej gospodarce. In: Boltromiuk, A. (szerk.): *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 11-27.
- Hendricks, J. (2013): *Episodes from the history of paleontology and geology: Elucidated using culturomics*. <https://evolution-institute.org/episodes-from-the-history-of-paleontology-and-geology-elucidated-using-cult/> (Letöltés: 2019. május 23.)
- Hessayon, A., Finnegan, D. (2011): Introduction: Reappraising early modern radicals and radicalisms. In: Hessayon, A., Finnegan, D. (eds.): *Varieties of seventeenth- and early eighteenth-century English radicalism in context*. Ashgate, Farnham, 1-29. <https://doi.org/10.4324/9781315548395-1>
- Hippel, E. (1988): *The sources of innovation*. Oxford University Press, New York
- Hirschman, A. (1958): *The strategy of economic development*. Yale University Press, New Haven
- Hoover, E. M. (1948): *The location of economic activity*. McGraw-Hill, New York
- Howells, J., Bessant, J. (2012): Introduction: Innovation and economic geography: a review and analysis. *Journal of Economic Geography*, 5., 929-942. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbs029>
- Isard, W. (1956): *Location and space-economy. A general theory relating to industrial location, market areas, land use, trade and urban structure*. MIT Press, Cambridge; Wiley, New York
- Jean-Baptiste, M., Shen, Y. K., Aiden, A. P., Veres, A., Gray, M.K., The Google Books Team, M. K., Pickett, J. P., Hoiberg, D., Clancy, D., Norvig, P., Orwant, J., Pinker, S., Nowak, M. A., Aiden, E. L. (2011): Quantitative analysis of culture using millions of digitized books. *Science*, 6014., 176-182. <https://doi.org/10.1126/science.1199644>
- Kimengsi, J. N., Fombe, L. F. (2015): Growth pole strategy as a panacea for Sub-Saharan Africa's regional development challenges. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 8., 79-90.
- Kline, S. J. (1985): *Research, invention, innovation and production: Models and reality, Report INN-1*, Mechanical Engineering Department, Stanford University, Stanford
- Kominaki, D. (2015): Regional innovation systems in peripheral regions: Insights from western Greece. *Regional Studies, Regional Science*, 1., 331-339. <https://doi.org/10.1080/21681376.2015.1039568>
- Kuhn, T. (1962): *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press, Chicago
- Laestadius, S. (1998): Technology level, knowledge formation and industrial competence in paper manufacturing. In: Eliasson, G., Green, C. (eds.): *The Micro Foundations of Economic Growth*. The University of Michigan Press, Ann Arbor
- Lakatos, I. (1978): *The methodology of scientific research programmes*. Cambridge University Press, Cambridge
- Lengyel I., Mozsár F. (2002): A külső gazdasági hatások (externáliák) térbelisége. *Tér és Társadalom*, 16., 1-20. <https://doi.org/10.17649/TET.16.2.846>
- Lissoni, F. (1995): Diffusion of innovation ancient and modern: A review of the main themes. In: Dodgson, M., Rothwell, R. (eds.): *The Handbook of Industrial Innovation*. Edward Elgar, Aldershot, 106-141.

- Lösch, A. (1954): *The economics of location*. Yale University Press, New Haven
- Mahrooian, H., Forozia, A. (2012): Challenges in managing tacit knowledge: A study on difficulties in diffusion of tacit knowledge in organizations. *International Journal of Business and Social Science*, 19., 303-308.
- Marshall, A. (1890): *Principles of economics*. MacMillan and Co., London, New York
- Marzocchi, C., Uyarrá, E., Flanagan, K. (2019): Understanding innovation and innovation ecosystems. *Greater Manchester Independent Prosperity Review* https://www.greatermanchester-ca.gov.uk/media/1907/gmipr_tr_understandinginnovationandinnovationecosystems.pdf (Letöltés: 2019. augusztus 11.)
- Mazzucato, M. (2018): Mission-oriented research & innovation in the European Union. *European Commission* https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/mazzucato_report_2018.pdf (Letöltés: 2019. április 12.)
- McMeekin, A., Green, K., Tomlinson, M., Walsh, V. (2002): *Innovation by demand: An interdisciplinary approach to the study of demand and its role in innovation, New Dynamics of Innovation and Competition*. Manchester University Press, Manchester <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719062674.001.0001>
- Meyer, S. P., Hecht, A. (1996): University growth poles in Canada: An empirical assessment. *Canadian Journal of Regional Science*, 3., 263-282.
- Morgan, K. (1997): The learning region: Institutions, innovation and regional renewal. *Journal Regional Studies*, 5., 491-503. <https://doi.org/10.1080/00343409750132289>
- Moulaert, F. (2003): Territorial innovation models: A critical survey. *Regional Studies*, 3., 289-302. <https://doi.org/10.1080/0034340032000065442>
- Nelson, R. R. (1959): The simple economics of basic scientific research. *Journal of Political Economy*, 67., 323-348. <https://doi.org/10.1086/258177>
- Nelson, R. R., Winter, S. G. (1982): *An evolutionary theory of economic change*. Belknap Press, Cambridge
- Nemet, G. F. (2007): *Policy and innovation in low-carbon energy technologies*. University of California, Berkeley
- Noronha, T., Pinto, H. (eds.) (2016): *Innovation for resilience*. Universidade do Algarve, Algarve
- North, D., Smallbone, D. (2000): The innovativeness and growth of rural SMEs during the 1990s. *Regional Studies*, 2., 145-157. <https://doi.org/10.1080/00343400050006069>
- O'Sullivan, O. P., Duffy, R. M., Kelly, B. D. (2019): Culturomics and the history of psychiatry: testing the Google Ngram method. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 1., 23-27. <https://doi.org/10.1017/ipm.2017.37>
- OECD (1997): *National innovation systems report*. <https://www.oecd.org/science/inno/2101733.pdf> (Letöltés: 2019. november 01.)
- OECD (2007): *Innovation and growth. Rationale for an innovation strategy*. <https://www.oecd.org/science/inno/39374789.pdf> (Letöltés: 2019. május 23.)
- Ogunleye, E. K. (2011): *Structural transformation in Sub-Saharan Africa: The regional growth poles strategy*. https://www.uneca.org/sites/default/files/uploaded-documents/AEC/2011/ogunleye-ssa_economic_transformation_through_growth_poles_1.pdf (Letöltés: 2019. június 17.)
- Onsager, K., Isaksen, A., Fraas, M., Johnstad, T. (2007): Technology cities in Norway: Innovating in global networks. *European Planning Studies*, 15., 549-566. <https://doi.org/10.1080/09654310601134896>
- Perroux, F. (1955): Note sur la notion de 'pôle de croissance'. *Économie Appliquée*, 8., 307-320.
- Pietrzyk, I. (2000): *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*. PWN, Varsó
- Piore, M. J., Sabel, C. (1984): *The second industrial divide*. Basic Books, New York
- Porter, M. E., Ketels, C. H. M. (2009): Clusters and industrial districts: Common roots, different perspectives. In: Becattini, G., Bellandi, M., Propis, L. (szerk.): *A Handbook of Industrial Districts*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 172-187. <https://doi.org/10.4337/9781781007808.00024>
- Porter, M. E., Stern, S., (2002): National innovative capacity. In: Porter, M., Schwab, K., Sachs, J. (eds.): *The global competitiveness report 2001-2002*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland, Oxford University Press, New York, 102-118.
- Pósfayné B. É. (2013): A tudásinnováció hálózata. *Tudásmenedzsment*, 1., 32-44.
- Pred, A. (1976): The interurban transmission of growth in advanced economies: Empirical findings versus regional-planning assumptions. *Regional Studies*, 2., 151-171. <https://doi.org/10.1080/09595237600185161>

- Rafiqi, P. S. (2010): *Evolving economic landscapes institutions and localized economies in time and space*. Stockholm School of Economics, Stockholm
- Rechnitzer J. (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK, Győr-Pécs
- Reichert, S. (2019): The role of universities in regional innovation ecosystems. *European University Association* https://www.eua.eu/downloads/publications/eua%20innovation%20ecosystem%20report_final_digital.pdf (Letöltés: 2019. október 12.)
- Ruttan, V. W. (2001): *Technology, growth and development: An induced innovation perspective*. Oxford University Press, New York
- Saxenian, A. L. (1991): The origins and dynamics of production networks in Silicon Valley. *Research Policy*, 20., 423-437. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(91\)90067-Z](https://doi.org/10.1016/0048-7333(91)90067-Z)
- Schiavoynne, F. (2004): *The industrial district model: An entrepreneurial overview*. <https://pdfs.semanticscholar.org/a4d2/d7506eec54fb925ef57b1efcc36cc34f0a16.pdf> (Letöltés: 2019. június 20.)
- Schumpeter, J. (1942): *Capitalism, socialism and democracy*. Harper & Brothers, New York
- Scott, A. J. (1993): *Technopoles*. University of California Press, Los Angeles CA
- Serra, M. A. (2003): Development pole theory and the Brazilian Amazon. *Est. Econ.*, 1., 1-43.
- Sforzi, F., Boix, R. (2015): What about industrial district(s) in regional science? *Investigaciones Regionales, Journal of Regional Research*, 32., 61-73.
- Simmie, J. (2005): Innovation and space: A critical review of the literature. *Regional Studies*, 6., 789-804. <https://doi.org/10.1080/00343400500213671>
- Sledzik, K. (2013): Schumpeter's view on innovation and entrepreneurship. *SSRN Electronic Journal* <https://doi.org/10.2139/ssrn.2257783>
- Solow, R. M. (1956): A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 1., 65-94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
- Stenberg, A. (2017): *What does innovation mean - a term without a clear definition*. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1064843/FULLTEXT01.pdf> (Letöltés: 2019. május 23.)
- Stenzel, T. (2007): *The diffusion of renewable energy technologym Interactions between utility strategies and the institutional environment*. Centre for Environmental Policy, Imperial College, London
- Storper, M. (1997): *The regional world. Territorial development in a Global Economy*. Guilford, New York
- Szajnowskya-Wysocka, A. (2009): Theories of regional and local development – Abridged review. *Bulletin of Geography, Socio-Economic Series*, 12., 75-90. <https://doi.org/10.2478/v10089-009-0005-2>
- Szilágyi S. (1880): *Erdélyi országgyűlési emlékek* 6., 1608-1614. Budapest
- Taylor, S. P. (2017): What is innovation? A study of the definitions, academic models and applicability of innovation to an example of social housing in England. *Open Journal of Social Sciences*, 5., 128-146. <https://doi.org/10.4236/jss.2017.511010>
- Tödtling, F., Trippel, M. (2018): Regional innovation policies for new path development – beyond neo-liberal and traditional systemic views. *European Planning Studies*, 9., 1779-1795. <https://doi.org/10.1080/09654313.2018.1457140>
- Troumbis, A. Y., Hatziantoniou, M., Vasilios G. K. (2019): Nutritional culturomics and big data: Macroscopic patterns of change in food, nutrition and diet choices. *Current Pharmaceutical Biotechnology*, 10., 895-908. <https://doi.org/10.2174/1389201020666190211125550>
- Vernon, R. (1966): International investment and international trade in the product cycle. *Quarterly Journal of Economics*, 80., 190-207. <https://doi.org/10.2307/1880689>
- Vissers, G., Dankbaar, B. (2013): Knowledge and proximity. *European Planning Studies*, 5., 700-721.
- von Thünen, J. H. (1826): *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Puthes, Hamburg <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.734459>
- Weber, A. (1929): *Theory of the location of industries*. University of Chicago Press, Chicago
- Windhorst, H-W. (1983): *Geographische Innovations- und Diffusionsforschung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Wojnicka-Sycz, E. (2013): Growth pole theory as a concept based on innovation activity development and knowledge diffusion. *Research on Enterprise in Modern Economy - theory and practice*, 3., 17-33. http://www.terport.hu/webfm_send/4616 (Letöltés: 2020. január 13.)

Városi deszegregáció, társadalmilag heterogén lakóközösségek, társadalmi tőke – egy hazai városi szegregátum felszámolásának tapasztalatai

The role of social capital in urban desegregation processes

MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA, MÁLOVICS GYÖRGY

MÉREINÉ BERKI Boglárka: tudományos segédmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sugárút 1.; mereine@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6739-6893>

MÁLOVICS György: egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sugárút 1.; gyorgy.malovics@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6539-8588>

KULCSSZAVAK: deszegregáció; társadalmilag heterogén lakóközösségek; társadalmi tőke; jóllét; roma

ABSZTRAKT: A mélyszegény, stigmatizált, szegregált roma közösségek életében a megkötő társadalmi tőke egyrészt a társadalmi mobilitás gátja, másrészt alapvető fontosságú az érintettek jólléte szempontjából. A tanulmány a társadalmi tőke különféle változataival és azok hatásaival specifikusan, egy olyan hazai deszegregációs folyamat elemzésén keresztül foglalkozik, amely (a tervek alapján legalábbis) társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozatalára irányul. Ebből kiindulva tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi a társadalmi tőke szerepe a heterogén lakóközösségek létrehozására irányuló deszegregációs folyamatokban. Kutatásunk keretét egy részvételi akciókutatási (RAK) folyamat adja, melyen belül kvalitatív kutatási módszereket alkalmaztunk. Következtetésünk, hogy a társadalmi tőkének kulcsszerepe van mind a deszegregációs folyamat eredményeképpen létrejövő lakóközösségek heterogenitását, mind az érintettek jóllétének alakulását illetően. Sem a heterogén lakóközösségek létrejötte, sem a megnövekedett jóllét nem automatikus következmény, e célok megvalósulását alapvetően befolyásolják az érintett szegregált közösségek társadalmi tőkéjének jellemzői.

Boglárka MÉREINÉ BERKI: junior research fellow, Research Centre, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sugárút 1., H-6722 Szeged, Hungary; mereine@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6739-6893>

György MÁLOVICS: associate professor, Research Centre, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sugárút 1., H-6722 Szeged, Hungary; gyorgy.malovics@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6539-8588>

KEYWORDS: desegregation; socially heterogeneous neighbourhoods; social capital; well-being; Roma

ABSTRACT: Research has shown that recurrent socio-spatial segregation of Roma in Hungary and in Central and Eastern Europe is often related to ethnicity. Spatial segregation is a Janus-faced phenomenon: on the one hand it limits life opportunities, while it also provides resources and security for those affected by it. Social capital plays a significant role in this Janus-faced character of spatial segregation.

In order to eliminate spatial segregation, Hungarian local development policies have aimed to move segregated families into socially heterogeneous neighbourhoods. The assumption behind this goal is that spatial concentration of poverty has negative impacts on social mobility and well-being, partly because of the functioning of strong bonding relations.

As characteristics of social capital largely influence life in segregated Roma neighbourhoods, there is good reason to assume that these also influence the impact of desegregation processes on the life of stakeholders. Theoretically, spatial heterogeneity is assumed to have positive impact on social mobility by reducing bonding ties and supporting the coming about of bridging relations that provide access to resources and enhance opportunities for mobility and well-being. However, empirical research testing these theoretical considerations is missing in relation to Hungarian desegregation policies.

Our study empirically analyses this relationship based on the case of a desegregation process of a Hungarian urban segregated neighbourhood. We analyse how social capital influences (1) the actual realization of creating socially heterogeneous communities; and (2) changes in the well-being of formerly segregated residents. Our analysis is based on qualitative data (semi-structured interviews and observations) that were collected within a wider participatory action research (PAR) process.

Our results indicate that social capital plays a significant role in both the actual coming about of socially heterogeneous neighbourhoods and changes in the well-being of the affected population. In order to serve the interests (well-being) of the affected population, Hungarian antisegregation planning should pay explicit attention to social capital linkages within segregated communities and their transformation during the desegregation processes.

Bevezetés

Magyarországon legkevesebb 300 000 ember él szegregált körülmények közt, legalább 1633 etnikai alapon (is) szerveződő szegregátumban (Domokos, Herczeg 2010). A térbeli szegregáció egyfelől számos módon korlátozza az érintettek életlehetőségeit (Wacquant 2012), másfelől erőforrásokat is jelenthet számukra (Tóth et al. 2017). E kettősségben komoly szerepe van a társadalmi tőkének (Méreiné et al. 2017; Messing 2006; Messing, Molnár 2011a, b; Albert, Dávid 2006).

A hazai fejlesztéspolitikában a szegregáció egyértelműen nemkívánatos, felszámolandó jelenség (Méreiné, Málovics, Juhász 2017), az antiszegregációs tervezés egyik célja, hogy a szegregátumokat elhagyó családok integrált lakókörnyezetbe költözzenek. E mögött implicit módon a szegregáció és szegénységi koncentráció negatív mobilitási, jóléti, társadalmi hatásainak feltételezése húzódik meg. A kapcsolódó szakirodalom e célkitűzéshez a *'mixing policy'* (Kearns et al. 2013; Silver 2013), *'social mix'* (Bolt et al. 2010) *'mixed communities'* (Lupton et al. 2009) fogalmakat kapcsolja, amelyeket magyarul összefoglalóan társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozásának nevezhetünk.

Ha a társadalmi tőke jellege nagymértékben befolyásolja a szegregátumokban zajló életet, úgy az antiszegregációs törekvésekre is hatással lehet. Tanulmányunkban e kapcsolatot elemezzük egy több mint tíz éve folyó részvételi akciókutatás (RAK) keretében összegyűjtött kvalitatív adatok alapján. A RAK helyszíne egy megyei jogú város egyik felszámolás alatt álló szegregátuma. Kutatásunk ar-

ra irányul, hogy megértsük, mi a társadalmi tőke szerepe a heterogén lakóközösségek létrehozására irányuló antiszegregációs törekvések sikerességében. A sikeresség értelmezésünkben azt jelenti, hogy (1) társadalmilag heterogén lakóközösségek jönnek létre, illetve (2) hogy a folyamat eredményeképpen a korábban szegregáltan élő emberek/családok szubjektív jólléte is erősödik.¹

Szegregáció, antiszegregáció, társadalmilag heterogén lakóközösségek, társadalmi tőke

A lakóhelyi szegregáció a társadalmi távolságok térbeli leképződése (Ladányi 2007). A nemzetközi szakirodalomban gyakrabban használják a „gettó” vagy „slum” megnevezést. Wacquant (2012) szerint gettóról akkor beszélhetünk, ha (1) az adott terület térben élesen elválik a település többi részétől; (2) az itt élőket a többségi társadalom stigmatizálja; (3) az itt élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamiféle kényszer hatására költöztek ide; (4) a többségi társadalomtól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert használnak. Tanulmányunkban a szegregáció fogalmának használatakor a gettó e definíciójából indulunk ki – az általunk megismert „szegregátum” a nemzetközi „gettó” fogalom jellemzőivel bíró terület.

A hazai városfejlesztési dokumentumok kötelező részét képező antiszegregációs tervek a szegregációt egyértelműen felszámolandó jelenségnek tekintik, annak vélt negatív hatásai miatt (Méreiné, Málóvics, Juhász 2017). A Városfejlesztési Kézikönyv a hazai szegregátumok vonatkozásában a deszegregációt tartja előremutató beavatkozási módnak (NFGM 2009). E személetben törekedni kell arra, hogy integrált, vegyes társadalmi összetételű lakóközösségek jöjjenek létre, vagyis a cél az, hogy az érintettek integrált lakókörnyezetbe költözzenek. Az ilyen beavatkozások mögött az a megfontolás húzódik, hogy a társadalmilag heterogén szomszédság elősegíti a társadalmi kohéziót, valamint jótékony hatással van az alacsony státuszú lakosság mobilitási esélyeire, köszönhetően az új szomszédsági kapcsolatokon keresztül hozzáférhetővé váló anyagi és nem anyagi erőforrások kölcsönös megosztásának.

A tudományos elemzésekben nincs egységes vélemény arról, hogy a társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozását kívánatos és hatékony fejlesztési stratégiának (Solon, Page, Duncan 2000; Ludwig, Duncan, Hirshfield 2001; Katz et al. 2001; Lupton et al. 2009; Kearns, Mason 2007), esetleg önmagában csekély haszonnal járó (Oreopoulos 2003; Silver et al. 2013; Cheshire 2009), bizonyos körülmények között pedig egyenesen káros (Mugnano, Palvarini 2013) beavatkozásnak tekinthetjük-e. Az empirikus kutatások többsége esettanulmányokat vesz górcső alá, és a vizsgált beavatkozások nagyban különböznek egymástól a beavatkozás előfeltételeit, folyamatát és hatásait illetően egyaránt (Galster, Andesson, Musterd 2010; Monk, Clarke, Tang 2011; Silver 2013; Jens, Duncan, Hirschfield

2001; Bolt, Phillips, Van Kempen 2010; Oreopoulos 2003; Kearns, Forrest 2000). A szóban forgó tanulmányok elemzése során igyekeztünk feltárni azokat a tényezőket, amelyekre építve olyan megállapításokat tehetünk, amelyek előrevetíthetik egy ilyen beavatkozás hatásait, következményeit. Ezek a következők:

- (1) A társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozása önmagában általában nem elegendő a várt pozitív hatások generálásához. Sok esetben konfliktusok kialakulásához, stigmatizációhoz, reszeregációhoz vezethet, így a különféle segítő-kísérő beavatkozások jelentősége kiemelkedően fontos.
- (2) A társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozása sok szempont (dimenzió) mentén történhet – a nemzetközi gyakorlatban és elemzésekben gyakori például a lakástulajdon vonatkozásában fennálló birtokviszony (*tenure mix*) alapú heterogenitásra való törekvés. Ugyanakkor a birtokviszony nem minden esetben tükrözi az érintettek jövedelmi helyzetét, és a jövedelmi távolság nem minden esetben jelent kulturális távolságot is. Fontos tehát annak tisztázása, hogy mi alapján különítjük el az egyes csoportokat, amikor társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozására törekszünk, az elkülönítés szempontjának (dimenziójának) ugyanis komoly hatása lehet a beavatkozás sikerességére.
- (3) Az etnikailag heterogén közösségek létrehozatalára irányuló beavatkozásoknak sokkal több buktatóval kell szembenézniük, mint a jövedelmi-, vagy birtokviszony-szempontúaknak.
- (4) A társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozása elsősorban olyan közösségek esetén működik, ahol nincs éles etnikai, kulturális elkülönülés, illetve a jövedelmi rés sem túlzottan magas az egyes csoportok között.
- (5) Végezetül eltérő eredményeket kaphatunk akkor, ha az értékelésnél pusztán jövedelmi szempontokat veszünk figyelembe, vagy ha jelentőséget tulajdonítunk egyéb nem-piaci, jóléti tényezőknek is. A társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozása kapcsán a sikeresség elvárása mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy különböző státuszú emberek olyan kapcsolatot alakítanak ki egymással a beavatkozás után, amely erőforrásként működik mind egyéni, mind társadalmi szinten. E feltételezések gyakorlati teljesülésének kérdését a társadalmi tőke vizsgálatán keresztül elemezzük.

Társadalmi tőke

Kutatásunk szempontjából a társadalmi tőke azon megközelítéseit tekintjük relevánsnak, amelyek a társadalmi tőke típusaival, a hozzájuk társuló mechanizmusokkal, pozitív és negatív hatásokkal együttesen foglalkoznak (Woolcock, Narayan 2000; Putnam 1995; Füzér 2015; Gilchrist 2009; Messing 2006; Burt 2000). A külföldi és hazai kutatásokban, amelyek kifejezetten a gettóban/szegregált körülmények közt élők (köztük a romák) kapcsolati hálójával foglalkoznak, a társadal-

mi tőke egyéni és közösségi erőforrásként egyaránt megjelenik (Albert, Dávid 2006; Messing 2006; Messing, Molnár 2011a,b; Cartwright, Sík, Svensson 2007).

A társadalmi kapcsolatok iránya, erőssége alapvetően befolyásolhatják cselekedeteinket, elérhető erőforrásainkat, vagy a társadalmi mobilitás lehetőségét. Ez alapján három társadalmi tőketípust különböztethetünk meg.

A megkötő társadalmi tőke (*'bonding social capital'*) egy zárt közösségen belüli, belső szolidaritáson alapuló intenzív, külső kapcsolatoktól elzárt forma. A szegregált roma közösségeket, cigánytelepeket erősen jellemzik ezek a kapcsolatok (Albert, Dávid 2006; Tóth et al. 2017; Méreiné et al. 2017), amelyek bizalmon, szolidaritáson, reciprocitáson alapulnak (Messing, Molnár 2006). A zárt, homogén hálózat biztosítja a mindennapi túlélést és erőforrásként működhet (Tóth et al. 2017), ugyanakkor mérsékeli a szegénységből való kitörés esélyét és erősen korlátozó lehet (Fehér, Virág 2014; Tóth et al. 2017); hatásai akár generációkon keresztül szerepet játszhatnak a szegénység konzerválásában, a társadalmi mobilitás korlátozásában.

A csoportok közötti átjárást a gyenge kötésekben alapuló áthidaló (*'bridging'*), illetve az összekapcsoló (*'linking'*) társadalmi tőke szolgálják (Woolcock, Narayan 2000; Putnam 1993; Füzér 2015; Messing, Molnár 2011a, b; Gilchrist 2009). Az áthidaló társadalmi tőke a különböző társadalmi csoportokon átnyúló tőketípusként működik, ami lehetővé teszi a más csoportok erőforrásaihoz való hozzáférést, és távolabbi barátokhoz, ismerősökhöz, esetleg szomszédokhoz fűződő kapcsolaton keresztül működik. Az összekapcsoló társadalmi tőke ugyancsak a különféle társadalmi osztályokon átívelő kapcsolatokat jelenti, amelyek az egyes embereket formális és informális, hierarchikusan elkülönülő, így az egyének felett különböző fokú hatalommal rendelkező szervezetek képviselőihez fűzik (Messing, Molnár 2011b, Pretty 2003).

A társadalmi tőke utóbbi két típusa alkalmas arra, hogy az egymástól eltérő társadalmi csoportok nyitottá váljanak, elfogadják a különbözőséget, segítsék a szabad információáramlást, egyesítsék eltérő erőforrásaikat (Putnam 1993). Fontos szerepet játszhatnak továbbá az alacsonyabb státuszú csoportok társadalmi mobilitásában is. A legtöbb hazai kutatás arra az eredményre jutott, hogy a szegregátumokban élők kapcsolathálózatából gyakorlatilag hiányzik az áthidaló társadalmi tőke, és komolyan megkérdőjelezhető az összekapcsoló társadalmi tőke rendszerintegrációs hatékonysága is (Szalai 2002; Durst 2002; Ladányi, Szelényi 2004; Tóth et al. 2017; Méreiné et al. 2017).² Néhány szerző újabban emellett érvel, hogy nem jó ennyire élesen elkülöníteni a megkötő és a társadalmi osztályokon átívelő társadalmi tőke fogalmait. Lényegében ugyanannak az éremnek a két oldaláról van szó, ezért szükséges e megközelítés újragondolása (Blokland, Noordhoff 2016; Blokland 2016). Ha e két tőkefajta megkülönböztetése élesen elválik, az magában hordozza az áthidaló és összekapcsoló kötések elégtelenségét. Ennek az az üzenete, hogy a csoport élesen elkülönül a többségi társadalomtól, határai jól láthatóak, törésvonal jelenik meg a „mi” és „ők” mentén (*'insiders'* vs.

'outsiders'). Mások úgy tartják, hogy szembeállítás helyett érdemes egyfajta spektrumként tekinteni e tőkefajtákra, s hogy a jelenség értelmezésére a társadalmi tőke fogalma helyett célravezetőbb a granovetteri erős és gyenge kötések koncepciójára építeni (Leonard, Onyx 2003).³ Eszerint egy kötés annál inkább gyengül, minél kevésbé terheli az egyént a reciprocitás kényszere, tehát a külső erőforrásokhoz való hozzáférésén túl e kötelezettség gyengülése is szerepet játszhat a mobilitás lehetőségében. A megosztás „kényszere” az elit és a középosztály esetében nem feltétlenül okoz gondot, valódi konzerváló ereje elsősorban olyan társadalmi csoportok esetében van, akik szűkösen férnek hozzá az erőforrásokhoz (Blokland, Noordhoff 2016). Fontos leszögezni, hogy e hivatkozott újabb tanulmányok olyan közösségek vizsgálatával foglalkoztak, amelyek ugyan szegénynek számítanak, azonban a mi esetünkkel szemben nem volt jellemző rájuk az éles etnikai elkülönülés, illetve amelyek a társadalmi tőkére elsősorban közösségi beavatkozásokon keresztül érkező, közösségi erőforrásként tekintenek (Blokland, Savage 2016; Blokland, Noordhoff 2016).

A mi tanulmányunkban a társadalmi tőke elsősorban individuális erőforrásként jelenik meg, és a közösséget éles etnikai elkülönülés jellemzi. Ezért továbbra is indokoltnak tartjuk, hogy az értelmezés keretét a társadalmi tőke különféle típusai jelentsék. A társadalmi tőke komolyan meghatározza a hazai roma szegregátumokban élők erőforrásait, életminőségét, mobilitási lehetőségeit, a társadalmilag heterogén lakóközösségek tervezett létrehozása kapcsán pedig a döntéshozók (ha más fogalmakat használnak is) az áthidaló társadalmi tőke spontán erősödésétől várják a pozitív hatásokat. Ugyanakkor nem készült még empirikus kutatás annak feltárására, hogy a megkötő, összekapcsoló és áthidaló társadalmi tőke hogyan befolyásolja a társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozására irányuló, köztük az ilyen típusú hazai antiszegregációs beavatkozások sikerességét. Az alábbiakban ezen összefüggést elemezzük egy hazai megyei jogú város szegregátumának felszámolási folyamatán keresztül.

A kontextus

Kutatásunk terepe egy megyei jogú város nagyobbik roma szegregátuma (a továbbiakban szegregátum), amely a városközponttól mintegy 1,5 kilométerre helyezkedik el. 2017 tavaszáig a szegregátumban 16 társasház állt, ebből 12 négylakásos és 4 háromlakásos épület volt.

A lakások között sok a komfort nélküli, egy 35-40 négyzetméteres lakásban gyakran heten-nyolcan élnek/éltek. A lakók lakhatási státusza különböző: magántulajdonos, bérlő, jogcím nélküli használó és önkényes lakásfoglaló egyaránt akad köztük. A 2011-es népszámlálási adatok szerint hivatalosan 217 fő lakott itt – a tényleges lakosok számát nehéz pontosan megállapítani, mivel sok a jogcím nélküli lakáshasználó, az ideiglenes beköltöző, illetve itt élő családtagjainál

életvitelszerűen tartózkodó, ám máshova bejelentett lakos. Az átlagos iskolai végzettség alacsony, az itt élő/élt aktív korúak háromnegyede nem rendelkezik rendszeres munkajövedelemmel.

A szegregátum egyfajta menedékként is működik: a kívülről beköltöző, jogcím nélküli lakáshasználók száma egy, a városban 2005-ben történt telepfelszámolás (Málovics et al. 2019b) után jelentősen megugrott, az onnan kiköltözött családok közül sokan, elsősorban megélhetési okokból, illetve az új közösségbe való beilleszkedés nehézségei miatt, ide vándoroltak vissza.⁴

A település antiszegregációs tervei a telep teljes felszámolását tűzik ki célul 2007 és 2029 közt. A 2014-es terv leszögezi, hogy a családok elköltöztetése csak integrált lakókörnyezetbe történhet. Az „antiszegregáció” megkezdésének „halogatása” után, 2017 tavaszán gyorsuló ütemben indult el a telep felszámolása. Egy épület egy ütemben kerül kiürítésre, és amint ez megtörténik, azonnal elkezdődik a bontás. Eddig kilenc épületet bontottak le, ami 6 négylakásos és 3 háromlakásos épületet jelent (1. ábra). Az utolsó épület bontása (legalábbis a tanulmány benyújtásáig utolsó) 2019 nyarán történt meg. A telepfelszámolást az önkormányzat finanszírozza. A bontásra vonatkozóan nem készült forgatókönyv (ami látszik az antiszegregációs tervben megfogalmazott tervek és az események közötti ellentmondásokból is), ahogy a kötelezően beépítendő „szoft” elemeket sem rögzítették. A folyamatból hiányzik a projektekre (kötelezően) vonatkozó stratégiai tervezés és elszámolási kötelezettség is, és a feltételek (például a kompenzáció esetében) is folyamatosan változnak. Ez egyfajta „ad hoc” jellegű döntéssorozatot eredményez, ugyanakkor a folyamat rugalmasságát is biztosítja. A tulajdonosok

1. ábra: A szegregátum bontási folyamata 2020. áprilisig

The process of the demolition until April 2020

Forrás: Google Maps alapján saját szerkesztés

kompenzációja például a folyamat előrehaladtával folyamatosan közelített a piaci feltételekhez, vagy amíg a döntéshozók eleinte nyilvánvalóvá tették, hogy a jogcím nélküli lakáshasználók nem kaphatnak kompenzációt, ez a szabály később enyhülni látszott.

Az itt élők eltérő lakhatási státusz alapján különböző kompenzációra számíthatnak azért, hogy elhagyják lakásukat. Az önkormányzati bérlakásban élő családok zömmel magasabb komfortfokozatú bérleménybe költözhettek a városon belül, kicsivel magasabb bérleti díjért. A tulajdonosoktól az önkormányzat megvásárolta a lakást: kezdetben egy új lakást vett számukra, később, mivel ez jelentősen meglassította a kiköltözés folyamatát, készpénzben fizette ki őket. A kompenzáció összege nem volt előre rögzítve.⁵ Az önkényes lakásfoglalók és jogcím nélküli lakáshasználók eleinte semmiféle kompenzációra nem számíthattak; esetükben sokáig kizárólag elhelyezés nélküli kilakoltatásról beszélhettünk. A folyamat előrehaladtával azonban a városi önkormányzat a helyi Cigány Nemzeti-ségi Önkormányzattal (CNÖ) együttműködésben elkezdett krízislakásokat felajánlani azoknak a családoknak, amelyek esetében lehetségesnek tartották a többségi társadalomba való beilleszkedést (rendezett lakás és udvar, rendszeres jövedelem, iskolába, óvodába járó gyerekek).

A tulajdonosok és bérlők egyértelműen érdekeltek a deszegregációs folyamatban, hiszen ők azt egy jobb élet esélyeként értékelik. Az önkényes lakásfoglalók és jogcím nélküli lakáshasználók számára ugyanakkor a folyamat a legalapvetőbb egzisztenciális ellehetetlenülés veszélyét hordozza magában, ami komoly konfliktus forrása a szegregátumon belül.

A szétköltöztetést tehát semmiféle hivatalos integrációs program nem kíséri. Ugyanakkor az önkormányzat a tulajdonosok, bérlők, és az arra érdemesnek tartott jogcím nélküli használók és önkényes lakásfoglalók esetében a helyi CNÖ partnersége mellett törekszik a közös, személyre szabott megoldásokra, a családokkal külön-külön tárgyal, figyelembe veszi azok igényeit és lehetőségeit.

Módszertan

Adatfelvétel, adatforrások

Kutatásunk során kvalitatív módszereket alkalmaztunk, egy szélesebb körű megközelítés, a részvételi akciókutatás (RAK, *'participatory action research'*) keretén belül. Egy 2011-ben indult RAK folyamatban⁶ (Málóvics et al. 2018) jelen tanulmány első szerzője 2015 óta rendszeres kapcsolatban van a szegregátumban élő és onnan elköltözött családok jelentős részével, és vezet rendszeresen kutatási naplót.

A RAK a kutatók és közösségek együttműködése mellett érvel, amelynek segítségével megalapozott, és az érintett közösségek számára releváns tudás hozható létre (Coghlan, Brydon-Miller 2015). A kutatási folyamat része a tudás

létrehozása mellett társadalmi változások elindítása is. Tanulmányunk szempontjából annak, hogy adatgyűjtésünk egy akció- és együttműködés-orientált folyamatba ágyazódik, legalább két szempontból van jelentősége.

Először is, saját tapasztalatunk – de általában is elmondható a RAK-ban –, hogy a közös akciók eredményeként a kutató-kutatott viszony partneri viszonyra alakulhat, és a kialakuló bizalom lehetőséget teremt az őszinteségre és tabutémák megvitatására (Bradbury, Reason 2003). Ez a bizalmi kapcsolat elengedhetetlen az érvényes megfigyelésekhez egy ilyen kutatásban, ami egy zárt, stigmatizált közösségben zajlik, egy olyan ügy kapcsán, amelyben sokak egzisztenciális alapja forog kockán, amely megosztja a közösséget és komoly konfliktusok forrása. Másfelől, ahogyan Gordon és szerzőtársai (Gordon, Collins, Kearns 2017) fogalmaznak, a társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozására irányuló beavatkozások tudományos-kutatói értékelése kapcsán komoly hiány a szétköltöztetett emberek tapasztalatainak feltárása és bemutatása. Ennek oka leginkább az, hogy e tapasztalatok hagyományos társadalomkutatási eszközökkel (például kérdőív, interjú) a gyakorlatban nem/nehezen ragadhatók meg, hiszen a beavatkozások lényege éppen az, hogy az érintettek eltűnnek az adott területről (térben szétszóródnak). A RAK a hosszú távú kutató-érintett kapcsolatok kialakulásának elősegítése révén mindkét problémára választ ad.

Módszertanunk kapcsán episztemológiai szempontból fontos hangsúlyozni, hogy a RAK nyíltan vállalt értékekre épít: a társadalmi részvétel mellett fontosnak tartja a társadalmi igazságosság, az egyenlőség elősegítését, azaz a kutatás célja emancipatorikus (az érintettek megszabadítása az őket sújtó elnyomó feltételektől) (Málovics 2019). A tudásteremtés tehát a RAK-ban a hangnélküli, marginalizált társadalmi csoportok érdekében folyik. Ez a nyílt értékvezéreltség azonban nem feltétlenül jelent – a minden tudományos kutatásban valamilyen mértékben szükségszerűen megjelenőnél nagyobb – kutatói elfogultságot a megismerési folyamatban, annak ellenére, hogy a részvételi akciókutatók elismerik, hogy a beavatkozás (akciókomponens) ténylegesen komoly érzelmi elköteleződést eredményezhet, sőt, ez egyenesen kulcsfontosságú egy hosszabb RAK-folyamatban, amely hosszú távú, sokszor önkéntes elköteleződést igényel a szereplők részéről. Így „az akciókutatás alapvető kihívása a mély empátia és politikai elkötelezettség egyedülálló kombinálása a kritikai és reflexív kutatással, amelynek értelmében a kutatónak saját tapasztalataitól is egy lépés távolságot kell tartania” (Levin 2012, 134.) Azaz a RAK sikeréhez kutatói oldalon a közösségi aktivizmus és módszertani szigor egyensúlyának megtalálása szükséges. A módszertani szigor az adatfelvétel és -elemzés során a hagyományos társadalomkutatási standardok (adatrögzítés, strukturált elemzés, transzparencia stb.) alkalmazása biztosítja. Ami az „egy lépés távolságot” illeti, e tanulmány szerzői az elemzett folyamatoktól különböző távolságra állnak. Az első szerző folyamatosan jelen van a terepen, míg a második az antiszegregációs folyamatban a „reflexív kutató kolléga” szerepét vette föl. A távolságtartást biztosítják az egyes érintet-

tekkel közös rendszeres reflexiós megbeszélések, az adatok többkörös, a szerzők által külön-külön elvégzett elemzése, valamint az érintettek bevonása a kutatásba. (Például az interjúfonalat egy korábban a szegregátumban élő, majd onnan elköltözött családdal közösen állítottuk össze, az eredményeket később visszavittük, majd közösen értékeltük.)

Mivel tanulmányunk esettanulmány jellegű (Flyvbjerg 2011), eredményeink csak korlátozottan általánosíthatók (például más antiszegregációs folyamatokkal kapcsolatban). Ezt csak tovább erősíti, hogy nem találtunk más, a jelen tanulmányban bemutatott folyamatokkal összevethető elemzést sem a hazai, sem a nemzetközi tudományos szakirodalomban, különösen nem a jelen elemzéshez hasonló fókusszal. Ez azonban nem pusztán a RAK sajátja; az alacsonyabb fokú megbízhatóság és magasabb (megítélésünk szerint a RAK esetében kiemelkedően magas) fokú érvényesség általában is jellemző a kvalitatív társadalomkutatási módszerekre.

A kutatási naplóban összegyűjtött információk mellett kétkörös adatfelvétel is történt. 15 félig strukturált interjút készítettünk 2016-ban, amikor még nem kezdődtek el a kiköltöztetések és a bontások, további 14 félig strukturált interjú készült el (7-7 interjú elköltözött interjúalanyokkal és olyanokkal, akik ekkor még a szegregátumban éltek) 2018-ban, amikor már az épületek közel felét lebontották. Ezek többsége csoportos interjú,⁷ így összesen 24 interjúalany fejtette ki számunkra véleményét (12 elköltözött, 12 maradó). Az interjúalanyok nagyjából fele mindkét interjú körben részt vett. Az interjúkat diktafonnal rögzítettük, majd szó szerint legépeztük őket, a kontextusról pedig jegyzeteket készítettünk. Az első körös (régí) interjúk esetében R1,2,3... kódokat használunk. A második körös (új) interjúknál megkülönböztettük azokat az interjúalanyokat, akik már elköltöztek (ÚK1,2,3...) azoktól, akik az interjú elkészítésének időpontjában még a szegregátumban éltek (ÚM1,2,3...).

Adatelemzés⁸

Az adatok felvétele és elemzése során számos olyan módszertani kihívással is küzdöttünk, amelyek a közösség egyes tagjainak diffúz lakhatási helyzetéből következnek. Ennek érzékeltetésére álljon itt X története.

Amikor először kerültünk X-szel kapcsolatba, hajléktalan volt. Később a párjával albrétben laktak, majd Z, X testvére befogadta őket a szegregátumban lévő házuk udvarán álló garázsba (ahol azelőtt Z unokatestvére, A lakott, aki korábban hajléktalan volt, majd börtönbe került). X hol a párjával, hol nélküle élt a garázsban, amíg B ki nem költözött a házukból és egyúttal a szegregátumból is. Utána B üresen hagyott házában lakott önkényes lakásfoglalóként a párjával. Amikor ezt a házat lebontották, visszament Z-hez a garázsba, majd mikor azt is lebontották, akkor B-hez költözött, annak új lakásába, a párja nélkül. Onnan al-

bérletbe (uzsorabérlet, lásd alább) ment, ahova megint ment vele a párja is. Amikor elárverezték a házat, ahol a szobát bérelték, Z-hez költözött, immár annak új lakásába (Z közben kiköltözött a szegregátumból). Az új ház egyébként Z lányának, C-nek a nevének van, aki viszont nem ott él. X 2019 nyarán meghalt, élete végéig Z-nél maradt. Közben mindvégig ugyanazon a munkahelyen dolgozott.

A fenti(hez hasonló) lakhatási helyzetek gyakori jelenléte következtében már az elemzési egység megválasztása sem volt evidens. Végül elemzési egységnek a szegregátumban, majd – akikenél a kiköltözés bekövetkezett – azon kívül is tartósan együtt élő emberek csoportját választottuk (akik így lehetnek egyedül élő személyek, de akár sokfős családok is).

Komoly kihívást jelentett az is, hogy precíz kategóriákat képezzünk az érintettek lakhatási státuszának meghatározásakor. Ez ugyanis sok esetben nem állandó. Előfordult, hogy az interjú idején még bérlő volt az interjúalany, de néhány hétre rá jogcím nélküli lakáshasználóvá vált, mert felhalmozott adósságai miatt a helyi ingatlankezelő felbontotta vele a bérleti szerződést, így kompenzációra sem számíthat(ott) lakásáért cserébe. Gyakori jelenség továbbá, hogy (például szakítások, válások miatt) az adott háztartásban élő egyik fél legális státuszban a lakásban (illetve később az új lakóhelyen) marad, míg a másik elveszíti tulajdonát, jogilag hiába bérlője vagy tulajdonosa a szegregátumbeli lakásnak, illetve cserelakásnak. Előfordul az is, hogy a tulajdonos olyan család, esetleg kiskorú személy, aki valójában nem él a házban. Ez általában akkor alakul így, amikor a tényleges lakók komoly anyagi tartozást halmoznak föl, vagy a válások során vitás helyzet alakul ki. Ezekben az esetekben az érintettek lakhatási státuszának meghatározásakor nem a jogi, hanem a tényleges helyzetből indultunk ki, azt vettük figyelembe, hogy az érintettek valóban számíthatnak-e kompenzációra az önkormányzattól.

Az elemzés során minden olyan tényezőt relevánsként kezeltünk, ami kapcsolódik a kutatási kérdéshez: a szétköltöz(tet)és és a társadalmi tőkében bekövetkező változások viszonyát, illetve ezek hatásait vizsgáltuk az érintettek jóllétére vonatkozóan.

Az interjúkat kvalitatív tartalomelemző szoftverrel (NVivo) elemeztük. Az új lakókörnyezet heterogenitása, valamint a jóllét változása kapcsán kialakított kategóriák az interjúszövegekből emelkedtek ki. A társadalmi tőke fő kategóriáit a tanulmány elején bemutatott szakirodalom alapján alakítottuk ki („megkötő”, „áthidaló” és „összekapcsoló” társadalmi tőke). Mindhárom tőketípus esetében kettős hatás rajzolódott ki. A megkötő társadalmi tőke egyfelől a szegregált körülményekhez alkalmazkodó, belső erőforrásként, másfelől a kitörést szinte ellehetetlenítő korlátként jelent meg, így elemzési kategóriáink is ehhez igazodtak. A társadalmi osztályokon átívelő kapcsolatok, vagyis az áthidaló, összekapcsoló társadalmi tőke megléte esetén szerepük és jellegük, hiányuk esetén a hiány okainak és következményeinek logikájából indultunk ki. Ez a logika már a tanulmányírást megelőzően, az évek óta tartó jelenlét és reflexiók során folyamatosan kristályo-

sodott ki számunkra. Az elemzés során egyrészt ezekben a kategóriákban helyeztük el a szövegrészeket, másrészt egyéb megjelenő markáns kódok irányába is nyitottak maradtunk, illetve szükség esetén az előzetes kategóriákat további al-kategóriákra bontottuk.

Elemzésünk során markánsan kirajzolódott a megkötő társadalmi tőke erodálódása, mint olyan tényező, amely az érintettek életét alapvetően befolyásolja. Ezt a jelenséget a mélyszegénységben élő (Magyarországon roma) közösségek esetében releváns hazai (Messing 2006, Messing, Molnár 2011a, b) és külföldi kutatások is alátámasztották (Blokland, Noordhoff 2008).⁹ E szövegrészekre új kategóriákat hoztunk létre (belső fragmentáció, eltávolodás, kapcsolatvákuum). Külön értelmeztük a kategóriákat a telepfelszámolás előtti állapotot (alapállapot), valamint a telepfelszámolás következményeit (deszegregáció hatása) illetően.

E szövegrészekre az elemzés logikája szerinti rendezés után először külön-külön elemeztük, majd ezek összefüggéseire is igyekeztünk magyarázatot találni. A kutatási napló szoftveres elemzésére (egyelőre) nem került sor (több mint 450 oldalnyi kézzel írott szöveg), de az ebben megtalálható információkat beépítettük az elemzésbe.

Elemzésünk alapján elmondható, hogy a deszegregációs folyamat előmozdítását, javítását szolgáló, vagy az érintettek jóllétére közvetlen hatással bíró intézményi szintű, strukturális jelentőségű válasz nem mutatkozik. Ezek főleg személyek szintjén, félig informálisan jelennek meg, ugyanakkor az ennek kapcsán feltárt összefüggések szempontokkal szolgálhatnak a deszegregációs folyamatokat támogató facilitációs tevékenységekhez. Így e (összekapcsoló) tőketípussal kapcsolatos eredményeinket elsősorban ilyen szempontból mutatjuk be. Ha a deszegregáció társadalmi tőkére (és vice versa), és jóllétre gyakorolt hatásai kapcsán bizonytalansággal találkozunk, azt az elemzés során igyekszünk minél egyértelműbben (átláthatóan) megjeleníteni.

Eredmények – társadalmi tőke és jóllét a szegregátumban

„Ha egybe tömörülnek, az se jó, de külön-külön is elveszünk egymás nélkül” – megkötő társadalmi tőke

Korábbi publikációinkban elemeztük, hogy a szegregátum a benne élők számára a megkötő társadalmi tőkének köszönhetően kölcsönös anyagi, igencsak ellentmondásos pénzügyi erőforrásokat (uzsora), lakhatási, munkakeresési, gyermekfelügyelettel kapcsolatos stb. segítséget/erőforrást jelent, ahogy azt is, hogy a közösségben eltöltött idő több aspektusa is hozzájárul az érintettek szubjektív jóllétéhez (Tóth et al. 2017; Málóvics et al. 2019a).

Mindezek mellett a „nem materiális közösségi erőforrások” is jelentőséggel bírnak. Az érintettek konfliktusok esetén nem maradnak egyedül, a szegregátumban élő közösség biztosítja tagjai önbecsülését, mindez pedig erősíti biztonságérzetüket. Hat interjúban egyértelműen kimondták, hogy jelentős „kulturális különbségek” vannak a „magyarok” és a cigányok között, ezért a romák jobban érzik magukat egymás között.

A megkötő társadalmi tőke azonban a szubjektív jóllétet csökkentő, társadalmi mobilitást korlátozó tényezőként is megjelenik. Az intim szféra hiánya, a „pletyka”, vagy a „szélsőséges egyenlődsi” (Tóth et al. 2017; Méreiné et al. 2017) problémái mellett a mobilitást korlátozó további tényező egyesek szerint a zárt, etnikailag homogén közösségben kialakuló sajátos közösségi kultúra, ami a szegregátumban élők viselkedését, beszédmódját, akár öltözködési szokásait is befolyásolhatja.

Bár még mindig nagyon erős szerep jut a megkötő társadalmi tőkének, a közösség széttöredezése már 2005 környékén elindult. A legelső törésvonal az újonnan betelepülők „reptériek” és az eredetileg ott élő családok között jelent meg, ez a reptéri szegregátum felszámolása után egy-két évvel már három-négy be(vissza)települő családot jelentett. 2017 tavaszától a deszegregációs (bontási) folyamat tovább mélyítette az árkokat, a hangsúly ekkor, a településfelszámoláshoz kapcsolódó eltérő érdekek mentén a jogcím nélküli és a jogcímmel rendelkező lakáshasználók közötti ellentétre került. Tovább erodálta a közösséget a dizájn-erdrogok elterjedése.¹⁰ „...ez a mérhetetlen sok drog (...)14-15 évesek is úgy crackelnek, füstölnek, rossz rájuk nézni (...) Nem látok motivációt már semmire sem. Megmondjam, hogy miért? Mert a drog (...), ha veszek egy sampont, becsereéli herbálra.” (ÚM4).

„Ha arra mész, Bogi, csak úgy, mint te fehérbőrű, kérdezd már meg, van-e albérllet kiadó! – áthidaló társadalmi tőke

A kevés áthidaló kapcsolat, amelyekkel bizonyos családok rendelkeznek, elsősorban társadalmilag integrált terekben jön létre. Egyes szakirodalmi források kiemelik ezzel kapcsolatban az intézményi környezet, az intézményi terek jelentőségét (Nast, Blokland 2014), ami egybecseng a mi eredményeinkkel is. Hét interjúban a munkahely jelentette ezt a teret, négy interjúalany a közeli bolt biztonsági őrével vagy eladójával került baráti kapcsolatba, további egy interjúalany említette az iskolai barátságokat, egy interjúalany az erdészt, akivel összebarátkozott (télen ingyen hozhatja a fát a közeli erdőből), egy pedig olyan kapcsolatokról számolt be, amelyeket egy vallási gyülekezetbe járva alakított ki. Maga a részvételi akciókutatói folyamat – melynek adatain jelen tanulmány alapul –, ezen belül a Patrónus Hálózat is fontos kapcsolatokat jelent, amelyeket minden érintett interjúalany említett.

A „kézzelfoghatóbb” segítség mellett (anyagi segítség, információk megosztása, papírok kitöltése, segítség hivatalos ügyekben, beajánlás legális munkahely-

re), ezekben a kapcsolatokban az interjúalanyok nagy jelentőséget tulajdonítottak a mentális jólléttel kapcsolatos segítségnek is. A legfontosabbnak önbecsülésük növekedését tartották. Ezek a kapcsolatok a közösség többi tagjával szemben önbizalmat adnak, úgy érzik, hogy ezáltal „jobbak”, valamilyen téren kiemelkedtek. Ezzel az érzéssel szinte minden esetben szorosan együtt jár a többiektől való megkülönböztetés vágya, a közösségből való kiválás érzése.

Az áthidaló társadalmi tőke esetenként érték- és viselkedésváltozást is okoz az érintett családoknál. Néhány interjúban említették, hogy változott az öltözködésük, beszédmódjuk, de volt olyan interjúalany, aki elmondta, a kapcsolatnak köszönhetően „célorientáltabbá” vált a gondolkodásmódja (például gyermekei taníttatása esetében).

Mindezek mellett jelen kutatás is alátámasztja, hogy a szegregált körülmények között élő családok csekély áthidaló társadalmi tőkével rendelkeznek, aminek oka elsősorban az etnikai törésvonal mentén keletkező távolság. Az etnikai stigmatizáció kiterjed a munka világára, de a lakhatásra is. „...Romáknak nem adják ki szívesen lakást. Hiába van pénzed, rád néznek, és azt mondják, hogy betelt.” (ÚM3) A stigmatizáció következménye a roma lakosság önbecsülésének csökkenése, a szégyenérzet, amely elzárkózást, a többségi társadalommal szembeni ellenállást eredményezhet. Végül a különböző kultúrából fakadó eltérő viselkedésmód ugyancsak megnehezíti az áthidaló kapcsolatok kialakítását „Nem rosszabb, vagy jobb, mert kulturáltak, csak más a mi kultúránk és megint más az ő kultúrájuk (...) Mindjárt azt mondják, hogy állandóan a veszekedés megy. Nem veszekedés, egyszerűen csak hangosabban beszélnek (...).” (ÚM5)

„...jól jegyezd meg, aki a mai napig is, éveken keresztül foglalkozik a cigánysággal, az jó ember” – összekapcsoló társadalmi tőke

Ahol az összekapcsoló társadalmi tőke megjelenik adatforrásainkban, az interjúalanyok nem intézményeket, hanem konkrét embereket említenek: volt és jelenlegi családsegítő, védőnők, iskolában dolgozó gyermekvédelmi szakember, volt és jelenlegi helyi képviselő és egy jogász, aki ingyen nyújt jogi segítséget néhány családnak. Ezek a nevek egymástól függetlenül több interjúban is visszaköszönnek és minden esetben pozitív kontextusban jelennek meg. Ezen kívül gyakran előkerül a helyi CNÖ képviselője.

Egyértelműen látszik, hogy elsősorban a személyekhez kötik a segítséget (kaput az elérhető erőforrásokhoz), nem pedig az intézményekhez. A személyeken túl az intézmény vagy meg sem jelenik, vagy ha igen, akkor általában negatív kontextusban, hátráltató tényezőként. E kapcsolatok vonatkozásában hasonló erőforrásokat találunk, mint az áthidaló társadalmi tőke esetében, azaz segítség a hivatalos ügyekben, papírok kitöltésében, ruhák és élelmiszerek adományozása. Minden ilyen kapcsolatban az „emberi szó” jelentőségét említették leggyakrabban, ami az érintettek önbecsülése és a különböző társadalmi csoportok között

kialakuló bizalom szempontjából fontos. További fontos tényezőként jelenik meg az „idő”, hiszen egy hosszú távú bizalmi kapcsolat kialakulásához a személyes kompetenciákon túl elegendő időre is szükség van. Ez azonban nem minden esetben valósul meg (például a családsegítők személyét tudatosan, rendszeres időközönként cserélik), s ezért fontos erőforrásoktól, esetleges beavatkozási pontoktól eshetnek el az érintettek.

A néhány bizalmi kapcsolat mellett markáns tendencia, hogy az érintettek alapvető bizalmatlansággal viszonyulnak az intézményekhez, ami alapjaiban képes ellehetetleníteni az összekapcsoló társadalmi tőke kialakulását. E kontextusban az érintettek leggyakrabban a rendőrséget említették (6 interjú), legnagyobb problémájuk, hogy a szegregátumot „határon túli területként” (Harper 2009) kezeli a rendőrség. Ez egyrészt eltúlzott büntetési tételekben, másrészt abban ölt testet, hogy rendre elmarad a beavatkozás, amikor pedig szükség lenne rá. *„Nem csináltak semmit. Úgy vannak vele, cigány, cigány, öljék meg egymást, annyival is kevesebb problémájuk van.”* (R4) Három interjú esetében a mentőkhöz kapcsolódó történetekben is megjelent, hogy a romákat úgy kezelik, mint akik a „határon túli” területhez tartoznak. Az intézmények képviselőitől tapasztalt lekezelő stílus tovább mélyítheti a társadalmi csoportok közötti szakadékot (9 említés). A bizalmatlanság az intézményi struktúra jellegzetességeire is visszavezethető. A családsegítővel kapcsolatban például beszéltek a gyakori személycserékről, vagy a félelemről, hogy a családsegítő akár a szülők megbüntetését vagy a gyermekek családból való kiemelését is kezdeményezheti (5 említés).

A bizalmatlanságot, s ebben az értelemben az intézmények diszfunkcionalitását támasztja alá a közösségen belüli párhuzamos intézmények jelenléte. (Egyebek mellett) a hitelpiac elérhetetlenségének következménye az uzsora, a rendőrség alkalmatlanságát jelzi a külső és belső konfliktusok rendezése önbíráskodással, ami az interjúalanyok többségének biztonságérzetet nyújt. A legális munkaerőpiac diszfunkcionalitását jelzi, hogy a közösség egy része tapasztalataink szerint a többségi társadalomhoz képest megengedőbb a különféle szürke/fekete pénzkereseti tevékenységekkel szemben. Ez jelentheti a feketemunkát, de azt is, hogy részben megtűrjük/elviseljük az egyéb illegális tevékenységeket (akár a prostitúciót), ha a család mindennapi túlélése más módon, a strukturális elnyomás következtében az érintettek számára nem belátható perspektíva (kutatási napló). *„...én nem is hibáztatom, mert persze egy anya, akinek gyerekei vannak, és az utolsó 100 forintját is, azt se tudja, mit vegyen belőle.”* (ÚE2 a prostitúcióról). Mivel a formális albérleti piac elérhetetlen, kialakult egy alternatív ingatlan-kereskedelmi hálózat, ahol a roma családok egymás között adják, veszik a (rendszerint alacsony komfortfokozatú) lakásokat, cserélik a bérleményeket. A hálózatban „ügynökök” is tevékenykednek, akiknek sikerdíja a „mita”, ami sikeres üzlet esetén a megvásárolt lakás árának kettő-négy százalékát jelenti (kutatási napló).

Eredmények – deszegregáció, társadalmilag heterogén lakóközösségek, társadalmi tőke és jóllét

Deszegregáció, társadalmi tőke, és társadalmilag heterogén lakóközösségek?

A deszegregációs folyamat során a szegregátumbeli lakhatási helyzet meghatározza azt, hogy a kiköltözők ténylegesen meg tudják-e választani új lakóhelyüket. A tulajdonosok az ingatlanárak szabta korlátok között, de elvileg szabadon választhatják meg új lakhelyüket (tulajdonukat). A kompenzáció mértéke azonban némileg befolyásolja azt, hogy hol, milyen körülmények között tudnak maguknak lakást vásárolni. Ahogy azt a harmadik fejezetben bemutattuk, a kompenzáció összege folyamatosan emelkedett, de még az eddig ajánlott legmagasabb összeg is bőven elmarad attól, amelyből a tulajdonosok egy nagycsalád számára is megfelelő lakást tudnának maguknak vásárolni (jelenleg ez körülbelül egy másfél szobás felújítandó panellakás árának felel meg a város egyik lakótelepén). A tulajdonosok így vagy a város szélén, vagy más településen (ahol olcsóbbak az ingatlanárak) tudtak maguknak lakást vásárolni. Lehetőségük van továbbá olyan „cigányházakban” vagy a szegregátumhoz nagyon közel eső területeken lakást venni, ahova a középosztálybeliek nem szívesen költöznek be, így ezek árai alacsonyabbak.¹¹ A bérlők esetében a lakóhely megválasztásának szabadságát az önkormányzati bérlakásállomány területi elhelyezkedése korlátozza, találunk azonban bérlakásokat a szegregátumhoz közel és távol is. Végül a jogcím nélküli lakáshasználók és önkényes lakásfoglalók többsége semmilyen kompenzációra nem számíthat, az ő esetükben az új lakhely megválasztásakor szegénységük és stigmatizált létük miatt kizárólag kényszerekről beszélhetünk.

A lakókönyvet „integráltságát” két szempontból tartottuk érdemesnek megvizsgálni. Az új lakóhely heterogenitási fokának megítélésekor először is fontos, hogy a szegregátumból kiköltözők olyan épületbe/épületegyüttesbe költöztek-e, ahol már élnek roma családok (például olyan társasházba, ahol más lakásokban élnek már roma lakók). Másrészt az is perdöntő, hogy milyen messze költöztek a szegregátumtól. A szegregátumtól való távolság kapcsán a következőket fontos hangsúlyozni. Abban a városrészben, ahol a szegregátum is található, régóta nagyobb arányban élnek romák, mint a város többi részén (Rátkai 1997). A területet a többségi társadalom gyakran „stigmatizálja”, errefelé az ingatlanárak is alacsonyabbak (Rác 2014). A területhez lazán kapcsolódnak további „csapásirányok”, amelyek ugyan más városrészhez tartoznak, ám szintén magasabb a roma lakosság aránya, és a térhasználatban is szorosan kapcsolódnak a szegregátumhoz (közös boltok, közös játszótér és egyéb közösségi terek). Az elköltözött családok új lakóhelyének elhelyezkedését illetően figyelembe vettük ezeket a sajátosságokat (1. táblázat). Voltak egyértelműen kategorizálható lakóhelyek, például, amikor csupán néhány utcára költöztek a szegregátumtól (közeli elhelyezkedés), vagy más településre, illetve jóval messzebb eső városrész-

re (távoli elhelyezkedés). Azokat a családokat, akik a fent említett, a szegregátumhoz „csapásirányaként” kapcsolódó, ám attól némileg távolabb eső házba költöztek, a „viszonylag közel” kategóriába soroltuk, míg azokat, akik bár lehet, hogy szomszédos, ám a szegregátum kapcsolódásain (zömmel nem romák lakta területen) kívülre költöztek, a „távolabbi elhelyezkedés” kategóriába soroltuk.

A telepfelszámolás eddigi tapasztalatai alapján elmondható, hogy az integrált lakókörnyezetbe költözés célja nem valósul meg maradéktalanul (1. táblázat). Az öt kiköltözött és kompenzációra jogosult tulajdonos közül ketten a szegregátumhoz viszonylag közel költöztek, ahol vannak közvetlen roma szomszédjaik. Három család pedig a szegregátumtól (viszonylag) távolra költözött, olyan helyre, ahol nincs közvetlen roma szomszédság.

A cserebérleménnyel kompenzált bérlők nagy része új önkormányzati bérlakását olyan környezetben kapta, ahol főleg középosztálybeli szomszédság él (ötből négy család) (1. táblázat), egy család költözött olyan helyre, ahol van roma szomszédja. Az öt családból egy költözött a szegregátum közelébe, négyen a szegregátumtól „távolabb”.

A jogcím nélküli lakáshasználók és önkényes lakásfoglalók helyzetének követése különösen nehéz. Látókörünkben 14 ilyen család van, akik közül négyen átköltöztek a szegregátum még álló, üres épületeibe. Közülük hárman csak átmenetileg tartózkodnak itt, amikor távol vannak, akkor télen hajléktalanszállón, nyáron pedig az utcán vagy erdőben élnek. Két család elköltözött a városból (Kiskunmajsára, Soltvadkertre), majd az egyik visszaköltözött a rokonokhoz, ismét önkényes lakásfoglalóként. Egy család a közeli „miniszegregátumban”¹² vásárolt magának lakást, egy pedig olyan házba költözött, ahol már korábban is laktak romák, de kevésbé hordozza magán a miniszegregátum jegyeit, ugyanakkor uzsorabérlet-jelleget¹³ ölt. Egy édesanya önerőből albérletbe költözött iskolás fiával viszonylag közel, ám többségében nem roma szomszédság mellé. Egy másik édesanya a kislányával anyaszállóra került. Többen (egy pár, egy egyedülálló férfi, egy család) uzsorabérletben kaptak helyet. Két család a közelbe költözött, egyikük esetében nincs roma szomszédság, a másik pedig egy másik szegregátumbeli lakásba költözés, majd hajléktalanlét után végül egy közeli, roma szomszédokkal rendelkező házban kötött ki. Összességében elmondható tehát, hogy társadalmilag heterogén közösségek létrehozása mint deszegregációs stratégia jóformán csak a bérlők esetében valósult meg. Akiknek volt választási lehetőségük, azoknak egy része korlátozottan heterogén lakókörnyezetbe költözött, aminek okai egyrészt piaci korlátokban, másrészt a társadalmi tőkéhez kapcsolható mechanizmusokban gyökereznek (lásd alább), amelyek gyakran összefüggnek egymással. Sokaknak pedig nem volt érdemi választási lehetősége – ők nem heterogén lakókörnyezetbe „menekültek”.

1. táblázat: Az érintettek lakhatási helyzetének és társadalmi tőkéjének változása a deszegregációs folyamat eredményeképpen
Changes in the housing situation and social capital due to the desegregation process

Elemzési egység Sorszám	Lakhatási státusz	Kompenzáció	Új lakóhely jellege	Új lakóhely távolsága a szegregátumtól	Visszajárás a szegregátumban	Társadalmi tőke változása		
						Új megkötő kapcsolatok (újraszegregálódás)	Gyengülő megkötő kapcsolatok	Új áthidaló kapcsolatok
1	bérlő	bérlemény	nincs közvetlen roma szomszédság	közel	ritkán	nem	igen	gyengén
2	bérlő	bérlemény	nincs közvetlen roma szomszédság	távolabb	rendszeresen	nem	igen	igen, jelentős mértékben
3	bérlő	bérlemény	nincs közvetlen roma szomszédság	távolabb	rendszeresen	nem	nincs információnk	nem
4	bérlő	bérlemény	romák lakta ház	távolabb	nincs információnk	igen	nincs információnk	nincs információnk
5	bérlő	bérlemény	nincs közvetlen roma szomszédság	távolabb	ritkán	nem	nincs információnk	nincs információnk
6	jogcím nélküli	semmi	romák lakta ház	távol (más település)	ritkán	nem	igen	nincs információnk
7	jogcím nélküli	semmi	nincs közvetlen roma szomszédság	viszonylag közel	ritkán	nem	nincs információnk	nincs információnk
8	jogcím nélküli	semmi, bontás előtt elköltözött	romák lakta ház (uzsorabérlet, melléképület)	közel	ritkán	részben	igen	nem
9	jogcím nélküli	semmi	romák lakta ház (uzsorabérlet)	közel	haláláig rendszeresen	részben	igen	nem
10	jogcím nélküli	semmi	romák lakta ház (uzsorabérlet)	viszonylag közel	rendszeresen	részben	igen	nem
11	jogcím nélküli	semmi	romák lakta ház (uzsorabérlet)	közel	rendszeresen	nem	igen	feltehetően igen (nem ismerjük eléggé az estét)
12	önkéntes lakásfoglaló	semmi	nincs közvetlen roma szomszédság (bérlet)	viszonylag közel	rendszeresen	nem	igen	feltehetően igen (nem ismerjük eléggé az estét)
13	önkéntes lakásfoglaló	semmi	nincs közvetlen roma szomszédság (anyaotthon, majd albérlet)	távol	nincs információnk	nem	igen	feltehetően igen (nem ismerjük eléggé az estét)

Elemzési egység Sorszám	Lakhatási státusz	Kompenzáció	Új lakóhely jellege	Új lakóhely távolsága a szegregátumtól	Viszafjárás a szegregátumban	Társadalmi tőke változása		
						Új megkötés kapcsolatok (újraszegregálódás)	Gyengülő megkötő kapcsolatok	Új áthidaló kapcsolatok
14	önkéntes lakásfoglaló	semmi	maradt a szegregátumban - utca, vagy szegregátum	szegregátumban lakik (átköltözött a szegregátumon belül)	ott lakik még	igen	igen	nem
15	önkéntes lakásfoglaló	semmi	maradt a szegregátumban - utca, vagy szegregátum	szegregátumban lakik (átköltözött a szegregátumon belül)	ott lakik még	igen	igen	nem
16	önkéntes lakásfoglaló	semmi	maradt a szegregátumban - utca, vagy szegregátum	szegregátumban lakik (átköltözött a szegregátumon belül)	rendszeresen	igen	igen	nem
17	önkéntes lakásfoglaló	semmi	maradt a szegregátumban - másik ház a szegregátumon belső, erdő, majd romák lakta ház (bérlet)	közel	rendszeresen	részben	igen	nem
18	önkéntes lakásfoglaló	semmi	maradt a szegregátumban - másik városba költözött, majd visszaköltözött a szegregátumba egy másik családdal	távol (más település), majd újra a szegregátumban lakik újra önkényes státuszban	újra ott lakik	igen	nincs információk	nincs információk
19	önkéntes lakásfoglaló	semmi	maradt a szegregátumban - utca, vagy szegregátum	szegregátumban lakik (átköltözött a szegregátumon belül)	ott lakik még	igen	igen	nem
20	önkéntes lakásfoglaló	semmi	romák lakta ház tulajdonosként (miniszegregátum)	közel	rendszeresen	igen	nem	nem
21	tulajdonos	pénz/ingatlan	nincs közvetlen roma szomszédság	távol	nem	nem	igen	igen, jelentős mértékben
22	tulajdonos	pénz/ingatlan	nincs közvetlen roma szomszédság	távolabb	nincs információk	nem	nincs információk	nincs információk
23	tulajdonos	pénz/ingatlan	romák lakta ház (miniszegregátum)	közel	rendszeresen	igen	nem	nem
24	tulajdonos	eladta a bontás előtt	romák lakta ház	viszonylag közel	rendszeresen	részben	igen	gyengén
25	tulajdonos	pénz/ingatlan	nincs közvetlen roma szomszédság	távol	nem	nem	igen	nem

A társadalmi tőke változása a deszegregáció hatására

„...ilyen közösségből nehéz kimenni, meg újramelegedni az egészet” – a megkötő társadalmi tőke erodálódása

A megkötő társadalmi tőke gyengüléséről, illetve elvesztéséről szinte minden interjúalany beszámolt. Interjúalanyaink beszámolóit szerint leginkább az gyengíti a megkötő társadalmi tőkét, ha a családok kifejezetten heterogén környezetbe költöznek. Azok azonban, akik olyan társasházakba költöztek, ahol roma szomszédok vannak (nyolc ilyen család volt látóköriünkben), két esetben nem beszéltek megkötő kapcsolataik gyengüléséről, illetve hat esetben beszámoltak arról, hogy új lakhelyükön a már ott élő roma családokkal új megkötő jellegű kapcsolataik alakultak ki.

Azok, akik a szegregátumtól távolabbra költöztek, kivétel nélkül megkötő kapcsolataik gyengüléséről számoltak be, és arról, hogy csak nagyon kis arányban voltak képesek új megkötő kapcsolatok kiépíteni. A szegregátumhoz közelebb költözők közül viszont volt, aki nem számolt be megkötő kapcsolatai erodálódásáról (noha a domináns tendencia e csoport esetében is a kapcsolatok gyengülése), és sokkal nagyobb arányban alakítottak ki új, megkötő jellegű kapcsolatokat. Az új lakóhely és a szegregátum közötti közelség jelentőségére utal az is, hogy azok közül, akik nem költöztek el, az interjúalanyok közel fele említette, hogy nem szeretne messze költözni a közösségtől.

Az elköltözők többsége mellett a maradók is beszámoltak a megkötő társadalmi tőke gyengüléséről. Láttuk, hogy a közösség már a bontások kezdete előtt sem volt egységes, a telepfelszámolás pedig tovább növelte a konfliktusokat, a közösség egyre inkább töredezetté válik. Emellett azok a családok, akiknek jobb esélyük volt a társadalmi mobilitásra, elsőként költözhettek el a szegregátumból rendezett lakhatási jogviszonyuknak, stabil munkahelyüknek, kiterjedtebb áthidaló és összekapcsoló társadalmi tőkéjüknek köszönhetően. Így a maradók között túlsúlyba kerültek azok a lakók, akik valamilyen problémával küzdenek (rendezetlen lakhatási jogviszony, extrém szegénység, mentális betegség, szenvedélybetegség). *„Változott a közösség is a bontás óta. A veleje kitűnt innen, azt mondom, hogy a ruskó maradt itt, az alja. Szorul a gyűrű, mint a patkány, egyik lyukból be a másikba, ez van, bontják, és akkor ott a másik, menj oda és akkor ennyi.” (ÚM4).*

Fontos megemlíteni, ahogy arról már a korábbi fejezetekben is szó volt, hogy a közösség széttöredezése már korábban is elkezdődött, elsősorban egy régebbi deszegregációs beavatkozásnak köszönhetően, ezen kívül egyes hazai kutatások (Messing 2006; Messing, Molnár 2011a, b) szerint a társadalmi tőke fokozatos elvesztését olyan strukturális hatások is előidézik a roma közösségek esetében, mint például a rendszerváltás utáni tömeges munkanélküliség vagy az anyagi differenciálódás. Egyes nemzetközi kutatások eredményei alapján a sze-

génységben élők eleve nem rendelkeznek olyan mértékű és erősségű társadalmi tőkével, mint a középosztály (Blokland, Noordhoff 2016).

Tapasztalataink egyértelműen azt mutatják, hogy a deszegregációs beavatkozás jelentősen fokozta és felgyorsította a társadalmi tőke erodálódását. A bontás megkezdése előtt ugyan már láthatóak voltak a törésvonalak, tudomásunk szerint nem volt olyan érintett, aki a kapcsolatait teljes elvesztéséről, kapcsolatok hiányáról számolt volna be (kapcsolatvákuumba került volna). Amint a bontások elkezdődtek, egyesek olyan ütemben veszítették el megkötő társadalmi tőkéjüket, ahogy (jellemzően magasabb státuszú) rokonaik, barátaik elköltöztek közvetlen közelükből. Úgy tűnik, hogy ezt a veszteséget egyelőre sem intézményi keretek között (például utcai szociális szolgálat), sem azon kívül nem voltak képesek pótolni.

„...ott nem úgy kell élni. A magyar, az nem tudja, hogy kell alkalmazkodni a gyerekekhez.” – az áthidaló kapcsolatok kialakulásának nehézségei

Az áthidaló társadalmi tőke jóval ritkábban jelenik meg az érintettek interpretációiban, mint a megkötő társadalmi tőke elvesztésének problémája. Hozzá kell tennünk, hogy az elköltözött családokat nem tudjuk teljes körűen követni, ami némileg gyengíti kutatásunk érvényességét e vonatkozásban. Akikről pontos információkat tudunk, azok közül két család a költözés óta jelentős mértékben gyarapította áthidaló társadalmi tőkéjét (1. táblázat). Mindkét család heterogén lakókörnyezetbe költözött, az egyik tulajdonosként egy másik településre, a másik bérlőként maradt a városban. Úgy tűnik, hogy áthidaló kapcsolataik egy része ennek az új, integrált környezetnek köszönhető, mivel ezeket középosztálybeli szomszédaikkal alakították ki. Új kapcsolatokra tettek szert továbbá azokban az integrált terekben, amelyeket eddig nem használtak (ez különösen arra a családra volt jellemző, amely másik településre költözött): a gyerekek óvodájában és iskolájában tanárokkal és szülőkkel, valamint bolti eladókkal, munkatársakkal kialakított kapcsolatok. Ezek valódi anyagi és szimbolikus erőforrásként működnek. E kapcsolatokon keresztül informálódnak különféle munkalehetőségekről, jutnak el gyerekeik iskolai táborokba, ezek által férnek hozzá szociális segítséghez, oktatási programokhoz, tanfolyamokhoz. Mindezzel párhuzamosan erősödött az önbecsülésük, fejlődtek a kommunikációs képességeik, és magabiztosabban igazodnak el a formális intézményrendszerben.

Fontos leszögeznünk, hogy ezek a családok már korábban is rendelkeztek áthidaló kapcsolatokkal, amelyek nagy része ugyan a költözéssel megszakadt, de nem esett nehezükre újabbak kiépítése a heterogén lakókörnyezetben (kutatási napló). Így a költözés csak elősegítette ezeknek a kapcsolatoknak a kialakítását, ám azt valójában sokkal inkább személyes kompetenciáiknak köszönhetően (jó kommunikációs készség, többségi társadalomhoz jobban illeszkedő életstílus) építették ki.

Egy másik, korábbi bérlő család tapasztalatai kettősek. Egyrészt lettek középosztálybeli barátaik, viszont még mindig problémát jelent számukra, hogy a másfajta életmódhoz hozzászokjanak. Egyfajta távolságtartás mindkét fél részéről érezhető. *„Lényegében, mikor ideköltöztem, akkor lettek magyar barátaim. (...) Az egyik szomszéd már föl akart jelenteni, ez a másik, a hangosabb nem szól, gondolom azért, mert ők is nagyon hangosak” (ÚE1).*

Négy másik elköltözött család esetében vannak ugyan (korábbi szomszédoktól, barátoktól, rokonoktól, közösségi oldalakon a költözés utáni bejegyzésekből szerzett) információink arról, hogy új áthidaló kapcsolatokat alakítottak, ám annyira szoros kapcsolatban nem állunk velük, hogy ezek pontos körülményeit ismerhessük. A többi családról vagy szinte semmi információnk nincs e vonatkozásban, vagy azt látjuk, hogy nem vagy csak elvétve keletkeztek áthidaló kapcsolataik a költözés után (1. táblázat).

Az áthidaló kapcsolatok kialakításának nehézségeire utalva szinte minden interjúban említették, hogy vannak olyan családok, akik képtelenek lennének beilleszkedni integrált lakókörnyezetbe. Ezt részben azzal magyarázták, hogy e családok maguk is félnak a kulturális különbségektől, részben azzal, hogy a szóban forgó családok „eggyé váltak a hellyel”, emiatt nem tudnának máshol új életet kezdeni: *„annyira berögződtek ebbe a milióba, hogy teljesen ellehetetlenülne a beilleszkedés a társadalomba” (ÚE6).* A beilleszkedésre való képtelenség okaként elsősorban a többségi társadalomtól eltérő életmódot, a többségi szempontból deviánsnak tekintett megélhetési stratégiákat, illetve a szenvedélybetegséget nevezték meg.

„...megtanultuk kezelni azóta a helyzetet, amióta veled beszélünk” – az összekapcsoló társadalmi tőke hiánya

Terepi tapasztalataink során azt láttuk, hogy a döntéshozók tudatosan, szervezett módon nem építenek az összekapcsoló társadalmi tőkében rejlő potenciálra. A kapcsolatok elsősorban olyan személyekhez kötődnek (elsősorban egy családsegítő, egy védőnő és a helyi CNÖ elnöke), akik a folyamatot jóformán önkéntes munkában segítik, kötelezően előírt munkakörükön túl.¹⁴ Ennek ellenére az érintettek szükségesnek tartanak az intézményi segítséget is (kutatási napló). Úgy érzik, hogy a formális intézmények magukra hagyták őket a folyamat alatt, nemhogy segítséget, de megfelelő tájékoztatást sem kapnak. Problémák adódnak például abból, hogy az érintettek sokszor a bontás pontos időpontját sem tudják. Ez elsősorban a jogcím nélküli lakáshasználók számára jelent gondot, mivel nekik a bontás után maguknak kell gondoskodni új lakóhelyükről.

Említettük már, hogy maga a RAK-folyamat, s ezen belül is a Patrónus Hálózat segítséget jelent. Elmondható, hogy azokban a családokban, ahol jelen volt a patrónus, viszonylag zökkenőmentesen zajlott a költözés. A patrónusok segítségét nyújtották az elmaradt számlák kifizetésében, a költözésben, figyeltek arra,

hogy az integrált lakókörnyezetben erősödjön a beköltözők önbizalma, közvetítették a régi és új lakók között, igyekeztek hozzájárulni ahhoz, hogy az új környezetben kialakuljon a kölcsönös bizalom (kutatási napló). Ezek a kapcsolatok a költözés után nem szűntek meg.¹⁵

Az e tőketípussal kapcsolatos megfigyeléseink azt sugallják, hogy a deszegregációs folyamat érintettjeivel kapcsolatba kerülő intézményi munkatársaknak – *'street level bureaucrats'* (May, Winter 2009) – kulcsszerepe lehet a deszegregációs folyamat facilitálásának (amennyiben van ilyen) minőségében is. Egyértelmű az is, hogy ahol ezeknek a személyeknek nagyobb a „mozgásteret” (például családsegítőnek vagy védőnőnek), ott kialakulhat egyfajta erősebb bizalom, megmutatják az intézmények, szakpolitikák „emberi arcát” (Lipsky 1969), és adott esetben lehetőségük nyílhat a strukturális jellegű anomáliák enyhítésére is. Ahol viszont az intézményi képviselők jelenléte és mozgásteret szűkebb és/vagy erősen szabályokhoz kötött (például rendőrség esetében), ott kevésbé alakul ki ez a bizalom, inkább az ellenállás válik meghatározóvá.

Eredményeink nem teszik lehetővé, hogy a facilitáció intézményi körülményeivel kapcsolatban átfogó következtetéseket vonjunk le. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a sikeres (azaz az érintettek jóllétét és mobilitását potenciálisan segítő, konfliktusokat mérséklő) facilitáció szempontjából alapvető fontosságú a mélyszegény, stigmatizált, korábban szegregáltan élő romák életének, a szegregátum kulturális sajátosságainak, a stigmatizáció és elnyomás okozta élethelyzeteknek az alapos ismerete, valamint az empatikus, nyitott hozzáállás. Akárcsak a hosszú távú személyes kapcsolat az érintettekkel, ez tudja ugyanis megalapozni azt a fajta bizalmat, amely jó eséllyel előfeltétele a valós támogató-segítő kapcsolatok kialakulásának.

A telepfelszámolás hatása a jóllétre a társadalmi tőke változásán keresztül

Felmérni, hogy a deszegregáció okozta változások milyen hatást gyakorolnak az érintettek jóllétére, komoly kihívás. A már elköltözötték ugyanis időről időre eltérő jólléti változásról számolnak be aktuális egzisztenciális helyzetüktől, családi körülményeiktől függően.¹⁶ A fenti megkötés mellett is kirajzolódik adatainkból néhány markáns tendencia. Egyfelől, a szegregátumot elhagyó, és tulajdonosként vagy bérlőként új ingatlanba költözők szinte kivétel nélkül életük javulásáról is beszámoltak. Ebben kulcsszerepet játszanak az új helyen meglévő jobb, rendezettebb lakáskörülmények, a biztonságosabb lakhatás, és az, hogy megszabadultak a szegregátum miliójétől és néhány lakótárstól. Egy-két család kifejezetten a társadalmi mobilitás esélyeként, egyfajta szükséges „nagykorúvá válásként” értelmezi a szegregátumból való kiköltözést: úgy vélik, hogy a megkötő kötelekek elvesztése vagy gyengülése a rendszerintegráció előfeltétele. Ők azok, akik már a bontások előtt is gyakran megfordultak integrált terekben, rendelkeztek áthidaló társadalmi tőkével. „(...) egyfajta biztonságot ad az embernek, csak az a baj, hogy ez a biztonság le is tud húzni, mert annyira hozzászoksz... nem bírsz a saját lábadra állni... Ez,

hogy magamra vagyok utalva, egyfajta lendületet ad (...) szerintem ez az induló löket.” (UE2). Emellett (4 interjúban említették) a költözés (az összekötő társadalmi tőke elvesztése) gyakran úgy jelenik meg, mint megszabadulás a negatív mintáktól, a lehúzó közegetől.

Emellett azonban ugyanezek az emberek/családok arról is beszámoltak, hogy „elmagányosodtak”, hiányoznak nekik a barátaik, a szegregátumban lakó családtagjaik. „A társaság nagyon fontos. Az emberek összetartanak. Közösségben nő fel az ember, ilyen közösségből nehéz kimenni, meg újra kezdeni az egészet” (ÚM2). Ezt az állítást támasztja alá (és enyhíti a hiányt), hogy az elköltözők többsége rendszeresen, de legalább időnként visszajár a szegregátumba, leginkább emberi kapcsolata miatt.

A megkötő társadalmi tőke hiányát emellett az anyagi erőforrások elvesztéseként is érzékelték az interjúalanyok (5 interjú). „(...) széthullottunk. Ez végül is, minden a kilakoltatás. Előtte könnyebb volt, megbeszéltük, mikor mit, jött a fizetés, jó, gyerekek, ezt megvesszük, kész...” (ÚE4).

A költözés ellentmondásosan hat az érintettek önbecsülésére. Az új lakókörnyezet egyfelől az önbecsülés növekedését eredményezi: az érintettek megszabadultak számos területi és társadalmi stigmától, lakókörnyezetük emberhez méltóbb lett, „kiváltak”, megkülönböztetik magukat a szegregátumban maradt társaiktól. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor sokszor úgy érzik, nem képesek megfelelni az integrált környezet elvárásainak, a középosztállyal szemben érzett kisebbségérzet a védett környezetből kiszakadva még intenzívebben rombolja az érintettek önbecsülését.

A miniszegregátumba költözők érzik magukat a legjobban. Ennek az az oka, hogy leginkább ők képesek megkötő kapcsolataik újjáépítésére, ami legalább részben biztosítja számukra a hozzáférést a materiális és nem materiális előnyökhöz. „Én nagyon örülök, hallod, hogy ide kerültem. Maga a környezet is már, meg a szomszédaim is nagyon aranyosak velem, segítünk egymáson, ha nekem nincs kávé, ad, ha neki nincs kávéja, én adok. Meg úgy, ha baj van, egymásra lehet itt is számítani” (ÚE4). A miniszegregátumba költözők sokkal kisebb mértékű „önbecsülés-vesztéséget” szenvedtek el, mint integráltabb környezetbe költöző társaik (kutatási napló).

Míg az elköltözők különböző csoportjaiban tehát vegyes és valamelyest differenciált jólléti hatásokról számolhatunk be, addig a maradók közül szinte mindenki elveszítette eddigi kapcsolatait (főleg azok, akiknek nincs családjuk), ezáltal kapcsolatvákuumba kerültek. „Próbálok, de már nincs ember, akivel összefogok” (ÚM4). Az ő szubjektív jóllétüket kifejezetten negatívan érintette a deszegregációs folyamat (hiszen kompenzáció hiányában alapvető létbizonytalansággal néznek szembe).

Következtetések és további kutatási irányok

Kutatási kérdésünk arra vonatkozott, hogy mi a társadalmi tőke szerepe a deszegregációs folyamatok sikerességében. Adataink elemzéséből az alábbi következtetéseket adhatjuk válaszként.

A társadalmi tőke alapvetően befolyásolja azt, hogy a deszegregációs folyamatok eredményeképpen létrejönnek-e a heterogén/integrált lakóközösségek. Esetünkben azoknak egy része, akiknek volt választási lehetőségük, eleve olyan új lakókörnyezetet kerestek vagy keresnek maguknak, ahol már élnek romák, nem függetlenül a megkötő társadalmi tőke által nyújtott materiális és nem materiális jóléti előnyöktől. Ez pedig egy reszegregációs folyamatot indított el. A piaci tényezők (elsősorban a lakásárak) szerepe sem elhanyagolható, az érintettek interpretációiban azonban ez alig jelenik meg, noha közvetett módon kapcsolódhatnak a társadalmi tőkéhez.

Ugyancsak reszegregációs folyamatot indít el, hogy több érintettnek, esetünkben a jogcím nélküli lakáshasználóknak, illetve önkényes lakásfoglalóknak – a kompenzáció hiánya, illetve társadalmi és egyéb tőkeformáinak alacsony szintje miatt – nincs lehetősége arra, hogy integrált/heterogén környezetbe költözzön. Esetükben deszegregáció helyett inkább kiköltöztetésről (*'displacement'*) volt szó.¹⁷

Míg előbbi az érintettek kapcsolataiból, a szegregált közösség működéséből fakad, utóbbi egyértelműen a politikai döntéshozók által követett antiszegregációs stratégia, azaz a kompenzáció és elhelyezés nélküli kilakoltatás eredménye. Egy olyan program, amely ténylegesen törekszik társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozására, a szegregált közösség(ek) társadalmi tőkéhez kapcsolódó mechanizmusai miatt szükségszerűen komoly kihívásokkal néz szembe, hiszen az érintettek nem feltétlenül akarnak rögtön nagyon heterogén lakókörnyezetbe költözni. Ugyanakkor a program a jogszabályok számára láthatatlan lakosok negligálását praktikusán nem engedheti meg magának, hiszen ez önmagában is reszegregációhoz vezet. Személyes értékeink szerint ez önmagában is embertelen és nem csupán praktikusán, de morálisan is elfogadhatatlan hozzáállás és gyakorlat.

A heterogén lakóközösségek létrehozására irányuló deszegregációs folyamat egyértelműen romboló hatással volt mind a kiköltözők, mind a maradék megkötő társadalmi tőkéjére. Mindemellett nem látszik, hogy az új környezetben „automatikusan” létrejőnének áthidaló kapcsolatok. Kivételt azok jelentenek, akiknek már a kiköltözés előtt is voltak ilyen kapcsolataik, és rendelkeznek az ilyen típusú kapcsolatok kiépítése szempontjából előnyös kompetenciákkal. Azaz: az integrált környezetbe történő hirtelen kiköltözés az érintettek nagy többsége számára rendkívüli kihívást jelent.

A deszegregáció jóléti hatásai csoportonként eltérőek, ellentmondásosak, és szoros kapcsolatban állnak a társadalmi tőkében bekövetkezett változásokkal. Az elköltözők esetében a megemelkedett megélhetési költségek a megkötő kapcsolatok erodálódása miatt együtt járnak a materiális erőforrás-mennyiség csökkené-

sével. Ehhez társul negatív jólléti hatásként a szintén a megkötő kapcsolatok gyengülése következtében bekövetkező „elmagányosodás”. E jólléti veszteségek mellett azonban az elköltözőknél megjelenik egy komoly jólléti nyereség is: maguk mögött hagyják a szegregátum jelentette nyomorúságos lakhatási viszonyokat, illetve visszahúzó miliőt. Hasonló kettősséget mutat a kiköltözés hatása is az érintettek önbecsülésére.

A megfelelő lakhatást biztosító kompenzációban részesülő kiköltözők a deszegregációt esélynek tekintik egy jobb (magasabb jólléttel kecsegtető) életre. Azonban ez nem következik be automatikusan, hiszen számtalan kihívással, nehézséggel kell szembenéznük az új környezetben. A jogcím nélküli lakáshasználóknak és önkényes lakásfoglalóknak a deszegregációs folyamat nem más, mint „csendes” kilakoltatás (*'displacement'*), menedékük felszámolása, vagyis az egzisztenciális „megsemmisülés” veszélye.

A jóllét szempontjából elemzésünk alapján látható, hogy egyáltalán nem mindegy az, hogy az érintettek társadalmilag heterogén környezetbe költöznek-e vagy sem. Leginkább a miniszegregátumokba költözők szubjektív jólléte nőtt: náluk a szegregátum elhagyásának pozitív hatásai mellett nem, vagy sokkal kevésbé jelentkeztek a megkötő kapcsolatok leépüléséből fakadó negatív hatások. Ugyanakkor itt is nehezen alakulhatnak ki a jövőben áthidaló kapcsolatok, a megkötő kapcsolatok újjáépülése, a „reszegregáció” pedig magával hozhatja negatív jólléti következményeit is.

A maradék szubjektív jóllétét kifejezetten negatívan érintette a deszegregációs folyamat. Egyfelől ugyanis sokan kompenzáció hiányában alapvető létbizonytalansággal néznek szembe, másfelől elvesztették eddigi kapcsolataikat (főleg azok, akiknek nincs családjuk), kapcsolatvákuumba kerültek.

Kutatásunk megerősíti a vonatkozó szakirodalom megállapításait, miszerint a társadalmilag heterogén lakóközösségek irányított létrehozatala önmagában általában nem elegendő a várt pozitív hatások generálásához, különösen etnikailag heterogén, éles etnikai, kulturális elkülönüléssel, stigmatizációval jellemezhető esetekben. A konfliktusok, a stigmatizáció és reszegregáció elkerüléséhez a különféle segítő-kísérő beavatkozások rendkívül fontosak lennének. Az összekapcsoló társadalmi tőkével összefüggő eredményeink azt mutatják, hogy meghatározó a deszegregációs folyamat érintettjeivel kapcsolatba kerülő intézményi munkatársak szerepe. A facilitációs akkor lesz sikeres, ha az intézményi szereplők ismerik a mélyszegény, stigmatizált, korábban szegregáltan élő roma érintettek mindennapjait, a szegregátum kulturális sajátosságait, a stigmatizáció és elnyomás okozta élethelyzeteket, és empatikusan, nyitottan viszonyulnak az érintettekhez, akikkel hosszú távú személyes kapcsolatot alakítanak ki.

A beavatkozások érintettekre gyakorolt jólléti hatásai összetettek, azok anyagi és nem anyagi tényezőkre egyaránt kiterjednek. Ebből következően e hatások számbavételekor túl kell lépni a jövedelmi szempontok kizárólagosságán, ha komplex képet szeretnénk kapni a változásokról.

Végül, tanulmányunk korlátai további kérdésekre hívják fel a figyelmet a társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozására irányuló (köztük antiszegregációs) beavatkozásokkal kapcsolatban. Fontos először is az idő dimenziója, mert egy hosszabb ideig tartó beavatkozás esetében a különböző időtávokban eltérő következtetésre juthatunk, mivel rendkívül komplex és olykor kiszámíthatatlan folyamatokról van szó. Megítélésünk szerint az idővel az emberi és intézményi kapcsolatok is változhatnak a beavatkozás eredményeképpen. Mindezek alapján állíthatjuk, hogy az antiszegregációs beavatkozások hatásértékelésénél szükség lenne hosszabb távú longitudinális, kohorsz jellegű kvalitatív és etnográfiai jellegű megfigyelési folyamatokra annak érdekében, hogy a beavatkozások hatásait mélyebben megértsük.

Jegyzetek

- 1 Jólét (*well-being*) alatt a közgazdaságtanban az anyagi jólétnél (*welfare*) szélesebb értelemben vett életminőséget értjük. A közgazdaságtanban számos jólételeléssel találkozunk (lásd Gébert 2015), jelen tanulmányban jólét alatt az érintettek saját életminőségükre vonatkozó értékelését (szubjektív jólétét) értjük.
- 2 Természetesen a magyarországi szegregátumok sokfélék lehetnek, ez alapján vannak kutatások, amelyek némileg ellentmondanak ennek. A romák migrációs stratégiáit vizsgálva Virág (2018) arra a következtetésre jutott, hogy csak a legalacsonyabb státuszú családokra jellemző ez a zártság, a magasabb státuszú roma családok rendelkeznek mozgósítható áthidaló társadalmi tőkével. Messing és Molnár (2011a, b) baranyai roma közösségeket vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy elsősorban a roma foglalkoztatás rendszerváltás utáni szűkülésének következményeként a romáknak nem csak áthidaló és összekapcsoló kötései, de minden mozgósítható kapcsolatuk gyengült (kapcsolatvákuum alakult ki).
- 3 Granovetter (1973) kapcsolatháló elmélete szerint a társadalmat erős és gyenge kötések (*strong and weak ties*) szövik át. Az erős kötések általában zártak és csoporton belüliek, és bizonyos esetekben képesek védelmet nyújtani és erőforrást biztosítani a csoport tagjai számára. A felfelé irányuló társadalmi mobilitásban jelentős segítséget a különféle társadalmi csoportok között átvivő gyenge kötések képesek nyújtani.
- 4 A város szélén álló szegregátumot 2005-ben számolta fel az önkormányzat. Az itt élő családok nagyjából 1,5 millió forintot, vagy korábbi lakóhelyüktől 80-100 kilométerre lévő településeken álló házakat kaptak.
- 5 2017 tavaszán az első tulajdonos 3 millió forintos városszéli lakást és 2 millió forint felújításra fordítandó kompenzációt kapott. A következő család 7 millió forintért vásárolhatott házat egy, a korábbi lakhelyüktől 45 kilométerre elhelyezkedő településen, illetve az önkormányzat átválalta tőlük a 250 ezer forintos közösköltség-tartozásukat. 2018-ban 7,5 millió forint készpénzt kapott szegregátumbeli lakásáért cserébe a következő kiköltöző család, majd 2019-ben 9, később 10 millió forintos kompenzációt kaptak az elköltöző tulajdonosok. Jelenleg (tudomásunk szerint) 15 millió forintos kompenzációt ajánlott az önkormányzat a még szegregátumban élő tulajdonosnak. A jelenlegi ingatlanárak mellett ez körülbelül egy másfél szobás, felújítandó, lakótelepi panellakás ára a városban. Az ingatlanárak a városban nem emelkedtek olyan mértékben, mint a kompenzáció összege, azt (a helyi CNÖ közbenjárásának is köszönhetően) fokozatosan igazították az ilyen típusú tulajdonok áraihoz.
- 6 A RAK folyamatában például tanodák jöttek létre (az érintettek bevonásával), a helyi CNÖ vezetőjének hangja fokozatosan erősödött (jelenleg már partnereként tárgyal vele az önkormányzat), létrejött egy alulról szerveződő „Patrónus Hálózat”, amelynek keretében középosztálybeli,

- értelmiségi családok kerülnek kapcsolatba szegregátumbeli, mélyszegény, roma családokkal. A tanulmány mindkét szerzője aktív tagja a hálózatnak, kapcsolatuk a támogatott családokkal jóformán napi rendszerességű. (Lásd ehhez: Málóvics et al. 2018; Méreiné 2017.)
- 7 Komoly módszertani kihívást jelentett, hogy találjunk egy nyugodt környezetet az interjú készítésére. A beszélgetések alatt rendszerint jöttek-mentek a rokonok, vendégek.
- 8 Jelen elemzésben legalább két fontos dologra nem térünk ki, az elemzés fókuszának megtartása érdekében. Először is, a döntéshozók (beavatkozók) az itt is elemzett jellegű beavatkozásokat a közvéleménynek szóló kommunikációban a társadalmi igazságosságra való törekvéssel indoklják, nyilvánvaló, hogy ettől a valós motivációk eltérhetnek (lásd nemzetközi kontextusban Uitemark (2003) munkáját). Jelen esetben például a szegregátum területe a város egyik (ha nem az) utolsó nagy, városközponthoz közel fekvő, tehát nagyon értékes ingatlana. Ez a körülmény, valamint az antiszegregációs terv végrehajtásának halogatása tíz évig, majd az 2017-ben bekövetkező felgyorsulása arra enged következtetni, hogy az érintettek jóllétén (mint döntéshozói retorikán) kívül elképzelhető, hogy más okok (például ingatlanpiaci folyamatok, befektetők) is állnak az antiszegregációs beavatkozás hátterében. Nem csoda, hogy a szegregátum lakosainak körében is számos pletyka terjed a területre tervezett lakóparkról vagy éppen fürdőkomplexumról. És bár mindez jelenleg nem több pusztá spekulációnál, arra mindenképpen rávilágít, hogy a városi ingatlanpiaci folyamatok alapvetően befolyásolhatják a területhasználattal kapcsolatos igényeket, így az antiszegregáció kutatásakor érdemes lehet ezeket is megvizsgálni.
- Másodsor, jelen tanulmányban az érintettek saját jóllétérzetének feltárására és megértésére koncentráltunk, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne helye a társadalmilag heterogén lakóközösségek létrehozása kapcsán is annak a húsbavágó kritikának, amely szerint e beavatkozások kolonizáló jellegűek (Gordon, Collins, Kearns 2017). Ahogyan Lees (2008, 2463.) fogalmaz, e beavatkozások a középosztálybeli, közepes jövedelmű csoportokat teszik meg (konstruálják) „természetesnek”, ezáltal implicit módon azt sugallják: mindannyiunknak arra kellene vágyunk és törekednünk, hogy a középosztályhoz tartozzunk. Ugyanakkor kutatóként – az érintetti perspektíva legitimitásának elismerése mellett – egy ilyen megközelítés meglehetősen problematikus, ha más miatt nem is, minimum a „fejlett középosztálybeli” életmódok/életstílusok elnyomó jellege miatt – amely mind a szegény országokban élő tömegek, mind pedig a természeti környezet irányában egyértelműen fennáll.
- 9 Hazai kontextusban a „kapcsolatvákuum” fogalmát, a nemzetközi szakirodalomban a *'draining social capital'* kifejezést találtuk a jelenség megnevezésére.
- 10 Ezek megjelenése az érintett családok elmondása alapján nagyjából egybeesik „reptériek” betelepülésével, de a probléma az elmúlt 2-3 évben vált olyan mértékűvé, hogy sajtónyilvánosságot is kapott.
- 11 Látható, hogy a belső kapcsolatok és a külső piaci tényezők együttesen hatnak a reszegregáció irányába. Az érintettek interpretációi erősebben kapcsolódnak a belső tényezőkhöz (társadalmi tőke), emellett természetesen látjuk, hogy a romák lakta területek, a „cigányházak” alacsonyabb árai miatt a piaci tényezőknek is szerep jut, ami egyébként a többségi társadalomtól való távolságból is eredeztethető, amely mögött egyéb, nem pusztán piaci tényezők is állnak.
- 12 Egy-két romák lakta ház már-már miniszegregátumként funkcionál. Nem romák egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevesen lakják, a lakosok életvitele alig tér el a szegregátumban jellemző élettől. Ezek a házak a többségi társadalom szemében egyértelműen stigmatizáltak, „cigányházakként” ismertek, ahol egyre nagyobb a roma lakosság koncentrációja.
- 13 Ők olyan bérleménybe kényszerülnek, ahol félszobát, fészert, ágyat (vagy akár gardrobe szekrényt) adnak bére lakhatási célból jóval piaci ár fölött (60-70 ezer forint feketén). Egy családi házban gyakran 9-10 család is él együtt, osztozva egy konyhán és egy fürdőszobán.
- 14 Segítenek például a költözésben, hivatalos papírok kitöltésében, bútorok beszerzésében.
- 15 Bár ezt a kapcsolatot itt tárgyaljuk, nem teljesen világos, hogy melyik tőketípusba sorolható. Társadalmi osztályokon átívelő kapcsolatokról van szó, azonban a patrónust sokszor családtagként kezelik (s van, hogy valóban azzá vált keresztiszülőség révén). Az sem egyértelmű, hogy intézményen belüli vagy intézményen kívüli kapcsolatról beszélünk-e, hiszen a hálózat nem része egyetlen formális intézménynek sem, viszont nem spontán módon jött létre (például úgy,

- hogy szomszédokká váltak, vagy találkoztak egy munkahelyen), hanem a kezdeteknél szervezeten köti össze a hálózat az „új” családokat, akkor még ismeretlenként.
- 16 E módszertani kihívás, azaz a megkérdés időpontjának hatása az eredményekre, általában is jellemző a szubjektív jóllét kutatására (lásd Krueger, Schkade 2008), ami egyben azt is jelenti, hogy egy hagyományos, egyszerű adatfelvételen alapuló (kvalitatív vagy kvantitatív) megközelítés itt igen félrevezető lehet.
- 17 A 'displacement' egyre gyakrabban tárgyalt téma a városföldrajz irodalmában, a társadalmi és térbeli igazságosság témaköréhez kapcsolódva. Gyakorlatilag a kényszerített kiköltöztetést jelenti, ám a kényszer mértéke egyfajta skálán mozog (például kiköltöztetés természeti katasztrófa, háború miatt vs. telepfelszámolás) (Elliot-Cooper et al. 2019). Ezért, bár fentebbi állításunk, miszerint a tulajdonosok és bérlők esetében deszegregációról, nem pedig kényszerített kiköltöztetésről beszélhetünk, megállja a helyét, valószínűleg árnyalná ezt az állítást az ilyen helyzetekben jellemző hatalmi egyenlőtlenségekre (Mihály 2019) reflektáló kritikai elemzés. Elég csak arra gondolni, hogy a tulajdonosok és bérlők nagyrészt a korábbi helyi fejlesztéspolitikai folyamatok (reptér felszámolása, szegregátumbeli közszolgáltatások hiánya) eredményeképpen szeretnék mindenképpen elhagyni a szegregátumot.

Irodalom

- Albert F., Dávid B. (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Társ. Budapest, 351-372. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1>
- Blokland, T., Van Eijk, G. (2010): Do People Who Like Diversity Practice Diversity in Neighbourhood Life? Neighbourhood Use and the Social Networks of 'Diversity- Seekers' in a Mixed Neighbourhood in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2., 313-332. <https://doi.org/10.1080/13691830903387436>
- Blokland, T., Savage, M. (2016): Social Capital and Networked Urbanism. In: Blokland, T., Savage, M. (eds.): *Networked Urbanism - Social Capital in the City*. Routledge, London, New York <https://doi.org/10.4324/9781315597805>
- Blokland, T., Noordhoff, F. (2016): The Weakness of Weak Ties: Social Capital to Get Ahead Among the Urban Poor in Rotterdam and Amsterdam. In: Blokland, T., Savage, M. (eds.): *Networked Urbanism - Social Capital in the City*. Routledge, London, New York <https://doi.org/10.4324/9781315597805>
- Blokland, T. (2016): Gardening with a Little Help from Your (Middle Class) Friends: Bridging Social Capital Across Race and Class in a Mixed Neighbourhood. In: Blokland, T., Savage, M. (eds.): *Networked Urbanism - Social Capital in the City*. Routledge, London, New York <https://doi.org/10.4324/9781315597805>
- Bolt, G., Phillips D., Van Kempen R. (2010): Housing Policy, (De)segregation and Social Mixing: An International Perspective, *Housing Studies*, 2., 129-135. <https://doi.org/10.1080/02673030903564838>
- Bradbury, H., Reason P. (2003): Action Research. An Opportunity for Revitalizing Research Purpose and Practices. *Qualitative Social Work*, 2., 155-175. <https://doi.org/10.1177/1473325003002002003>
- Burt, R. S. (2000): The Network Structure of Social Capital. In: Sutton, R.I., Straw, B.M. (eds.): *Research in Organisational Behaviour*. JAI Press, Greenwich, 345-423. [https://doi.org/10.1016/S0191-3085\(00\)22009-1](https://doi.org/10.1016/S0191-3085(00)22009-1)
- Cartwright, A., Sik, E., Svensson, S. (2008): *Social capital and the integration of minorities and immigrants in Hungary*. Working Paper, Central European University, Budapest <https://doi.org/10.5565/rev/grafowp.34>
- Cheshire, P. (2009): Policies for mixed communities: faith-based displacement activity? *International Regional Science Review*, 3., 343-375. <https://doi.org/10.1177/0160017609336080>
- Coghlan, D., Brydon-Miller, M. (2015): *The SAGE Encyclopedia of Acton Reserch*, Routledge, London <https://doi.org/10.4135/9781446294406>

- Domokos V., Herczeg B. (2010): Terra Incognita: magyarországi szegény és cigánytelepek felmérése - első eredmények. *Szociológiai Szemle*, 3., 82-99.
- Durst J. (2002): "Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul". Adalékok egy kislalusi cigányközösség szegénységéhez. *Esély*, 4., 99-201. http://www.esely.org/kiadvanyok/2002_4/DURST.pdf (Letöltés: 2019. november 5.)
- Elliot-Cooper, A., Hubbard, P., Lees, L. (2019): Moving beyond Marcuse: Gentrification, displacement and the violence of un-homing. *Progress in Human Geography* <https://doi.org/10.1177/0309132519830511>
- Fehér K., Virág T. (2014): Élet egy kisváros peremén. *Tér és Társadalom*, 3., 55-65. <https://doi.org/10.17649/TET.28.3.2574>
- Flyvbjerg, B. (2011): Case Study. In: Denzin, N. K., Lindoln, Y. S. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, 301-316.
- Füzér K. (2015): A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiai elmélete. *Századég (Társadalmi Tőke Különszám)*, 4., 5-18.
- Galster, G., Andersson, R., Musterd, S. (2010): Who is affected by neighbourhood income mix? Gender, age, family, employment and income differences. *Urban Studies*, 14., 2915-2944. <https://doi.org/10.1177/0042098009360233>
- Gébert J. (2015): Mit is kell fenntartani? Fenntarthatóság a képesszeglélet perspektívájából. *Közgazdasági Szemle*, 62., 972-989. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2015.9.972>
- Gilchrist A. (2009): *The Well-Connected Community: A Networking Approach to Community Development*. The Policy Press, Bristol <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847420565.001.0001>
- Gordon, R., Collins, F. L., Kearns, R. (2017): 'It is the people that have made Glen Innes': State-led gentrification and the reconfiguration of urban life in Auckland. *International Journal of Urban and Regional Research*, 5., 767-785. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12567>
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology* 78., 1360-1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Harper, K., Steger, T., Filcak, R. (2009): Environmental Justice and Roma Communities in Central and Eastern Europe. *Environmental Policy and Governance*, 4., 251-268. <https://doi.org/10.1002/eet.511>
- Jens, L., Duncan, G., Hirschfield, P. (2001): Urban Poverty and Juvenile Crime: Evidence from a Randomized Housing-Mobility Experiment. *Quarterly Journal of Economics*, 116., 655-680. <https://doi.org/10.1162/00335530151144122>
- Katz, L. F., Jeffrey, R. K., Jeffrey, B. L. (2001): Moving to Opportunity in Boston: Early Results of a Randomized Mobility Experiment. *Quarterly Journal of Economics*, 116., 607-654. <https://doi.org/10.1162/00335530151144113>
- Kearns, A., Forrest, R. (2000): Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban Studies*, 5-6., 328-339. <https://doi.org/10.1080/00420980050011208>
- Kearns, A., Mason, P. (2007): Mixed Tenure Communities and Neighbourhood Quality. *Housing Studies*, 5., 661-691. <https://doi.org/10.1080/02673030701474628>
- Kearns, A., McKee, M. J., Sautkina, E., Cox, J., Bond, L. (2013): How to mix? Spatial configurations, modes of production and resident perceptions of mixed tenure neighbourhoods. *Cities*, 35., 397-408. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.03.005>
- Krueger, A. B., Schkade, D. A. (2008): The Reliability of Subjective Well-Being Measures. *J Public Econ*, 8-9., 1833-1845. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2007.12.015>
- Ladányi J. (2007): Az antiszegregációs programok szükségességéről és lehetőségeiről. *Kritika*, 10., 2-4.
- Lees, L. (2008): Gentrification and Social Mixing. Towards an Inclusive Urban Renaissance. *Urban Studies*, 12., 2449-2470.
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Leonard, R., Onyx, J. (2003): Networking Through Loose and Strong Ties: An Australian Qualitative Study. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 2., 189-203. <https://doi.org/10.1023/A:1023900111271>
- Levin, M. (2012): Academic Integrity in Action Research. *Action Research*, 2., 133-149. <https://doi.org/10.1177/1476750312445034>
- Lipsky, M. (1969): Toward a Theory of Street-Level Bureaucracy. *IRP Discussion Papers*, 48-69.

- Ludwig, J., Duncan, G., Hirschfield, P. (2011): Urban Poverty and Juvenile Crime: Evidence from a Randomized Housing-Mobility Experiment. *American Journal of Epidemiology*, 11., 655-679. <https://doi.org/10.1162/00335530151144122>
- Lupton, R., Heath, N., Clarke, A., Whitehead, C., Monk, S., Geddes, M., Fulle, C., Tunstall, R., Hayden, C., Robinson, J., (2009): *Evaluation of the Mixed Communities Initiative Demonstration Projects: Baseline Reports*. Department for Communities and Local Government, London
- Málovics, Gy., Méreiné Berki, B., Pataki, Gy., Juhász, J., Pálné Mihók, B., Szentistványi, I., Nagy, M., Tóth, J. (2018): Confronting espoused theories with theories-in-use: Challenges of participatory action research (PAR) with marginalized communities in contributing to social change and theory building. *Action Research* <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1476750318774389> <https://doi.org/10.1177/1476750318774389>
- Málovics, Gy., Tóth, J., Méreiné Berki, B., Cretan, R. (2019a): Mapping Place Attachment of Segregated Urban Roma Communities through Participatory Action Research in Szeged, Hungary. *AREA*, 51., 72-83. <https://doi.org/10.1111/area.12426>
- Málovics, Gy., Cretan, R., Méreiné Berki, B., Tóth, J. (2019b): Socio-environmental justice, participatory development, and empowerment of segregated urban Roma: Lessons from Szeged, Hungary. *Cities*, 91., 137-145. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.11.013>
- Málovics Gy. (2019): Tudás létrehozása társadalmi hatással karöltve: a részvételi akciókutatás (RAK) megközelítése. *Magyar Tudomány*, 8., 1147-1157. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.8.5>
- May, P., Winter, S.C. (2009): Politicians, managers and street-level bureaucrats: influence on policy implementation. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 3., 453-476. <https://doi.org/10.1093/jopart/mum030>
- Méreiné Berki B. (2017): Szegénység elleni küzdelem a részvételi akciókutatás segítségével. In: Fodorné Tóth K. (szerk.): *Felsőoktatás, életen át tartó tanulás és az ENSZ fenntartható fejlesztési célok megvalósítása/ Higher Education, Lifelong Learning and Implementation of UN Sustainable Development Goals*. 198-208.
- Méreiné Berki B., Málovics Gy., Juhász J. (2017): A hazai antiszegregációs tervek értékelése Amartya Sen képességszemlélete alapján. In: Bajmóczy Z., Gébert J., Málovics Gy. (szerk.): *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján*. JATEPress, Szeged, 137-160.
- Méreiné Berki, B., Málovics, Gy., Tóth, J., Cretan, R. (2017): The role of social capital and interpersonal relations in the alleviation of extreme poverty and spatial segregation of Romani people in Szeged. *Journal of Urban and Regional Analysis (JURA)*, 1., 33-50.
- Messing V., Molnár E. (2011a): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1., 53-80. http://esely.org/kiadvanyok/2011_1/03messingmolnar.indd.pdf (Letöltés: 2018. október 21.)
- Messing V., Molnár E. (2011b): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 5., 47-74. http://www.esely.org/kiadvanyok/2011_5/04molnar.indd.pdf (Letöltés: 2018. október 21.)
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2., 37-54.
- Mihály M. (2019): Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistélepülésen. *Tér és Társadalom*, 4., 132-156. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3179>
- Monk, S., Clarke, A., P. Y. Tang, (2011): *Housing, regeneration and planning. Mixed communities literature review*. Scottish Government Social Research, Edinburgh
- Mugnano, S., Palvarini, S. (2013): “Sharing space without hanging together”: A case study of social mix policy in Milan. *Cities*, 35., 417-422. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.03.008>
- Nast, J., Blokland, T. (2014): Social Mix Revisited: Neighbourhood Institutions as Setting for Boundary Work and Social Capital. *Sociology*, 3., 482-499. <https://doi.org/10.1177/0038038513500108>
- Oreopoulos, P. (2003): The Long-Run Consequences of living in a Poor Neighbourhood, *Quarterly Journal of Economics*, 4., 1533-1575. <https://doi.org/10.1162/003355303322552865>
- Pataki Gy., Bodorkós B., Balázs B., Bela Gy., Kelemen E., Kohleb N. (2011): A vidékfejlesztés demokratizálásának lehetősége: részvételi akciókutatás a Mezőcsáti Kistérségben. In: Pataki Gy., Vári A. (szerk.): *Részvétel - akció - kutatás*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 9-27.

- Pretty J. (2003), Social capital and the collective management of resources. *Science*, 302 (5652), 1912-1914. <https://doi.org/10.1126/science.1090847>
- Putnam, R. D. (1993): *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey <https://doi.org/10.1515/9781400820740>
- Putnam, R. D. (1995): Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy* 1., 65-78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
- Rácz A. (2014): *Szegregáció a fejekben. A statisztikai és a mentális társadalmi-és térbeli elkülönülés vizsgálata Szegeden*. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola, Budapest
- Rátkai Á. (1997): A szegedi etnikai közösségek. *Eurotrio*, Mutatványszám, 28-36.
- Silver, H. (2013): Mixing Policies: Expectations and Achievements. *Cityscape: A Journal of Policy Development and Research*, 2., 73-82.
- Silverman, A., Lupton, R., Fenton, A. (2006): *A Good Place for Children? Attracting and Retaining Families in Inner Urban Mixed Income Communities*. Joseph Rowntree Foundation, York
- Solon, G., Page, M., Duncan, G. (2000): Correlations between neighboring children in their subsequent educational attainment. *Review of Economics and Statistics*, 82., 383-392. <https://doi.org/10.1162/003465300558885>
- Sommerville-Steele (2002): 'Race', Housing and Social Exclusion. *European Journal of Social Work*, 3., 130-149. <https://doi.org/10.1080/03069887700760181>
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországn. *Szociológiai Szemle*, 4., 34-51.
- Tóth J., Méreiné Berki B., Málóvics Gy., Juhász J., Boros L. (2017): "Ha csak úgy kiköltöztetjük az embereket, egymás nélkül elvesznek." Erőforrások, korlátok és ezek térbelisége a roma szegregátumokban lakók számára: egy hazai város példája. *Tér és Társadalom*, 3., 62-84. <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2859>
- Tunstall, R., Lupton, R. (2010): *Mixed Communities: Evidence Review*, DCLG, London
- NFGM (2009): *Városfejlesztési Kézikönyv*. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium Területfejlesztésért és Építésügyért Felelős Szakállamtitkárság, Budapest
- Uitemark, J. (2003): 'Social Mixing' and the Management of Disadvantaged Neighbourhoods: The Dutch Policy of Urban Restructuring Revisited. *Urban Studies*, 3., 531-49. <https://doi.org/10.1080/0042098032000053905>
- Virág T. (2018): A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.163>
- Wacquant, L. (2012): A Janus-faced institution of ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the ghetto. In: Hutchinson R., Haynes B. D. (ed.): *The ghetto. Contemporary global issues and controversies*. Westview Press, Boulder, Colo, 1-32. <https://doi.org/10.4324/9780429496516-1>
- Woolcock, M., Narayan, D. (2000): *Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy*. *World Bank Res. Obs*, 15., 225-249. <https://doi.org/10.1093/wbro/15.2.225>

Megosztásos gazdaság – a megosztás vagy a fogyasztás tere?

Sharing economy – the space of sharing or consumption?

LAZÁNYI ORSOLYA, VERESS TAMÁS, BÁRSONY FANNI

LAZÁNYI Orsolya: doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Vállalatgazdaságtan Intézet, Döntéscélmélet Tanszék; 1093 Budapest, Fővám tér 8.; orsolya.lazanyi@uni-corvinus.hu; <http://orcid.org/0000-0002-3232-091X>

VERESS Tamás: PhD hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságtudományi Központ; 1093 Budapest, Fővám tér 8.; tamas.veress@netorient.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9945-2901>

BÁRSONY Fanni: doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola; 1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.; fanni.barsony@uni-corvinus.hu; <http://orcid.org/0000-0002-2447-1873>

KULCSSZAVAK: megosztásos gazdaság; beágyazottság; szubsztantív gazdaság; intézményi logikák; közösségi javak

ABSZTRAKT: Cikkünkkel – Polányi Károly általános gazdaságelméletére és a közösségi javak szakirodalmára támaszkodva – a megosztásos gazdaságról folyó diskurzushoz kapcsolódunk. Kiindulópontunk a megosztásos gazdaság önellentmondása: míg a „megosztás” fogalma egy közösségre, egymást ismerő egyének közötti kölcsönösségen alapuló kapcsolataira, addig a „gazdaság” piaci műveletekre, idegen emberek közötti tranzakciók terére és gyakorlataira utal. Érvelésünk szerint az önellentmondást az adott megosztási térben működő eltérő intézményi logikák (felek közötti kapcsolódási módok, mint például a reciprocitás, a redisztribúció és az árucserre) idézik elő. Cikkünkben olyan elemzési keretet állítunk fel, mely érzékeny az adott megosztási térben működő intézményi logikákra, és ezáltal alkalmas lehet az egyes megosztási terek belső feltételeinek, sajátosságainak fel- és megismerésére. Vizsgálatunkhoz a közösségi javak szakirodalmát szolgálta további elemzési szempontokat. A közösségi javak olyan megosztási terekként értelmezhetőek, amelyek a piaci mechanizmusoktól eltérő (vagy a piacit más szempontnak alárendelő) és állami koordinációtól független intézményi logika mentén alakítják az erőforrások közös kezelését és fenntartását. Az eltérő intézményi logikák mellett a közösségi javak vizsgálata – a megosztásban résztvevők közötti kapcsolatok formájára, a döntéshozók körére, a tulajdonosi szerkezetre és annak közösséggel szembeni felelős formájára vonatkozóan – fontos szempontokkal gazdagíthatja a megosztásos gazdaság kutatását. A közösségi javak és megosztásos gazdaság szakirodalmának szintetizálásával felállított elméleti keretünket frásunkban a megosztási tér három illusztratív esetének elemzésére alkalmazzuk.

Orsolya LAZÁNYI: PhD candidate, Department of Decision Sciences, Institute of Business Economics, Corvinus University of Budapest; Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; orsolya.lazanyi@uni-corvinus.hu; <http://orcid.org/0000-0002-3232-091X>

Tamás VERESS: PhD student, Business Ethics Center, Corvinus University of Budapest; Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; <https://orcid.org/0000-0001-9945-2901>

Fanni BÁRSONY: PhD candidate, Doctoral School of Sociology, Corvinus University of Budapest; Közraktár u. 4-6., H-1093 Budapest, Hungary; fanni.barsony@uni-corvinus.hu; <http://orcid.org/0000-0002-2447-1873>

KEYWORDS: *sharing economy; embeddedness; substantive economy; institutional logics; commons*

ABSTRACT: *The paper aims to contribute to the discussion of the sharing economy, relying on Karl Polanyi's substantive understanding of the economy and the commons literature. The spread of digital technology enabled the emergence of various sharing practices not only among neighbours but among geographically distant citizens across the globe. The ongoing debate has explored different types of sharing practices. However, the literature on sharing economy fails to differentiate the distinct meanings of sharing, namely sharing as a commercial activity and sharing as a social, solidarity practice. The confusion of the sharing economy derives from the paradoxical character of the sharing economy's two components; 'sharing' implies a community of close others and reciprocal relations, while the term 'economy' points to market mechanisms among distant others with a distinct set of ethics and social norms. The self-contradiction arises – we argue – from the different institutional logics (ways of interacting, such as reciprocity, redistribution and exchange) apparent in the given space of sharing. Therefore in our paper we aim to construct a framework, which is sensitive towards the different institutional logics and therefore capable of recognizing and analysing the various spaces of sharing on their own terms.*

Beside institutional logics, the concept of the commons offers further analytical aspects to deepen understanding about sharing practices. The commons can be interpreted as spaces of sharing which operate based on institutional logics which are distinct from the market logic. The commons refer to social practices which aim to manage and maintain shared resources in a communal and democratic way, independently (or aiming to operate independently) from the market and state mechanisms. The literature of the commons concept explores analytical aspects that can enrich the analysis of spaces of sharing, such as the relationship among participants, participation in decision making, a form of ownership which is responsible toward the community or barriers to enter. Therefore, based on the substantive understanding of the economy complemented with the different aspects of the commons we create an analytical framework which can contribute to better explore sharing practices.

We apply the framework to three selected cases in order to demonstrate its applicability and to describe different sharing spaces; a communal sewing workshop, an online platform to share goods and services, and the example of co-housing. The three illustrative cases reveal that different institutional logics can be found parallel to each other which are based on but not limited to the ones identified by Polanyi. Thus our analytical framework and illustrative cases reveal that sharing economy should not be narrowed down and studied exclusively based on market exchange but as embedded in social interactions.

Bevezetés

A megosztásos gazdaság (*sharing economy*) olyan társadalmi és gazdasági rendszer, melyben a szolgáltatók és felhasználók (harmadik fél által tulajdonolt) digitális platformokon lépnek kapcsolatba egymással, és ott hozzáférést nyújtanak eszközökhöz, szolgáltatásaihoz vagy ötleteikhez (Belk et al. 2019). A megosztás ugyanakkor nem új, a digitalizáció nyomán kialakult gyakorlat, hanem egyidős az emberiséggel, és ennek megfelelően kultúra- és kontextusfüggő. Nicholas A. John (2016) a megosztás társadalmi jelentéseit vizsgálva arra jut, hogy a megosztás gyűjtőfogalom. Különböző, pozitív értékjelentést hordozó társadalmi gyakorlatokra vonatkozik, melyek alternatívát képviselnek a kapitalizmussal társított, egymást eszközként kezelő személytelen kapcsolatokkal szemben (Bársony 2017).

Innen a megosztásos gazdaság önellentmondása, belső feszültsége, melyet a megosztás és a gazdaság fogalmainak összekapcsolása idéz elő. Jelen cikkünkben a megosztásos gazdaság diskurzusához a fogalom önellentmondásának vizsgálatával csatlakozunk.

A hazai szakirodalomban feltáró-ismertető szerepet tölt be Dudás Gábor és Boros Lajos (2019) tanulmánya, melynek célja a megosztásos gazdaság fogalmi dilemmáinak, kihívásainak tárgyalása. Következtetésük alapján a megosztásos gazdaság csak részben értelmezhető a hagyományos gazdasági kategóriákon belül. Tanulmányunkban a megosztásos gazdaságot a hagyományos (formális) gazdasági szemlélettől, kategóriáktól eltérő elméleti keretek között vizsgáljuk, és új szempontokat kínálunk az elemzéshez.

A megosztás eltérő jelentéseit és a megosztásos gazdaság ellentmondását – Polányi Károly (1976) elméletére támaszkodva – a gazdaság szubsztantív értelmezésén keresztül kíséreljük meg feloldani. Tanulmányunk célja egy olyan vizsgálati keret felállítása, mely alkalmas az eltérő megosztási terek saját belső feltételeinek, racionalitásának fel- és megismerésére. A megosztásos gazdaság elemzését mélyítő szempontokat a megosztást szintén központi elemként taglaló közösségi javak (*commons*) szakirodalma nyújthat. A közösségi javak fenntartása köré szerveződő társadalmi gyakorlatok elmélete elsősorban a demokratikus működés terén gazdagíthatja a megosztásos gazdaság vizsgálatát (Bradley, Pargman 2017). Az elmélet, mely a közösségi javakat önszerveződés útján létrejövő, és a piaci logikától, állami mechanizmusoktól egyaránt függetlennedni törekvő szerveződéseként írja le, lehetővé teszi a piaci cseréhez köthető más szempontok (úgy mint: kik alakíthatják a szabályokat, kik rendelkezhetnek az interakciók révén létrejött értékekről) újraértékelését is.

A cikk első részében az elméleti keretet állítjuk fel, a második fejezetben különböző megosztási fogalmakra, a harmadikban eltérő gazdaság-megközelítésekre támaszkodunk, majd a közjavak elméletének a megosztásos gazdaság vizsgálata kapcsán releváns részeit mutatjuk be. A tanulmány második részében a kialakított elemzési keretet használjuk három, erre a célra kiválasztott megosztási tér vizsgálatára, végül megfogalmazzuk következtetéseinket.

A megosztás eltérő társadalmi jelentései és ellentmondásai

Andreas Wittel (2011) és Nicholas A. John (2013, 2016) szerint különböző társadalmi terekben eltérő tevékenységeket nevezhetünk megosztásnak. A megosztás társadalmi jelenségként vizsgáló szakirodalom egymás segítésére és társadalmi kapcsolatok ápolására irányuló tevékenységként azonosítja a fogalmat (Wittel 2011; John 2013; Price 1975). A megosztás társadalmi jelentésével foglalkozó szakirodalommal ellentétben ugyanakkor, a megosztásos gazdaságot érintő vizsgálatok (például Zilahy 2016; Szabó 2017) gyakran nem különböztetik meg a profit-

maximalizálást célzó, kereskedelmi tevékenységként definiálható megosztást az olyan társadalmi gyakorlatoktól, melyek célja a szükségletek kielégítése társadalmi kapcsolatokon keresztül. Véleményünk szerint, a különbségtétel hiánya elfedi a megosztás gyakorlatainak piaci logikába tagozódását: ott megosztás helyett pontosabb lenne fogyasztásról beszélni (Celata et al. 2017).

Ahogy azt Juliet Schor (2014) is megállapítja, a gyakorlatban a 'sharing economy' címkévé válik, és a szereplők önmeghatározásának függvénye, hogy a megosztáson alapuló gazdaság résztvevőinek tartják-e magukat. Egyetértünk Dudás és Boros (2019) megállapításával, miszerint a megosztásos gazdasággal foglalkozó diskurzus jelentősége meghaladja a szabályozási szempontokat. Alapvetően befolyásolja társadalmaink működését, hogy milyen tevékenységeket nevezünk megosztásnak és gazdálkodásnak. Dudás és Boros (2019) a „kihasználatlan kapacitások” kiaknázását határozza meg a „valódi” megosztás függvényeként, értelmezésük szerint mindegy, hogy for- vagy nonprofit alapon zajlanak a tranzakciók, azok mindkét esetben lehetnek a közösségi gazdaság részei:¹ „amennyiben az egyének alkalmanként adják ki lakásukat olyan esetben, amikor ők nem tartózkodnak benne (pl. nyaralás), úgy ezt a tevékenységet a sharing economy körébe sorolhatjuk. Ezzel szemben, ha az Airbnb-n hirdető háztulajdonos több ingatlannal is rendelkezik és az egyikben életvitelszerűen él, a többi ingatlanját pedig arra használja, hogy hotelként működtesse azokat, úgy ez a fajta tevékenység már a termékszolgáltató gazdaság részét képezi” (Dudás, Boros 2019, 122.).

Érvelésük szerint tehát egyazon szervezeten belül folytatott tevékenységek között megjelenhet a valódi megosztás, amennyiben kihasználatlan kapacitások felajánlásáról, vagy akár azok értékesítéséről van szó. A „kapitalista vállalkozás” által folytatott azon tevékenység azonban, melynek célja valójában „az elnevezés kínálta szimbolikus tőkével járó versenyelőnyök” kihasználása, nem összeegyeztethető a valódi megosztással (Dudás, Boros 2019, 123). Dudáshoz és Boroshoz (2019) hasonlóan Russel Belk (2014) is megkülönbözteti a megosztást a „pszeudó-megosztástól”. Belk különböző digitális tereket (platformokat) vizsgál, melyekben a megosztásnak nevezett gyakorlatok különböznek egymástól. Ezek a gyakorlatok eltérhetnek betöltött funkciójuk, valamint szándékuk, motivációjuk alapján. Belk szerint a megosztás gyakorlata önkéntes kölcsönadás, erőforrás-összevonás (*pooling*) és erőforrás-allokáció, valamint köztulajdon engedélyezett használata lehet, de nem jelent szerződésen alapuló bérbeadást, lízinget vagy engedély nélküli köztulajdon-használatot, esetleg lopást vagy birtokháborítást (Belk 2014). Ezek alapján megkülönbözteti a megosztást a pszeudó-megosztás gyakorlatától: „a pszeudó-megosztás egy üzleti kapcsolat a közösségi megosztás álcájába bújva” (Belk 2014, 10.). A Belk által pszeudó-megosztásnak nevezett (kereskedelmi) folyamatok nem feltétlenül károsak vagy nem kívánatosak a résztvevők, a társadalom vagy a természeti létezők számára: lehetnek normatív értelemben pozitív folyamatok, de – Belk szerint – nem nevezhetők megosztásnak. Belk annak eldöntésére, hogy az adott tevékenység megosztásnak vagy pszeudó-megosztásnak te-

kinthető-e, a résztvevők szándékát tekinti meghatározó tényezőnek. A megosztás során az első számú, domináns szándék nem a hozzáférés biztosítása, hanem mások segítése és emberi kapcsolatok kialakítása.

A megosztás társadalmi gyakorlatát vizsgálva Light és Miskelly (2015), illetve John (2016) is a személyes kapcsolódást határozzák meg a valódi és a kereskedelmi célú megosztás közti különbségként: valódi megosztás akkor történik, amikor a tevékenység során létrejönnek személyes kapcsolatok. A megosztási tér résztvevőinek elsődleges célja a kapcsolatteremtés, megjelenik értéként az egymás iránt érzett felelősség és odafigyelés. Benkler (2004) a megosztáson alapuló kezdeményezéseket vizsgálva gyakran a társadalmi megosztás kifejezést (*social sharing*) használja, utalva ezzel a megosztási rendszerekre jellemző társadalmi normákra és kapcsolatokra. A megosztás e definíciója ellentétben áll azzal a felfogással, mely a megosztást a szabad kapacitások kihasználásának kereskedelmi célú gyakorlatával azonosítja.

A megosztási terek vizsgálatánál – szemben Dudással és Borossal (2019) – Juliet Schor (2014, 5.) a for- vagy nonprofit működést határozza meg legfontosabb szempontként. A nonprofit megosztási terek (például szerszámmegosztók, magbankok, időbankok, élelmiszerbankok) – a forprofit megosztási terekkel szemben – nem törekednek növekedésük és bevételük maximalizálására, hanem a közösség léptékében szövetkeznek a résztvevők szükségleteinek kielégítésére. Dudás és Boros (2019) fent idézett szemléltető példája, mely szerint az Airbnb (vagy más digitális) platformon egymással párhuzamosan zajlanak megosztáson alapuló gazdasághoz tartozó és gazdasági szolgáltató tevékenységek, ellentétben állnak Benkler (2004), Belk (2014), Schor (2014), Light és Miskelly (2015), illetve John (2016) megosztásfogalmaival. Belk (2014) szerint az Airbnb szabályrendszerre nem a megosztásra épül, hanem a szabad kapacitások kihasználására, és a résztvevőket arra ösztönzi, hogy egyrészt növeljék szabad kapacitásaikat, másrészt szálljanak ár- és szolgáltatásminőségi versenybe más vendégéjszakákat biztosító szolgáltatókkal. A felhasználók fő célja nem a személyes kapcsolódás és mások segítése, hanem általában egyéni, gazdasági érdekek miatt kínálják és veszik igénybe ezt a szolgáltatást – szállásadóként a várt bevétel, míg vendégként a hagyományos szálláshelyeknél alacsonyabb ár miatt.

Belk (2014) egy szomszédságot magába foglaló társadalmi tér megosztási szabályait szemlélteti tanulmányában. Példájában a bajba jutott szomszéd autójának akkumulátora lemerül, ezért segítséget kér Tedtől. Ted segít feltölteni az akkumulátort. A folyamat végén a szomszéd 5 dollárt nyújt Ted felé. Ted elutasítja a pénzt, arra hivatkozva, hogy „a szomszédok segítenek egymásnak”. Egyébként is, gondolja Ted, ha már fizetséget fogadna el a szomszédtól, akkor lényegesen többet kérne 5 dollárnál (Belk 2014). Belk példája illusztrálja, hogy különböző megosztási terekben eltérő normák érvényesek. Amennyiben a szomszéd nem Tedet kérte volna meg, hanem egy taxist hívott volna segítségül, úgy abban a társadalmi viszonyrendszerben nem lett volna etikátlan („szabálytalan”, jószomszédi

normát áthágó) a pénzforgalom. A pénz tehát nem szorítja ki a megosztást. Van olyan személyes kapcsolódás, egymás segítségét lehetővé tévő, szükségletkielégítésre irányuló tevékenységek, melyeknek van pénzforgalmi eleme. Azonban a pénzforgalom nem kereskedelmi folyamatban, hanem szükségletkielégítő kapcsolatoknak alárendelve ágyazódik be a megosztási térbe.

A szakirodalmi áttekintésből kitűnik, hogy a megosztásos gazdaság sokfélesége eltérő vizsgálati szempontokat (társadalmi kapcsolódás szándéka vagy kihasználatlan kapacitások biztosítása, forprofit vagy nonprofit jelleg, pénzforgalom jelenléte vagy kizárása) hív életre, és a társadalmi, gazdasági, technológiai változásokkal a megosztás gyakorlata is módosul. A megosztásos gazdaság gyakran ellentmondó jelentéseinek kialakulását a fogalom két elemének paradox viszonya okozza (Belk et al. 2019). A megosztás a „morális gazdaság” területére utal, melynek határait az adott közösség (egymást ismerők) korlátai adják, míg a gazdaság a „piacgazdaságot” írja le, ahol nagyszámú idegen ember cserél árut. A gazdaság eltérő értelmezései egymásnak ellentmondó normákat és jelentéseket eredményezhetnek. Ezt az ellentmondást – véleményünk szerint – a gazdaság szubsztantív értelmezése (Polányi 1976) oldhatja fel, melyet a következő fejezetben mutatunk be.

Eltérő gazdaság-fogalmak a megosztásos gazdaság értelmezésében

A gazdaságtörténész és -antropológus Polányi Károly (1976) általános gazdasági elméletében elkülöníti egymástól a gazdaság radikálisan eltérő, formális és szubsztantív megközelítését (Zsolnai 2018). A gazdaság formális jelentése szerint „a gazdálkodás a szűkösen rendelkezésre álló eszközök közötti racionális választás valamely cél elérése érdekében” (Zsolnai 1987, 127.). A gazdaság szubsztantív értelmezése alapján a gazdálkodás „az ember és a környezete közötti kölcsönhatás intézményesített folyamata, amely a szükségletkielégítés anyagi eszközökkel való folyamatos ellátását biztosítja” (Polányi 1976, 236.). A szubsztantív megközelítés szerint tehát a gazdálkodás célja a megélhetés biztosítása a természeti környezettel és a társadalom többi tagjával interakcióban (Zsolnai 2018).

A gazdaság formális és szubsztantív megközelítései alapján radikálisan eltérő módon értelmezhetjük a megosztásos gazdaságot. A gazdálkodás formális jelentése – az akár mesterségesen, tulajdonjogok mentén kialakított – szűkösség által előidézett választási helyzetre utal (Polányi 1976, 236.). Itt a megosztás a kapacitások kihasználásának növelését lehetővé tévő folyamatokat jelenti, melyek (regisztrált) pénzforgalommal járó tevékenységeket takarnak. Ezzel szemben a gazdaság szubsztantív megközelítése a gazdálkodást nem korlátozza a piaci cserére, azt a szükségletkielégítés, ember és környezetének kapcsolata, függőségi viszonya mentén értelmezi. Eszerint a megosztásos gazdaság szereplői eltérő racionalitások alapján, *sokféleképpen* szerveződhetnek. Míg a formális megközelíté-

tés szűrőjén keresztül csupán egyéni gazdasági szereplőket látunk, akik a szűkösség mentén szervezik tevékenységeiket, a szubsztantív szemlélet segíthet meghatározni a megosztásos gazdaság helyét a *társadalomban*, illetve fel- és megismerni az eltérő racionalitásokat a különböző megosztási terekben.

Polányi a gazdaság szubsztantív megközelítése keretében három egymástól eltérő, empirikusan felfedezhető intézményi logikát nevez meg: a kölcsönösségen alapuló reciprocitást, a redisztribúciót és az árucserét. Az előző fejezetben bemutatott, Tedet és szomszédját érintő példa illusztrálja, hogy ugyanazon tevékenység (egy akkumulátor feltöltése) eltérő intézményi logikák mentén valósítható meg. Polányi tipológiájára támaszkodva, a leírt esetben a reciprocitás mintája alapján jártak el a szomszédok. Ugyanakkor, ha a szomszéd taxit hívott volna segítségül, úgy valószínűleg fizetnie kellett volna, és az akkumulátor feltöltése az árucseré logikája mentén valósult volna meg.

A megosztás gyakorlata évezredes múltra tekint vissza. Új jelenség viszont a megosztásos gazdaság tereinek léptéke: soha ennyi idegen embernek – ilyen alacsony belépési küszöb mellett – nem volt lehetősége koordinálni, szervezni tevékenységét (Benkler 2006 munkáját elemzi Arvidsson et al. 2016; Dudás, Boros 2019). Szintén új jelenség a megosztás gyakorlatának „piacosítása” (Belk et al. 2019). Zsolnai László (2018) a piaci intézményi logika túlterjeszkedésének (*market overreach*) nevezi azt a folyamatot, amely során a piaci intézményi logika dominánssá válik a társadalmi terekben, az emberek tevékenységeiben. A piaci logika dominanciájába ágyazva kerülnek „megosztásra” ingatlanok az Airbnb és utazások az Uber platformjain, és válik a megosztási gyakorlat piaci cserévé. A CouchSurfing szállásmegosztó platformon – az Airbnb-vel ellentétben – a megosztási tér szabályzata tiltja a felek közötti pénzforgalmat: így törekszik az árucseré logikájának kiszorítására, a reciprocitás fenntartására. Működnek megosztási terek (például az általunk később bemutatott Miutcánk eszközmegosztó platform), melyekben a kapcsolódó felek maguk dönthetik el, hogy mely intézményi logika mentén szervezik együttműködésüket: segíthetnek egymásnak ingyen, pénz ellenében, esetleg megegyeznek egy jelképes árban, ami lehetővé teszi a kapcsolódást az önérzet csorbulása nélkül. A megosztásos gazdaság szubsztantív megközelítésben történő elemzése tehát rávilágít arra, hogy egyazon tevékenység eltérő logikák mentén valósulhat meg – ennek megfelelően az egyes megosztási terekben eltérő racionalitások intézményesülnek (az Airbnb-n a szállások árucseréje, a CouchSurfingen a reciprocitás logikája érvényesül). Megosztásos gazdaságot érintő vizsgálatunkban ezért az intézményi logikákat is elemzési szempontként alkalmazzuk.

Az eltérő intézményi logikák mellett azt is vizsgáljuk, hogy az érintettek hogyan, milyen folyamatok segítségével tartják fenn ezeket az adott megosztási térben. Vallat (2016) szerint a gazdaság szubsztantív értelmezési keretén túl a megosztáson alapuló gazdaság vizsgálatát érdemes kiegészíteni a közösségi javak szakirodalmának analitikus szempontjaival. A közösségi javak kollektív módon

fenntartott és szabályozott erőforrások: olyan terek, (alulról induló) szerveződések, melyek tudatosan a piaci logikától eltérő módon alakítják működésüket. A közösségi javak szakirodalmának tanulmányozása ezért alkalmas eszköz lehet annak megértésére, hogy a résztvevők hogyan alakítják, hozzák meg és tartják be a fenntartást szolgáló szabályokat. Vizsgálati szempontjai hozzájárulnak megosztásos gazdasági kezdeményezéseket érintő kutatásunk megalapozásához.

A közösségi javak működtetésének elmélete és gyakorlata

A közösségi javak mögött olyan önszerveződési gyakorlat áll, melynek keretében a résztvevők tudatosan kooperálnak valamely szükségletük kielégítése céljából. Szabályokat alkotnak és egymás között (harmadik fél bevonása nélkül) ellenőrzik a közösségi javak (például halastavak, erdők, legelők, városi közterek, illetve immateriális javak, mint például a tudás, kulturális értékek) fenntartható használatát és az igazságos hozzáférést (Helfrich, Bollier 2014). Elinor Ostrom (1990) részletesen feltárta a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy közösség hosszútávon fenntartható módon képes legyen egy erőforrás kezelésére állami koordináció és piaci mechanizmusok bevonása nélkül. Mivel a megosztás a közösségi javak szakirodalmában is központi helyet foglal el – Parker és Johansson (2012) megosztott erőforrások kollektív és részvételi koordinációjaként definiálja fogalmat – a közösségi javak kezelésére vonatkozó feltételek a megosztásos gazdaság esetében is relevánsak lehetnek vizsgálati szempontként (Vallat 2016; Bradley, Pargman 2017). A közösségi javak olyan megosztási terekként értelmezhetők, melyeknek résztvevői külső koordináció bevonása nélkül, maguk kontrollálják, hogy milyen intézményi logikák mentén kapcsolódnak egymással.

Ostrom (1990) értelmezési keretét a hazai szakirodalomban Gyuris Ferenc (2014) közjavakként² definiálja, melyeket rivalizáló és kizorítható tulajdonságai alapján osztályoznak (Gyuris 2014). Az Ostrom által eredetileg vizsgált természeti erőforrások közös használatán és fenntartásán túl a szakirodalomban az elmúlt évtizedekben megjelentek az új (Hess 2008) vagy ún. társadalmi közösségi javak (Gyuris 2014). Míg a természeti erőforrásokat vizsgáló, a közösségi javakat gazdasági jószágként kezelő szakirodalomban az erőforrás adott és rivalizáló, addig az új közösségi javak esetében az erőforrások léte társadalmi konstrukció függvénye, „azokat meg kell alkotni” (Helfrich 2012, 61., idézi Euler 2018). Tipikusan ide tartoznak a digitális kulturális vagy tudásalapú közösségi javak (Hess, Ostrom 2007), például a nyílt forráskódú szoftverek vagy a Wikipédia, illetve a városi közösségi javak (Harvey 2006; Parker, Johansson 2012), például a közösségi kertek. A megosztásos gazdaság példáihoz hasonlóan tehát materiális és immateriális javak közös kezelésére és létrehozására is vonatkozhat a fogalom. Fontos továbbá, hogy a javak rivalizáló és kizorítható tulajdonságai is gyakran társadalmi konstrukció függvényei, és nem belső (megváltozhatatlan) adottságok.

A (megosztott) erőforráson túl a létrehozó vagy fenntartó közösség, a létrehozáshoz és fenntartáshoz szükséges tevékenységek, illetve a felhasználásra vonatkozó szabályok és normák is a közösségi javak működtetésének összetevői (Helfrich, Bollier 2014). Az új közösségi javak szakirodalma rávilágít arra, hogy a 'commons' fogalom főnévi alakban nem fejezi ki ezeknek az elemeknek az összességét, ezért érdemesebb volna a fogalmat igeiként ('*commoning*') használni (Linebaugh 2008; Fournier 2013). A *commoning* tehát az önszerveződés igei alakja, az adott tér, közösség, erőforrások létrehozását, kezelését, használatát és az ezeket lefektető szabályok és normák működtetését foglalja magában (De Angelis, Harvie 2013).

Az új közösségi javak (commons), illetve a közösségi javak működtetési gyakorlatának (*commoning*) vizsgálata egy másik fontos szempontra is rávilágít. Ostrom vizsgálataiban – bár mindvégig kritikus maradt az állami és piaci koordinációt minden esetben hatékonyabbnak feltételező szemlélettel szemben – nem jelenik meg a kapitalizmus kritikája explicit politikai célként. A közösségi javak működtetésével foglalkozó szakirodalom ugyanakkor a közösségi javak létrehozására és fenntartására törekvő társadalmi szerveződések – változó mértékben tudatos – antikapitalista mozgalmakként azonosítja (De Angelis 2003; Fournier 2013; Helfrich, Bollier 2014; Kostakis, Bauwens 2014; Federici, Caffentiz 2014; Escobar, 2015; Bauwens, Kostakis, Pazaitis 2019). A mozgalmi szemlélet keretében születő társadalmi szerveződések azért irányulnak közösségi javak létrehozására és fenntartására, hogy minél nagyobb mértékben elkülönüljenek az árupiaci logikától, és kapcsolódásaikat, szükségleteik kielégítését a piactól különböző, például kölcsönösségen vagy redisztribúción³ alapuló intézményi logikák mentén szervezzék meg. A fenti szerzők szerint a közösségi javak működtetése az árucserre intézményi logikája kiszorításának, és más, főleg reciprocitáson alapuló logikák előtérbe helyezésének színterei.

A közösségi javak szakirodalmának egy része azokat a szempontokat térképezi fel, amelyek alapján egy társadalmi szerveződési formát közösséginek tekinthetünk, illetve leírja azok jellemzőit. Euler szerint a közösségi javak használatának megszervezése (*commoning*) társadalmi konstrukció függvénye, amiről akkor beszélhetünk, ha az előállítás, az újratermelés/fenntartás és a használat is az erőforrást kezelő közösség tagjai által történik. Ők egymásra társakként tekintenek, akiknek egyenlő ráhatásuk van a szabályok és normák alakítására (Euler 2018). Az új közösségi javak gyakran nem egy földrajzilag zárt területen belül jönnek létre. Digitális közösség például a Wikipédia, de más szerveződések – például egy közösségi kert – esetében is túlmutathat a résztvevők köre a halastavat vagy legelőt (rivalizáló jószágot) fenntartó közösségen (Bársony 2020). Az új közösségi javak fenntartói elválhatnak a lazábban kapcsolódó felhasználóktól, akik sokkal inkább fogyasztóként vannak jelen. Eulerrel ellentétben Bradley és Pargman nem zárja ki a közösségi javakat működtető közösségek esetei közül azokat, ahol kiemelke-

dik egy, az erőforrás megosztásának motorjaként működő szervezői csoport (Bradley, Pargman 2017).

Míg az Euler által meghatározott kritérium alapján a közösségi (commoning) kezdeményezések résztvevői (ún. peerek) közösen hozzák a szabályokat, addig a Bradley és Pargman által vizsgált új közösségi javak működtetői esetében a szabályokért és azok monitorozásáért gyakran a szervezői csoport felelős. Habár Bradley és Pargman is kiemeli, hogy fontos szempont a termelő/előállító és felhasználó személyének egysége, ám ha ezek a szereplők mégis elválnak, akkor nem hierarchikus utasítási rendszerben, hanem demokratikus módon hozzák meg a döntéseket. A közösségek fenntartásának legalapvetőbb kritériuma De Angelis (2003), Hess és Ostrom (2007), Linebaugh (2008), Federici és Caffentzis (2014), Kostakis és Bauwens (2014) és Akbulut (2017) szerint is az, hogy – igazodva a résztvevők és a helyi kontextus igényeihez – a szabályokat azok hozzák, akikre vonatkoznak.

A közösségi javakat fenntartó közösségek kialakításának lehetőségeit vizsgálva Kostakis és Bauwens (2014) a tulajdonjog és a kezelés demokratikusságának fontosságát is kiemeli. Míg a hagyományos közösségek esetében egyértelműen az erőforrások (erdő, legelő, halastó) közös tulajdonlásáról beszélhetünk, addig az új közösségek kapcsán a tulajdonjog fogalmának radikális újragondolása jelenik meg (Fournier 2013; Bauwens et al. 2019). Nem az a kérdés, hogy kinek a tulajdonában van az adott erőforrás, hanem, hogy a megosztás tárgya közjószágként rendelkezésre álljon a közösség számára. A tulajdon kérdése így inkább a fenntartáson, illetve annak demokratikus módján keresztül értelmezhető (Kostakis, Bauwens 2014). Azt érdemes tehát vizsgálni, hogy a fenntartásban az adott közösség tagjai milyen mértékben vesznek részt: minden résztvevő egyenlően, vagy az kizárólag egy szűkebb csoport feladata.

A közösségi javakat működtető közösségek a fenti feltételeket bizonyos szabályok és normák lefektetésével érhetik el. A szabályok célja az erőforrás hosszú távú fenntartásának biztosítása, ám ezek azt is korlátozhatják, hogy kik tudnak belépni egy ilyen közösségbe. Bradley és Pargman (2017) szerint a hagyományos közösségekben a belépési korlátok magasabbak, mivel egy zárt commoning közösségbe kerülni nehezebb, annak feltétele többek között rokonsági kapcsolat is lehet. Ezzel szemben az új közösségeknél a belépési korlátok alacsonyabbak, mivel a cél gyakran egy erőforrás elérhetővé tétele széles körben (Bradley, Pargman 2017).

A közösségi javakat fenntartó közösségekben a cél az erőforráshoz történő egyenlő hozzáférés biztosítása a tagok számára (Hess, Ostrom 2007; Federici, Caffentzis 2014; Akbulut 2017). Fournier (2013) szerint azonban a közösségbe való belépéskor a közösség szabályainak és normáinak elfogadása (például az erőforrás működtetésére vonatkozóan) feladatokat és felelősséget is ró a csatlakozó tagokra. Az erőforráshoz akkor juthatnak hozzá, ha annak fenntartásában is részt vesznek. Fournier ezért a kölcsönösség logikáját tartja a közösségi elven szerve-

zódó kezdeményezések alapvető mechanizmusának. De a Bradley és Pargman (2017) által vizsgált közösségi kezdeményezésekben megjelenik a pénzforgalom is, ami – a reciprocitás mellett – egyéb intézményi logikára utalhat.

A közösségi javak szakirodalma azért kínál releváns szempontokat tanulmányunkhoz, mert középpontjában jellemzően a reciprocitáson alapuló vagy egyéb (de az árucserét mindenképp más racionalitásoknak alárendelő) intézményi logikák mentén működő megosztási terek állnak. A megosztással foglalkozó szakirodalom főbb gondolatait szintetizálva, a javak közösségi használatára irányuló gyakorlatok főbb vizsgálati szempontjait az 1. táblázat foglalja össze. A táblázat azt is szemlélteti, hogy a megosztásos gazdaság kezdeményezéseit a formális megközelítésen túl saját szempontjaik, saját racionalitásuk mentén is érdemes vizsgálni.

Módszertan

Tanulmányunk célja, hogy eszközt találjunk a megosztásos gazdaság önelentmondásának, belső feszültségének kezelésére. A megosztással és közösségi javakkal foglalkozó szakirodalom elméleti megfontolásait ezért empirikus eseteken alkalmazzuk. Olyan budapesti kezdeményezéseket választottunk, amelyek azt vallják magukról, hogy a megosztás tevékenységük lényegi eleme. Nem célunk ugyanakkor, hogy a fővárosban vagy Magyarországon működő, megosztáson alapuló kezdeményezésekről átfogó képet nyújtsunk.

A kezdeményezések azonosítását online dokumentumok elemzésével végeztük 2018 szeptembere és októbere között, majd úgy választottuk ki a vizsgált szerveződések, hogy azok a megosztás különböző formáit reprezentálják. A szerveződések online elérhető adatok alapján, valamint egy, a szerzők által szervezett, a szakirodalom alapján összeállított kérdések mentén vezetett kerekasztal-beszélgetésen nyert empirikus tapasztalatok alapján vizsgáltuk meg. A Budapesti Corvinus Egyetemen, 2018. november 20-án megrendezett, másfél órás kerekasztal-beszélgetés résztvevői a megosztással foglalkozó szerveződések alapítói, kezdeményezői voltak. A hat meghívott kezdeményezés közül az a három került a tanulmány elemzésébe, amelyek lényegi különbségeket mutatnak a megosztás tárgyát és mikéntjét, valamint a szerveződés motivációit illetően, azaz jól szolgálják javasolt elemzési keretünk alátámasztását. A beszélgetésen feltett kérdések azt járták körül, hogy mi motiválta a szervezőket, a kezdeményezések milyen tárgy vagy szolgáltatás megosztását és a megosztás milyen formáit teszik lehetővé, kik a résztvevők, illetve kik és hogyan hozzák a szabályokat. A beszélgetés résztvevőin és a szerzőkön kívül körülbelül 25 fős hallgatóság vett részt az eseményen.

1. táblázat: A megosztáson alapuló gyakorlatok vizsgálati szempontjai
Analytical aspects to examine sharing practices

<i>Vizsgált jellemző</i>	<i>Pinkponilo</i>	<i>Miutcánk</i>	<i>Co-housing</i>
<i>Megosztott javak</i>	Nehezen elérhető, drága infrastruktúra, eszközök és tudás	Kihasználatlan, materiális és immateriális erőforrások	Lakás közös terei, időszakosan használt eszközök, a lakás fenntartásához és a mindennapi élethez szükséges tevékenységek
<i>Az alapítók motivációja</i>	Közös varróműhely létrehozása, varrás szeretetének ápolása és fenntartható ruhakészítés terjesztése és megélhetés biztosítása	Szomszédsági kapcsolatok elősegítése	Közösségben élni
<i>Szervezeti forma</i>	For-profit szervezet	For-profit szervezet non-profit elemekkel	Informális csoport
<i>A megosztás résztvevői közti kapcsolat</i>	Egy központi szervezőcsoport (a varroda alapítói) osztja meg az erőforrásokat (varrógépeket és tudást), elkülöníthetők a termelők (az alapítók) és a felhasználók (workshop résztvevők)	A digitális platformot működtetők csoportja hozza létre a megosztást lehetővé teret, de a megosztott tárgyak 'előállítói' a felhasználók, peerek egymás között osztják meg a tárgyakat, szolgáltatásokat, akik lehetnek szolgáltatók és felhasználók is egyben	A lakóközösség tagjai hozzák létre a közösen használt életteret, akik tehát termelők (szolgáltatók) és felhasználók is egyben.
<i>Döntéshozás</i>	Alapítók	Alapítók, részben bevonva a felhasználókat	Egy lakóközösségben élők közösen
<i>Tulajdonjog vagy az erőforrások elérhetősége</i>	Egyéni tulajdonviszonyok alapján, kezdeményező csoport tulajdonában vannak az elérhetővé tett tárgyak, ők tartják fenn	A felhasználók a saját, egyéni tulajdonukban lévő tárgyakat osztják meg, vagy ajándékozzák, a tulajdonjog változik a közösségen belül, de egyéni tulajdonban vannak a megosztott tárgyak	Közösségi tulajdon elve alapján, közösségi tulajdonként tekintenek a lakásra, megosztott tárgyakra, közös fenntartás jellemző
<i>Belépési korlátok</i>	Fizetőképesség: fizetős workshopok vannak, hely- és eszközhasználat, és a fenntartás miatt is. Varró tudás nem szükséges a workshopokra, az ipari nagy gépekhez viszont szükséges tudás	Digitális képesség megléte szükséges és online hozzáférés	Pénzügyi feltételek és személyes elköteleződés

Forrás: Saját szerkesztés

A megosztás gyakorlata három eltérő közösségben

A vizsgált kezdeményezések a ruházkodás, a mindennapi élethez szükséges használati eszközök és a lakhatással kapcsolatos szükségletek kielégítését célozzák materiális és/vagy immateriális javak megosztásával. A Pinkponilo egy olyan közösségi varroda és ruhajavító műhely, ahol az alapítók saját termékek előállítására és értékesítésére mellett workshopok keretében tanítják meg az érdeklődőket a varrógépek használatát, különféle ruhadarabok elkészítését. A varroda létrehozását az alapítók varrás iránti szenvedélye motiválta. Olyan helyet álmodtak meg, ahol kiélhetik varrás iránti szeretetüket, népszerűsíthetik a fenntartható ruhakészítést, és ez egyben anyagi megélhetést is biztosít számukra. A műhely, a gépark és a szükséges eszközök pénzügyi fenntartása céljából, a saját termékek előállításán túl oktatási tevékenységet is végeznek, melynek keretében másokat tanítanak varrni. Ezek olyan, általában az alapítók által szervezett csoportos ruhakészítő és -javító, táska- vagy akár fehérnemű-készítő foglalkozásokat takarnak, melyek előre meghatározott részvételi díj ellenében vehetők igénybe. Noha ezek a foglalkozások piaci szolgáltatásokként jelennek meg a varróműhely működésében, az egyik alapító kifejtette, hogy „*nagyon jó élmény, amikor vadidegen emberek segítenek egymásnak, együtt dolgoznak*” (alapító, Pinkponilo). A kezdeményezésben tehát a résztvevők közötti tudásmegosztás is megjelenik. E foglalkozásokon túl egyéni érdeklődőket is szívesen látnak műhelyükben, akik saját ötleteiket, ruhadarabjaikat szeretnék életre kelteni. Ez utóbbi esetben az eszközhasználatért cserébe a fix áron alapuló piaci tranzakción (eszközök bérlésén) kívül különböző együttműködési konstrukciók is megfigyelhetők. Barter megállapodások is létrejöttek, például egyes felhasználók az eszközhasználatot workshopok szervezésével és az oktatásban részvétellel „fizették meg”. Ebben az esetben azonban már sokkal inkább együttműködő partnerekről beszéltek az alapítók, mintsem felhasználókról.

A második eset a Miutcánk nevű online platform, ahol a szomszédok szíveségeket és eszközöket kérhetnek és oszthatnak meg másokkal. Az alapítók lokális közösségépítő platformként utalnak a kezdeményezésre, mert kifejezett céljuk, hogy a megosztáson keresztül szomszédsági kapcsolatok jöjjenek létre: „*ismerjük meg az egy környéken élőket, olyanokkal tudjunk kommunikálni, akikhez papucsban át lehet sétálni*” (alapító, Miutcánk). Az online platformot létrehozó csoport egy baráti társaságból nőtt ki, akik eleinte szabadidejükben foglalkoztak az online felület fejlesztésével és marketingjével. A kezdeményezés nonprofit formában működik, azonban az alapító csoport célja a jövedelemszerzés, melynek módját jelenleg is keresik. A ma körülbelül 43 700 regisztrált főt számláló felületen eszközök (például létra, kalapács, fűró, kerékpárpumpa), szolgáltatások (például fordítás, kutya-sétáltatás), illetve információ megosztásával segítik egymást a felhasználók. A résztvevők általában ingyen osztják meg elérhető eszközeiket vagy tudásukat a szomszédokkal. Noha az ingyenes felajánlásokon túl előfordul használt eszközök

vagy szolgáltatások fizetség ellenében való átadása is, a megosztási tevékenység során általában nem jelenik meg pénzforgalom. A platform működését az alapító-szervező csapat szabályozza, de arról a felhasználók maguk döntenek, hogy a platformon milyen tárgyakat és szolgáltatásokat osztanak meg. Törekednek arra, hogy a legaktívabb felhasználókat bevonják a szervezési folyamatba is: például események szervezésekor önkéntes csapatot próbálnak kialakítani belőlük, s ők így egy „nem létező szavazórendszerben szavazati jogot kapnak” (alapító, Miutcánk), vagyis alakíthatják a megosztás, a kapcsolódás terét. Emellett kérdőívek, interjúk segítségével próbálja a szervezői gárda a felhasználók visszajelzéseit beépíteni a működésbe.

Harmadik esettanulmányunk a *co-housing* – közös lakhatás – életformáját vizsgálja, főként a „Közösségben Élni”⁴ nevű kezdeményezés alapítóinak tapasztalatai alapján. A *co-housing* vagy „közösségben élés” olyan lakhatási forma, melynek keretében egy, általában kisebb csoport tudatosan, aktív közösségi részvétel köré szervezi a lakhatását. Az emberek, akik ezt az életformát választják, általában egy nagyobb lakásban vagy házban élnek együtt. Minden lakó rendelkezik saját privát térrel (például hálószobával), míg az időszakosan használt tereket (mint a konyhát, nappalit, fürdőszobát és kertet/teraszt) közösen használják, és osztoznak a fenntartási költségeken. Az együttlakás célja elsősorban nem a költségek csökkentése, hanem maga a közösségben élés, az egymáshoz kapcsolódás. A közösségben élés túlmutat a fizikai terek megosztásán. A nem állandóan használt tárgyak (mosógép, edények stb.), egymásnak és a közösségnek tett szívességek (például közösségi vásárlás, vacsorakészítés) és más szervezett programok, hobbitevékenységek (mint kertészkedés, torna) megosztását is lehetővé teszi ez a lakhatási forma. Az egymástól elvárt tevékenységeket, például a közös terek kialakítását és fenntartását (takarításokat, javításokat), a lakók a közösen hozott szabályok alapján határozzák meg.

A vizsgált kezdeményezések a létfenntartáshoz szükséges különböző igények megosztáson keresztüli kielégítéseként is értelmezhetőek. A szakirodalom alapján felállított elemzési keret (1. táblázat) segítségével célunk, hogy a megosztásos gazdaság sokszínűségét illusztráljuk, és közben fejlesszük magát az elemzési keretet is, mely révén e kezdeményezések vizsgálhatóak. A kezdeményezések jellemzőinek összefoglalása a 2. táblázatban látható.

A megosztott erőforrások mindegyik esetben materiális (varrógépek, tárgyak, lakás) és immateriális (varrni tudás, szívességek, közös programok) javakat is takarnak. A résztvevők kapcsolatát tekintve, a közösségi javak szakirodalmában megjelenő egyenlő társak jelensége (akik az adott erőforrás előállítói és használói is egyben) a közösségben élőkre jellemző leginkább. A Miutcánk esetében elkülönül egy szervezői csoport, akik létrehozzák és működtetik a megosztást lehetővé tévő platformot. Ugyanakkor a platform felhasználói egyaránt lehetnek a tárgyak és szolgáltatások megosztói (előállítói) és fogyasztói. A varrodában az alapítók osztják meg a tárgyaikat (varrógépeiket) és tudásukat másokkal, de egyes esetek-

2. táblázat: A vizsgálati keret alkalmazása a három illusztratív esetre
The analytical framework applied for the three illustrative cases

<i>Vizsgált jellemző</i>	<i>Pinkponilo</i>	<i>Miutcánk</i>	<i>Co-housing</i>
<i>Megosztott javak</i>	Nehezen elérhető, drága infrastruktúra, eszközök és tudás	Kihasználatlan, materiális és immateriális erőforrások	Lakás közös terei, időszakosan használt eszközök, a lakás fenntartásához és a mindennapi élethez szükséges tevékenységek
<i>Az alapítók motivációja</i>	Közös varróműhely létrehozása, varrás szeretetének ápolása és fenntartható ruhakészítés terjesztése és megélhetés biztosítása	Szomszédsági kapcsolatok elősegítése	Közösségben élni
<i>Szervezeti forma</i>	For-profit szervezet	For-profit szervezet non-profit elemekkel	Informális csoport
<i>A megosztás résztvevői közti kapcsolat</i>	Egy központi szervezőcsoport (a varroda alapítói) osztja meg az erőforrásokat (varrógépeket és tudást), elkülöníthetők a termelők (az alapítók) és a felhasználók (workshop résztvevők)	A digitális platformot működtetők csoportja hozza létre a megosztást lehetővé teret, de a megosztott tárgyak 'előállítói' a felhasználók, peerek egymás között osztják meg a tárgyakat, szolgáltatásokat, akik lehetnek szolgáltatók és felhasználók is egyben	A lakóközösség tagjai hozzák létre a közösen használt életteret, akik tehát termelők (szolgáltatók) és felhasználók is egyben.
<i>Döntéshozás</i>	Alapítók	Alapítók, részben bevonva a felhasználókat	Egy lakóközösségben élők közösen
<i>Tulajdonjog, vagy erőforrások rendelkezésre állása, kezelése</i>	Egyéni tulajdonviszonyok alapján, kezdeményező csoport tulajdonában vannak az elérhetővé tett tárgyak, ők tartják fenn	A felhasználók a saját, egyéni tulajdonukban lévő tárgyakat osztják meg, vagy ajándékozzák, a tulajdonjog változik a közösségen belül, de egyéni tulajdonban vannak a megosztott tárgyak	Közösségi tulajdon elve alapján, közösségi tulajdonként tekintenek a lakásra, megosztott tárgyakra, közös fenntartás jellemző
<i>Belépés korlátai</i>	Fizetőképesség: fizetős workshopok vannak, hely- és eszközhasználat, és a fenntartás miatt is. Varró tudás nem szükséges a workshopokra, az ipari nagy gépekhez viszont szükséges tudás	Digitális képesség megléte szükséges és online hozzáférés	Pénzügyi feltételek és személyes elköteleződés

Forrás: Saját szerkesztés

ben – amikor például barter megállapodásokat kötnek – a felhasználók is előállítókká, társakká válhatnak. Ugyanakkor ez utóbbi eset nem meghatározó.

A döntéshozatalra olyan kulcsfolyamatként tekintünk, melynek keretében alakítható, hogy milyen normák érvényesülhetnek, és milyen logikák intézményesülhetnek (mi a racionális viselkedés) az adott megosztási térben. A varrodában a döntéseket általában a két alapító hozza. A Miutcánk esetében is jellemzően a szervezői csapat dönt, de a legaktívabb felhasználókat próbálják az alkotásba is bekapcsolni, akiknek így több beleszólásuk lehet a folyamatba. A három eset közül a leginkább demokratikus döntéshozási formát a közösségben élők gyakorolják, hiszen itt például a megosztott terek használatáról vagy a házimunka felosztásáról szóló szabályok közös kialakítása alapelv. A döntéshozás módja közösségenként változó lehet, ezt az adott lakóközösség határozza meg.

A döntéshozatalhoz szorosan kapcsolódik a tulajdon kérdése. A közösségek működésének meghatározó tényezője az erőforrások közös tulajdonlása. A közös tulajdon biztosítja, hogy ne egy szűk csoport rendelkezzen az erőforrásokról és azok megosztásának, felhasználásának szabályairól, hanem azokra a tagok széles köre gyakorolhasson befolyást. Ezért valósul meg leginkább a közösségben élők esetében a kollektív döntéshozatal, hiszen a megosztott közös terek és a tárgyak egy része (bútorok, konyhai felszerelés, mosógép stb.) közös tulajdont képvisel. Gyakran a megosztott lakás is közös tulajdonban van, vagy közösen bérlik. A megosztott eszközök is inkább a közösség, mintsem az egyes lakók tulajdonát képzik, függetlenül attól, hogy azokat közösen vásárolták vagy egyéni tulajdonban lévő tárgyaikat ajánlották fel a lakóközösség számára. Vannak természetesen egyéni felhasználású (és egyéni tulajdonban lévő) személyes tárgyak, illetve a tereknek és tárgyaknak is csak egy része megosztott. Nincs például vagyonközösség, a lakók önálló jövedelemmel és saját lakrészsel (általában hálószobával is) rendelkeznek. A közösségben élőkkel ellentétben, a Pinkponilo esetében az alapítók, a Miutcánkban a felhasználók teszik elérhetővé saját tulajdonukat mások számára. A megosztásos gazdaság szakirodalmában ugyanakkor Belk (2014) utal rá, hogy a Miutcánkhöz hasonló megosztó platformokon – ahol a felhasználók feleslegessé vált vagy ki nem használt eszközeiket osztják meg, és azok a közösségen belül cserélnek gazdát – a megosztott tárgyak tekinthetőek a közösség tulajdonának.

A tulajdonosi szerkezet nemcsak a szabályok kialakításába való beleszólás lehetősége miatt fontos szempont. Annak kapcsán is érdekes, hogy ösztönzi-e a tagok részvételét az erőforrások fenntartásában és újratermelésében. Azt tehát, hogy létrejön-e a tulajdonosi szerkezet közösséggel szembeni felelős formája, a megosztott erőforrások előállításának és működtetésének demokratikusságán keresztül vizsgáljuk: azt kutatjuk, hogy a tagok mennyire vehetnek részt egyenlő mértékben a közösségi döntéshozatalban. A demokratikusság leginkább a közösségben élőkre jellemző, mivel itt a működés alapja a közös terek, tárgyak fenntartásában való, mindenkire vonatkozó részvétel (a konyha takarítása, közös helyiségek kifestése például minden lakó felelőssége). A Miutcánk és a Pinkponilo

sokkal inkább egyéni tulajdonban lévő eszközök köré szerveződő megosztási terek. Ezekben a közösségekben a kezdeményező csoport és a felhasználók egyéni felelőssége, hogy a tulajdonukban lévő tárgyakat működtessék, és a platformon megosztott tárgyak vagy a workshopokon használt varrógépek fenntartására, kezelésére a felhasználók nem feltétlenül tekintenek közös feladatként.

A belépés e kezdeményezésekbe különböző feltételekhez kötött, melyek között találunk anyagi természetűeket és személyes képességekhez kapcsolódókat is. A Miutcánk platformjához csatlakozás feltétele minimális digitális képességek és internet-hozzáférés megléte. A Pinkponilo workshopjainak látogatása és a varrógépek használata fizetőképességhez kötött (de varrni tudás például nem szükséges). A közösségben élők esetében a belépési korlát magasabb: a szükséges anyagi feltételek (lakhatás finanszírozásának képessége) mellett az előző két kezdeményezéshez képest hosszabb távú elköteleződés szükséges az együttélés elve mellett. Ebből adódóan a közösségben élők zártabb csoportot alkotnak a másik két platformhoz képest: utóbbiak esetében a be- és kilépés is rugalmasabb.

A javak megosztásának, a szükségletek kielégítésének többféle logikája intézményesül a vizsgált kezdeményezésekben. A Pinkponilo esetében piaci csere keretében, vagyis fizetség ellenében veszik igénybe a szolgáltatást a felhasználók. Ez Belk (2014) definíciója alapján a rövidtávú bérlés kategóriájába esik. Emellett azonban megjelenik a barter néhány együttműködő partner esetében, ami sokkal inkább a reciprocitás logikájával írható le, a ruhakészítő workshopokon résztvevők pedig az önellátás egy formáját sajátítják el. A Miutcánk platformján keresztül a felhasználók jellemzően a reciprocitás logikájával leírható formában teszik elérhetővé tárgyaikat. Ingyen adják kölcsön azokat vagy tesznek szívességet másoknak, illetve ajándékozással és barter megállapodásokkal is találkozhatunk. Alkalmanként megjelennek a fizetség ellenében nyújtott, tehát a piaci csere logikáján alapuló szolgáltatások is. A közösségben élés során a megosztás intézményesült logikája a reciprocitás és az önellátás. A lakóközösség tagjai egymásnak és a közösségnek ingyen tesznek szívességeket (intézik el például a bevásárlást), ajánlják fel a közösség számára időszakosan használt eszközeiket (mondjuk az edényeket), és maguk tartják fenn közös tereiket (például takarítanak). A bemutatott kezdeményezések esetében tehát különböző – a Polányi (1976) által meghatározottaktól akár eltérő – intézményi logikák figyelhetőek meg, amelyek egymással párhuzamosan is jelen lehetnek.

Összefoglalás

Írásunkban a megosztásos gazdaság „önellentmondására”, belső feszültségére hívtuk fel a figyelmet. Polányi (1976) és Belk et al. (2019) gondolataira építve amellett érveltünk, hogy a belső feszültséget a társadalom és a gazdaság (hamis) dichotómiája okozza, melyben a megosztás a társadalom, az áruc Dere logikája pe-

dig a gazdaság terébe tartozik. Ugyanakkor a társadalom és a gazdaság elkülönítése a gazdaság formális megközelítésének sajátja. A formális megközelítés elméleti (nem empirikus) eredetű, szűken értelmezi a gazdaság fogalmát, a gazdálkodás racionalitása a szűkösség által teremtett választási helyzetre korlátozódik. Ezzel ellentétben a szubsztantív megközelítés a gazdaságot a *társadalom részének* tekinti. A szubsztantív megközelítés eltérő (nem kizárólag árucserre alapú) interakciókat enged meg, többféle racionalitás és intézményi logika mentén. A kérdés a megosztásos gazdaság esetében is az, hogy milyen szabályok, intézményi logikák mentén kapcsolódhatnak össze egymással és környezetükkel az érintettek, és kik alakíthatják e szabályokat. Tanulmányunkban ezért támaszkodtunk a közösségi javak szakirodalmára (is): itt a vizsgálat egyik fókuszja, hogy az adott közösség, megosztási tér résztvevői miként intézményesítik az általuk preferált intézményi logikákat, hogyan képesek azok egymáshoz mért viszonyát (például az árucserre alárendelt szerepét) befolyásolni, szabályozni.

Három, egymástól jelentősen eltérő megosztási teret mutattunk be illusztratív céllal, melyekben a megosztás és gazdálkodás különböző gyakorlatai jelennek meg. Ugyanaz a tevékenység (például egy ruha megvarrása) megvalósulhat a Pinkponilo varrodájában varrógép bérlésével, a Miutcánk platformja által összekötve szívességi alapon, illetve a Közösségben Élni tagjai között egymás felé vállalt kötelezettség keretében. De egy kezdeményezésen belül is megfigyelhetünk különféle, akár egymással keveredő intézményi logikákat.

Szemben a formális megközelítés szűkösség-választás sémájával, az intézményi logikák és a fenntartásokat meghatározó szempontok vizsgálata segíthet a megosztási terek, kezdeményezések saját belső feltételeinek, racionalitásának a megismerésében. Polányi (1976) általános gazdaságelmélete és a közösségi javak szakirodalma lehetővé teszi egy eltérő intézményi logikák mentén gazdálkodó, együttműködő (megosztó) társadalom elképzelését, melyben a gazdaság a társadalom része és a gazdálkodás sokféleképpen racionális.

Tanulmányunkban különféle megosztási terek belső tulajdonságait vizsgáltuk. A piaci logika által dominált társadalomban azonban bármilyen szerveződés – hacsak nem egy teljes mértékben izolált kommunáról van szó – elkerülhetetlenül piaci műveleteket/kereskedelmi tevékenységet is végez. Érdemes lenne ezért megvizsgálni, hogy a tanulmányban szereplő szervezetekhez hasonló kezdeményezések milyen kapcsolatban állnak a domináns piaci logikával, és hogyan lépnek interakcióba a piac más szereplőivel.

Jegyzetek

- 1 Tipológiájukban a „sharing economy, a közösségi gazdaság és a megosztáson alapuló gazdaság fogalmakat egymás szinonimáiként használják]” (Dudás, Boros 2019, 125).
- 2 A közjavak kifejezés a neoklasszikus közgazdasági iskola koncepciója, mely a javakat két szempont alapján osztályozza: az adott jószág fogyasztása korlátozza-e mások fogyasztását

- (rivalizáló tulajdonság), illetve hogy a fogyasztók kizárhatók-e a jószág fogyasztásából. Ebben a felosztásban az osztályozás merev, az adott jószág besorolása „veleszületett” tulajdonságnak minősül (Gyuris 2014, 17–18.). A „mozgalmi” szakirodalom egyik sarokpontja, hogy sok esetben társadalmi konstrukció függvénye az adott jószág hozzáférhetősége és rivalizáló tulajdonsága – az osztálytípus nem feltétlenül a jószág „veleszületett” tulajdonsága. Immateriális javak esetében például a hozzáférhetőség lehet fizikai (internet-hozzáférés) vagy nem fizikai (tulajdonjog) feltételek függvénye, mely feltételek valamilyen mértékben alakíthatóak (tehát nem veleszületett tulajdonságai az adott józágnak). A szövegben mi következetesen a közösségi javak kifejezést használjuk, amely hordozza jelentésében az alakíthatóságot, a változtathatóságot.
- 3 A kapcsolódások sokszínűségére lásd például Gibson-Graham és Dombroski (2020) felsorolását. A következetesség és koherencia érdekében írásunkban mi maradunk Polányi tipológiájának alkalmazásánál.
 - 4 A „Közösségben Élni” nevű kezdeményezés alapítói azokat a személyeket támogatják, akik a co-housing életformát kívánják követni, az érdeklődők összekötésével, tanácsadás és szakpolitikai ajánlások révén.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönjük a cikk megírását inspiráló kezdeményezések alapítóinak, képviselőinek részvételét a „Kalácska a 21. században, avagy napjaink közösségi kezdeményezései” kerekasztal-beszélgetésén, és hogy tudásukat, tapasztalatukat megosztották velünk. Köszönettel tartozunk Pataki Györgynek, aki javaslataival, megjegyzéseivel és tanácsaival támogatta és inspirálta a tanulmány megírását. Köszönettel tartozunk továbbá Zsolnai Lászlónak, aki az egyik szerző doktori témavezetőjeként írásaival és gondolataival segítségünkre van. Köszönjük a bírálóknak és az olvasószervezőknek a hozzájárulásukat.

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, „Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban” című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Irodalom

- Akbulut, B. (2017): Commons. In: Spash, C.L. (ed.): *Handbook of Ecological Economics*. Routledge, London and New York, 395–403.
- Arvidsson, A., Caliandro, A., Cossu, A., Deka, M., Gandini, A., Luise, V., Orria, B., Anselmi, G. (2016):: Commons based peer production in the information economy. https://www.academia.edu/29210209/Commons_Based_Peer_Production_in_the_Information_Economy (Letöltés: 2019.03.10.)
- Bársony, F. (2017): The age of sharing by Nicholas A. John. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 1., 146–152. <https://doi.org/10.14267/CJSSP.2017.01.11>
- Bársony, F. (2020): Városi közösségi kertek Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1., 140–159. <https://doi.org/10.17649/TET.34.1.3071>
- Bauwens, M., Kostakis, V., Pazaitis, A. (eds.) (2019): *Peer to Peer: The Commons Manifesto*. University of Westminster Press, London
- Belk, R., Eckhardt, G., Bardhi, F. (2019): Introduction to the Handbook of the Sharing Economy: the paradox of the sharing economy. In: Belk, R., Eckhardt, G., Bardhi, F. (eds.): *Handbook of the Sharing Economy*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, 1–8.
- Belk, R. (2014): Sharing Versus Pseudo-Sharing in Web 2.0. *Anthropologist*, 1., 7–23. <https://doi.org/10.1080/09720073.2014.11891518>

- Benkler, Y. (2004): Sharing nicely: on shareable goods and the emergence of sharing as a modality of economic production. *The Yale Law Journal*, 2., 273–358. <https://doi.org/10.2307/4135731>
- Benkler, Y. (2006): *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. Yale University Press, New Haven and London
- Bradley, K., Pargman, D. (2017): The sharing economy as the commons of the 21st century. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2., 231–247. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsx001>
- Celata, F., Hendrickson, C.Y., Sanna, V.S. (2017): The sharing economy as community marketplace? Trust, reciprocity and belonging in peer-to-peer accommodation platforms. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2., 349–363. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsw044>
- De Angelis, M. (2003): Reflections on alternatives, commons and communities. *The Commoner*, 6., 1–14. <http://www.thecommoner.org> (Letöltés: 2019. március 10.)
- De Angelis, M., Harvie, D. (2013): The Commons. In: Parker, M., Cheney, G., Fournier, V., Land, C. (eds.): *The Routledge Companion to Alternative Organisation*. Routledge, London, 280–294.
- Dudás, G., Boros, L. (2019): A közösségi gazdaság (sharing economy) definiálásának dilemmái. *Tér és Társadalom*, 1., 107–130. <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3058>
- Euler, J. (2018): Conceptualizing the Commons: Moving Beyond the Goods-based Definition by Introducing the Social Practices of Commoning as Vital Determinant. *Ecological Economics*, 143., 10–16. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.06.020>
- Escobar, A. (2015): Degrowth, postdevelopment, and transitions: a preliminary conversation. Special Feature: Review Article Socially Sustainable Degrowth as a Social-Ecological Transformation. *Sustainability Science*, 3., 451–462. <https://doi.org/10.1007/s11625-015-0297-5>
- Federici, S., Caffentiz, G. (2014): Commons against and beyond capitalism. *Community Development Journal*, 1., 92–105. <https://doi.org/10.1093/cdj/bsu006>
- Fournier, V. (2013): Commoning: on the social organisation of the commons. *M@n@gement*, 4., 433–453. <https://doi.org/10.3917/mana.164.0433>
- Gibson-Graham, J.K., Dombroski, K. (2020): Introduction to The Handbook of Diverse Economies: inventory as ethical intervention. In: Gibson-Graham, J.K., Dombroski, K. (eds.): *Handbook of Diverse Economies*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, 1–24.
- Gyuris, F. (2014): A közjavak térbelisége. *Tér és Társadalom*, 4., 15–39. <https://doi.org/10.17649/TET.28.4.2650>
- Harvey, D. (2006): *Space of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. Verso, New York
- Helfrich, S. (2012): Common goods don't simply exist – they are created. In: Bollier, D., Helfrich, S. (eds.): *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State*. Levellers Press, Amherst, MA, USA, 61–67.
- Helfrich, S., Bollier, D. (2014): Commons. In: D'Alisa, G., Demaria, F., Kallis, G. (eds.): *Degrowth: a vocabulary for a new era*. Routledge, New York and London, 75–78.
- Hess, C. (2008): Mapping the new commons. Az IASC „Governing Shared Resources: Connecting Local Experience to Global Challenges” c. 12. konferenciáján (University of Gloucestershire, Cheltenham) elhangzott előadás anyaga. <http://surface.syr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=sul> (Letöltés: 2019. március 16.)
- Hess, C., Ostrom E. (eds.) (2007): *Understanding Knowledge as a Commons: from Theory to Practice*. The MIT Press, Cambridge, MA, London, England
- John, N.A. (2013): The Social Logics of Sharing. *The Communication Review*, 3., 113–131. <https://doi.org/10.1080/10714421.2013.807119>
- John, N.A. (2016): *The age of sharing*. Polity, Cambridge
- Kostakis, V., Bauwens, M. (2014): *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*. Palgrave Macmillan, Basingstoke <https://doi.org/10.1057/9781137406897>
- Light, A., Miskelly, C. (2015): Sharing Economy vs Sharing Cultures? Designing for social, economic and environmental good. *Interaction Design and Architecture(s) Journal*, 24., 49–62.
- Linebaugh, P. (2008): *Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. University of California Press, Berkeley, CA

- Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press
- Parker, P., Johansson, M. (2012): Challenges and Potentials in Collaborative Management of Urban Commons. In: Besednjak Valic, T., Modic, D., Lamut, U. (eds.): *Multi-faceted nature of collaboration in the contemporary world*. Vega Press, Melbourne, 92–113.
- Polányi K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Price, J.A. (1975): Sharing: The Integration of Intimate Economics. *Anthropologica*, 1., 3–27. <https://doi.org/10.2307/25604933>
- Schor, J. (2014): *Debating the Sharing Economy*. Great Transition Initiative. <http://www.greattransition.org/publication/debating-the-sharing-economy> (Letöltés: 2019. február 20.)
- Szabó, K. (2017): Intézményi vállalkozások: Intézményi újítások – létező intézmények kombinációjával. *Vezetéstudomány*, 3., 2–14. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2017.03.01>
- Vallat, D. (2016): *An Alternative to State-Market Dualism: The Sharing Economy. Practical and Epistemological Questions*. SASE 28th Annual Conference, June 24–26, 2016, University of California, Berkeley
- Wittel, A. (2011): Qualities of Sharing and their Transformations in the Digital Age. *International Review of Information Ethics*, 9., 3–8.
- Zilahy, Gy. (2016): Sustainable business models – What do management theories say? *Vezetéstudomány*, 10., 62–72.
- Zsolnai L. (1987): *Mit ér az ökonómia, ha magyar? Ökológiai és humán kérdések*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Zsolnai L. (2018): *Ethics, Meaning, and Market Society*. Routledge, New York

Az okosváros-konceptió kritikai földrajzi vizsgálata – elméleti háttér és lehetséges kutatási irányok

A critical geographical analysis of the smart city concept – theoretical background and possible research directions

SZALAI ÁDÁM

SZALAI Ádám: PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Gazdaság-és Társadalomföldrajz Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem u. 2., szalaiad@sol.cc.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8786-0470>

KULCSSZAVAK: okos város; okos város kritikák; várospolitika; kritikai városföldrajz

ABSZTRAKT: A városok felgyorsult növekedése, az egyre nagyobb léptékű népességkoncentrációk kialakulása és az ezzel egyidejűleg végbemenő technológiai fejlődés következtében napjainkra a városkutatásban szinte megkerülhetetlen témává vált az ún. okosváros-konceptió. Az okos város fogalma az elmúlt évtizedekben alakult ki, főként az urbanizáció, a digitális forradalom, a hatékonyabb és fenntarthatóbb városi szolgáltatások és a környezetvédelem iránti társadalmi igényekre adott válaszként. Az infokommunikációs technológiák használata a településfejlesztésben jelentős potenciállal bír, ezért a smart city konceptió egy új fejlődési paradigmaként is értelmezhető.

A tanulmány első részében bemutatom, miképpen magyarázható az okosváros-konceptió, milyen összetevői vannak, a nemzetközi szakirodalomban hogyan definiálják. Ezt követően kitérek arra, hogy bár a városfejlesztési trendek az okos városok felé mutatnak, a konceptió gyakorlati megvalósításának (megvalósíthatóságának) vizsgálatok a kritikai városföldrajzi megközelítés számos olyan területet azonosít – mint a fejlesztések területi és társadalmi fókusza, a közösségi bevonás, az adatgazdálkodás – amelyek alapvető fontosságúak a sikeres, befogadó és fenntartható okos városok létrehozásához. E kritikai elemzés a jelenleg uralkodó neoliberális várospolitika ismérveivel veti össze az okosváros-konceptió egyes elemeit valamint hiányosságait. A tapasztalatokra építve megfogalmazom, hogy a témában milyen új, eddig feltáratlan kutatási kérdések merülnek fel.

Ádám SZALAI: PhD student, Department of Economic and Social Geography, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; szalaiad@sol.cc.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8786-0470>

KEYWORDS: smart cities; smart city critics; urban policy; critical urban geography

ABSTRACT: The smart city concept has recently become a popular topic in urban studies. It can be argued, that the creation of smart cities is a new, 21st century chapter of urban policy and spatial development, dominated by market-oriented, neoliberal ideology. The concept is formed by several stakeholders, such as innovators and investors, policymakers and last but not least smart citizens, who supposedly can discover new ways of living and interacting. It is commonly assumed, that the use of information and communication technologies (ICTs) is the backbone of the smart city idea, but there is no conceptual clarity regarding the concept because of its complexity.

This paper aims to give deeper insights into the theoretical background of smart city, presenting the most important characteristics and critics of the concept, based on an international literature review.

First, I collect and describe the essential components and the most common definitions of the smart city concept. Afterwards, I put smart cities in the context of neoliberal urban policy, investigating the interests and power relations behind the concept. Furthermore, I identify critical junctures in evolving smart city discourses; these shed light on the issue that the smart city concept cannot be considered as a one-size-fits-all solution to urban problems. In addition, commodification of urban space, surveillance and control of urban life, favouring business-led technological solutions rather than political bargaining and long-term urban planning, might contribute to growing social and territorial disparities.

The critical analysis of the smart city concept raises further research questions about the way the concept can be understood in different geographical contexts, shedding light on the main reasons and barriers to become a smart city. The analysis indicates a need for more empirical research as the broader social and spatial effects of implementing the concept are still largely unexplored, especially in Hungary.

Bevezetés

Az utóbbi években a városok gazdaságát és szükségleteit sok új kihívás érte. Ilyen a folyamatos gazdasági növekedés, a nemzetközi versenyben való helytállás szükségessége, vagy éppen a városi térségek és városegységek folyamatos növekedése, illetve a területi polarizáció erősödése (Körmendy 2015). A népesség számának emelkedése, az erőforrások véges mennyisége és a növekvő energiafelhasználás miatt egyre inkább előtérbe kerül a legnagyobb népességszámú városok ésszerűbb működésének problémája. E globális léptékű kihívások ismeretében a nemzetközi városkutatókban felértékelődik a sikeres városfejlesztéshez szükséges intelligens megoldások (pl. távmunka, intelligens közlekedési rendszerek) vizsgálata, hiszen ezek a megoldások a közeljövőben a városi átalakulás legfontosabb összetevői lesznek (Pelton, Singh 2019).

A városi átalakulás egyik vezérszava az elmúlt 15 évben a 'smart city' (okos város), amely nemcsak a tudományos diskurzusokban nyert teret, hanem a köz- és magán-szféra, valamint a média figyelmét is felkeltette. A kifejezés – leegyszerűsített értelmezése szerint – egyrészt az információs és kommunikációs technológiák (IKT) használatára utal a gazdasági fejlődés ösztönzésében, másrészt a szoftveralapú technológiák kiterjedt beágyazására a városi szövetbe, a városi élet átformálása érdekében. Az okos város gazdaságát egyre inkább a technológiai innováció, a kreativitás és a vállalkozói szellem határozza meg. Mindazonáltal az okosváros-modellnek a települések életére, a városfejlesztés gyakorlatára kifejlesztett hatását mindig az adott földrajzi kontextusban lehet a maga mélységében megérteni (Baji 2017).

Jelen tanulmány fő célja az, hogy érzékeltesse az okos város fejlesztési modelljének sokszínűségét és kritikailag elemezze a 'smart city' koncepció fogalmát több, egymástól eltérő értelmezés bemutatásán keresztül. Ezt a fő célt két specifikus célra bontom:

- A vonatkozó szakirodalom alapján bemutatom, hogy egyes szerzők milyen tényezők megléte esetén tekintenek egy várost okos városnak. Az okosváros-koncepciójára támaszkodó stratégiai tervezés alapeleme az adottságok feltárása, így a koncepció helyi adaptációjának egyik kihívása, hogy az innováció fogalmát újraértelmezzék (vagyis, hogy az innováció tartalma településspecifikus legyen), és hogy képessé tegyék a városlakókat, vállalkozásokat és más helyi szereplőket a város jövőképeinek alakítására (Komninos, Pallot, Schaffers 2013).
- Ismertetem a kapcsolódó szakirodalom okosváros-kritikáinak fő pontjait, vagyis azt, hogy az egyes szerzők a koncepció mely elemeit és milyen aspektusból vitatják, milyen hiányosságait emelik ki.

Bár az okosváros-kezdeményezéseket és -technológiai megoldásokat helyi szinten alkalmazzák, terjedésüket erősen befolyásolják a nagyobb területi hatáskörű intézmények és az intézményi, fejlesztési gyakorlatok változásai. Emiatt az okos városok vizsgálatát egy tágabb elméleti keretbe helyezve, a várospolitika recens változásaival (neoliberális fordulattal) együtt tárgyalom, s ennek során rámutatok ezen átfogó várospolitikai változások és az okosváros-koncepció elterjedése közötti összefüggésekre is. Elsőként röviden ismertetem az okosváros-koncepció elméleti hátterét, moztatórugóit és definícióit. Ezt követően bemutatom, hogy a kritikai városföldrajz szerzői szerint miképpen ágyazódik be az okosváros-koncepció a neoliberális várospolitikai fordulatba. Végül, a tanulmány utolsó részében fogalmazom meg az okosváros-koncepcióval szembeni kritikai észrevételeimet.

Az okos városok kialakulásának moztatórugói

Az okosváros-alkalmazások gyakoriságának növekedését, a fogalom elterjedését egyes szerzők a globális városi kihívásokra vezetik vissza (Washburn, Sindhu 2010; Townsend 2013). A téma szempontjából különösen fontos, hogy

- 2007-ben a városlakók aránya világszinten meghaladta az 50%-ot;
- 2008-ban a hálózatra kapcsolt eszközök száma meghaladta a Föld népességét;
- a vezeték nélküli hálózaton keresztül csatlakozó internetfelhasználók száma először haladta meg a vezetéken keresztül csatlakozó felhasználók számát (Townsend 2013).

Az okos városokkal foglalkozó empirikus szakirodalom (Taewo, Pardo 2011; Guedes et al. 2018; Caragliu, Del Bo 2018; Yigitcanlar et al. 2018; Kunzmann 2014) jellemzően három fő tématerület köré csoportosítja az okos városok elterjedését elősegítő moztatórugókat (1. táblázat).

1. táblázat: Az okos városok kialakulásának legfőbb mozgatórugói a nemzetközi szakirodalomban
Main drivers of the evolution of the smart city concept

<i>Technológiai fejlődés</i>	Az okosváros-alkalmazások használatát, az egyes városi alrendszerekben lezajló folyamatok nyomon követését és összekapcsolását az új eszközök teszik lehetővé. A szenzorhálózatokból leszárt adatok segítségével az információáramlás gyorsabbá válik, ami olyan településfejlesztési beavatkozásokat tesz lehetővé, amelyek javítják a városlakók életminőségét és a városi életet könnyebbé, kényelmesebbé teszik.
<i>Közösségi bevonás a tervezésben</i>	Megváltozik az egyirányú kommunikáció a városvezetés és a lakosság között. A közösségi döntéshozatalban részt vevő lakosság – a városi szolgáltatások kedvezményezettjei – megnevezik a megoldandó problémákat és részt vesznek a városfejlesztésben és -tervezésben, valamint az adatgyűjtésben a közösségi észlelés ('crowdsensing') útján. Ennek eszközeit és csatornáit a technológiai fejlődés teremti meg.
<i>Szakpolitika</i>	Az okosváros-koncepció szerinti fejlesztés új logikát követ. A várost és a benne zajló folyamatokat komplex rendszerként kezelő szakpolitika a területi tervezés eszközeivel hajt végre stratégiai szemléletű beavatkozásokat a városi szövetben a városi élet negatív hatásainak minimalizálása érdekében.

Forrás: saját szerkesztés

A megfelelő beavatkozások e tématerületek mentén a következő pozitív jövőképet vetítik előre az okos városokban:

- erősödik az innováción alapuló helyi gazdaság (gazdasági fejlődés);
- az okosváros-technológiákhoz nemcsak az elitek, hanem más társadalmi csoportok is csatlakoznak, ami hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek és a digitális szakadék mérséklődéséhez (társadalmi fejlődés);
- a fenntartható fejlődés alapelveinek megfelelően az okos város minimalizálja ökológiai lábnyomát, csökkenti szén-dioxid kibocsátását és növeli a zöldterületek arányát (környezeti fejlődés);
- a városvezetés képes a dinamikus alkalmazkodásra, valós igényeken alapuló beavatkozásokkal kezeli a mindennapi működési kihívásokat (intézményi fejlődés) (Yigitcanlar et al. 2018).

Pelton és Singh (2019) szerint az okos város nemcsak technológiai innováció, hanem olyan folyamat, amely kreatív módon egyesíti a városfejlesztéshez szükséges különböző elemeket (1. ábra).

A mozgatórugók, fontosabb tématerületek és potenciális jövőképek alapján az okosváros-modell a fejlesztési célok keretrendszereként értelmezhető, amely a technológiai innovációk és az adatfeldolgozás által kínált potenciál kiaknázásával, valamint a közösség szakpolitikába való bevonásával igyekszik meghatározni a városok fejlesztési céljait (2. ábra).

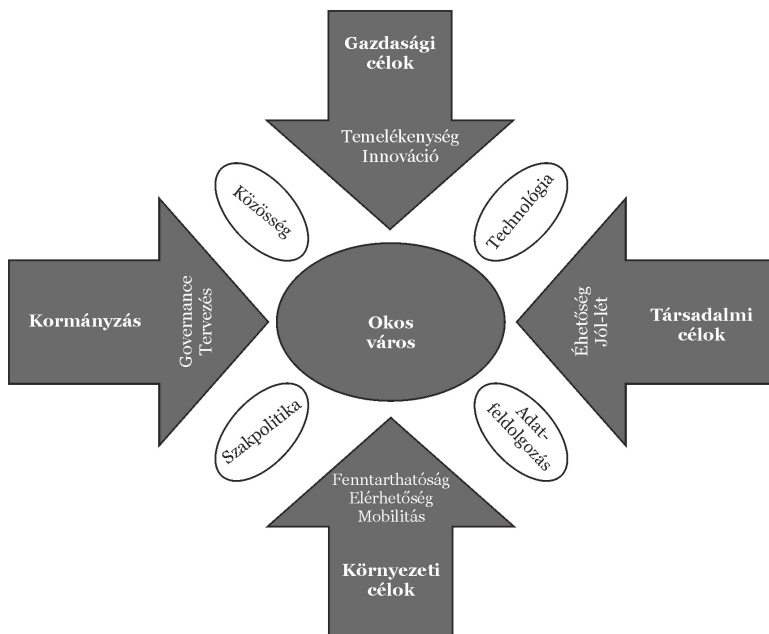
Az okos város komplex modellje a technológia-vezérelt megközelítés helyett a városfejlesztésre fókuszál, az egyes, a városok fejlődése szempontjából releváns célok és fejlesztési alapelvek összessége alkotja az okos város-modell keretrendszerét.

1. ábra: Az okos város kulcselemei
Key elements of the smart city concept

Városban élők igényeinek kielégítése
• Oktatás, egészségügy, lakáspiac, infrastruktúra, digitális egyenlőség.
Fenntarthatóság, körkörös gazdaság
• Környezeti-klimatikus változásokhoz, az urbanizációhoz és népességnövekedéshez való alkalmazkodás.
Versenyképesség
• A város gazdasági növekedésének elősegítése. Munkahelyteremtő és -megtartó programok.
Okos tervezés és közösségi részvétel
• „Intelligens” adatelemzés. Széleskörű közösségi bevonás. Fiatalok helybentartása.
Infrastruktúra és erőforrások
• Megbízhatóan és költséghatékonyan biztosítani a szolgáltatásokat mind a városi polgárok, mind a vállalkozások számára.
Technológia és mesterséges intelligencia
• A technológiai innovációk használata a közösség igényeinek kielégítésére.
Biztonság
• Védelem a kibertámadások és természeti katasztrófák ellen.

Forrás: Pelton, Singh (2019)

2. ábra: Az okos város-modell keretrendszere
Framework of the smart city model

Forrás: saját szerkesztés

Az okos város definiálása

Elsőként Lipman és szerzőtársai (1986) utalnak az okos városokra, amelyeket műholdas, száloptikai, mikrohullámú és hagyományos vezetékes hálózatok kötnek össze, s amelyeket tulajdonképpen kommunikációs csomópontoknak tekintenek. A fejlesztési modell a '90-es években vált igazán népszerűvé a szakirodalomban, az információs és kommunikációs technológiák (IKT) és az internet széles körű elterjedésének köszönhetően (Graham, Aurigi 1997). Batty (1990) szerint az információs hálózatok teszik a városokat intelligenssé (Batty 1990). Szingapúr az első város (és egyben ország), amely átfogóan alkalmazta az intelligens város vízióját (Mahizhnan 1999). Az okosváros-koncepció a 2000-es évektől mindinkább teret nyert, azzal párhuzamosan, hogy a fogalom bekerült a technológiai cégek szóhasználatába is.

Mindazonáltal a fogalmi kérdések tisztázását nehezíti, hogy a széleskörű vita ellenére az okos (vagy intelligens?) városoknak nincs konszenzusos definíciója, mivel az okos városok stratégiai tervezése egy egészében feltáratlan és komplex terület (Hollands 2008; Komninos 2011). Következésképpen az okos városhoz számos rokon fogalom köthető (3. ábra). A címkék széles skálája három dimenzióba sorolható: technológia, társadalom és közösség. A fogalmi változatok sokfélesége és a közöttük lévő kapcsolatok tisztázatlansága eredményezi a definíciók gyakori keveredését és bonyolult használatát (Taewo, Pardo 2011).

A fentiekhez szorosan kapcsolódik a kreatív város koncepciója is, amelynek kidolgozója a brit várostervező, Charles Landry volt (Egedy 2017). E szerint napjainkban az ún. kreatív korban élünk, amelyben megváltozott a városok szerepe,

3. ábra: Okos városokhoz kapcsolódó fogalmak
Synonyms of the notion of the smart city

Forrás: Taewo, Pardo 2011 alapján saját szerkesztés

kommercializálódtak, és akárcsak az áruk, a városok is termékként vannak jelen a piacon. A piaci versenyben azok a nyertések, akik a kreatív ágazatokban, mint például dizájn, média, film, élen járnak, és akik globális innovációs hálózatokhoz kapcsolódtak (Horváthné Barsi, Lados 2011).

Ehhez képest az intelligens város fogalma más értelmezésben a tudásalapú társadalom (amelyben a tudás és a kreativitás a legfontosabb erőforrás, valamint az emberi és társadalmi tőke a legértékesebb) kontextusában jön létre. E megközelítéssel ért egyet Yigitcanlar (2015) is, aki kiemeli, hogy az információs technológia elősegíti a tudásalapú fejlődést, amelyet a jövő városfejlesztési kulcselemének tekint, ezzel is kiemelve a tudás és városfejlődés közti erősödő kapcsolatrendszerét.

Az okos városokról szóló diskurzusokban azonban a technológia szerepe a leg hangsúlyosabb, és a megközelítések többségében közös pontnak tekinthető, hogy az infokommunikációs megoldások alkalmazására építenek (Sallai et al. 2018). Az információs és kommunikációs technológiák folyamatos fejlesztéseinek köszönhetően csökken az egyes eszközök használatának költsége. Ilyenek például a mobil-eszközök, a közösségi média, a felhőszolgáltatások, amelyek mind alkalmasak a növekvő mennyiségű adatok kezelésére, s ezáltal egyre több módszer és eszköz áll rendelkezésre a városban zajló folyamatok vizsgálatára (Mosannenzade, Vettorato 2014). Mivel napjainkban az infokommunikációs eszközök robbanásszerű fejlődésének és elterjedésének következményeképp egyre több eszközt használunk, az internetre kapcsolódott eszközök száma is megsokszorozódik, ezáltal pedig a „dolgok internete” (*internet of things*) jelentősen kibővül (Egedy 2017).

Hall (2000) olvasatában az okos város integrálja és folyamatosan monitorozza az összes kritikus infrastruktúra, mint pl. például utak, kommunikációs infrastruktúra, vízvezetékek állapotát, és a folyamatos megfigyelés által képes optimalizálni az erőforrásokkal való gazdálkodást, így polgárai számára a legmagasabb minőségű szolgáltatásokat tudja nyújtani. A hálózatok szerepe meghatározó az okos város üzemeltetésében, e hálózatok a vezetékes és a mobil smart city infrastruktúráján, a nagy teljesítményű IKT-n alapulva biztosítják a szolgáltatásokat a városlakók számára (Lee, Phaal, Lee 2013). Batty et al. (2012) szerint az okos város a „kemény” infrastruktúra (pl. közutak, vasút, közműhálózat elemei) valamint a minőségi és elérhető kommunikációs infrastruktúra szintézise, amely lehetővé teszi a humán tőke növekedését, ami különösen meghatározó a városok versenyképessége szempontjából.

Az okos városok értékét tovább növeli a környezeti szempontok érvényesülése; az okos városban a környezet vonzerőt jelent (Vanolo 2014), ugyanakkor a környezeti szempontok figyelembe vétele az életminőség javulását szolgálja. A polgárok bevonása is kulcsfontosságú az intelligens, fenntartható városfejlesztés olyan formáinak megvalósításában, amelyek a környezetvédelemre és a társadalmi méltányosságra helyezik a hangsúlyt, s nem a piacközpontú városfejlesztést tekintik prioritásnak (Martin, Evans, Karvonen 2018). Ha ugyanis a fejlesztők környezettudatossága jószerevel kizárólag a szén-dioxid mennyiségének csökkenté-

sére szorítkozik a „tisza technológia” fejlesztésével és az abból származó invenciók áruba bocsátásával, akkor a környezetvédelmi célok profitvezérelt kiválasztásának eredményeként számos más fontos témát (különösen az ökoszisztéma-szolgáltatások) elhanyagolnak, mert azokat gazdasági szempontból nem tartják vonzóknak. Még nagyobb probléma, hogy a szélsőséges mértékű technológiai függőség a globális környezeti problémák megoldása helyett könnyen újratermelheti azokat, az IT eszközök bővülő gyártásával járó fokozott erőforrás-felhasználás és hulladékfelhalmozás révén (Yigitcanlar et al. 2018).

Az egyes megközelítések egyéb kulcsterületeket és témákat is magukba foglalnak a technológia primátusán túl, úgymint a közösséget, a szakpolitikát, a termelékenységet, a fenntarthatóságot, az elérhetőséget, a jólétet, az élhetőséget, a kormányzást. Az Európai Bizottság által megfogalmazott meghatározás szerint az okos városokban az IKT a hatékonyabb erőforrás-felhasználást, a kibocsátáscsökkentést szolgálja, amely az okosabb városi mobilitásban, a hulladék újrahasonosításában és a még hatékonyabb épületenergetikában nyilvánul meg. Ezen túl kiemelt szerepet kap az interaktív és a problémákra, igényekre érzékenyen válaszoló önkormányzati kultúra, a közterek biztonsága és az időződő népesség igényei is (ec.europa.eu 2018). Caragliu és Del Bo (2018) szerint az okosváros-koncepció népszerűségének fő oka a benne rejlő gazdasági potenciál. Következésképpen az intelligens eszközök alkalmazásán alapuló városi szakpolitika elsődlegesen a gazdasági teljesítményt serkenti, azon kívül minden más hatás a smart city koncepció pozitív externáliájának tekinthető.

Sok az ellentmondás a tekintetben, mely városok tekinthetők okosnak, hogyan válik egy város okossá, s hogy miért is fontos ez tulajdonképpen. Az okos városok kapcsán az alábbi kétségek merülnek fel:

- Az okos városok kutatásának értelmezési kerete nemcsak új, de folyamatosan fejlődik is, s ez ugyan alapot nyújt az okos városok összehasonlításához, ám az egyes városokban a különböző tényezők eltérő súlyúak és jelentőségűek, ami az eredmények sokszínűségével jár az okos városok kutatásában (Chourabi et al. 2012).
- A smart city koncepció alkalmazása gyakran fragmentált, azaz sok esetben csupán néhány alrendszerre vonatkozik. Kérdéses például, hogy egy okos közlekedési rendszerrel bíró város már okos városnak tekinthető-e (Lombardi et al. 2012).
- Még nem ismerjük a mesterséges intelligencia jövőbeli hatását, nem látjuk, milyen szerepe lesz az okos város működésében (Allam, Dhunny 2019).
- Az olyan kifejezéseket, mint „okos” vagy „intelligens” gyakran használják marketingcélokra, különböző városi digitális alkalmazásokhoz rendelik hozzá őket, ami miatt ezek a kifejezések bizonyos értelemben divatos hívószóként (’buzzword’) jelennek meg a várospolitikában (Kourtit, Nijkamp 2012).

- Az okosváros-koncepció minden feltételének megfelelő várost még nem hoztak létre, mivel működési és finanszírozási nehézségek egyaránt akadályozzák megvalósítását. Az egyetemes értékelési, értelmezési keretek hiánya miatt nehéz átfogóan elemezni az okos városokat (Angelidou 2015).
- Egy további fontos észrevétel szerint a törekvés az okos város létrehozására voltaképpen egy stratégiai jövőkép megalkotását jelenti (Schaffers et al. 2011). A smart city ténylegesen inkább stratégia mintsem realitás (Komninos, Pallot, Schaffers 2013), elképzelés egy olyan város jövőjéről, amely kiaknázza a digitális technológiában és innovációs hálózatokban rejlő lehetőségeket. Az okosváros-koncepciókban foglaltak a legtöbb esetben nem is tartalmazznak azonnal elérhető célokat, inkább hosszú távú stratégiai megközelítéseknek tekinthetők.

Az okosváros-koncepció helye a neoliberális várospolitikai fordulatban

A kritikai városföldrajz az okosváros-koncepció elterjedését a városi tér neoliberális, piaci szempontokat előtérbe helyező átalakulási folyamatának részeként értelmezi (Grossi, Pianezzi 2017; Vanolo 2015; Hollands 2015; Kitchin 2015; Greenfield, 2013). A neoliberális szemlélet nemcsak az okosváros-fejlesztési elképzelések gyakorlati megvalósításában, hanem azok elméleti hátterének kidolgozásában is egyre nagyobb teret nyer, amit jól mutat az is, hogy az okos várost egyes szerzők olyan címkével illetik, mint a „vállalkozó város” vagy a „privát város”- (Grossi, Pianezzi 2017).

A neoliberális ideológia a vállalatok fokozott részvételét irányozza elő a közpolitikákban, a piacközpontú szemlélet beépülését a szakpolitika-alkotás minden szintjébe, így a várospolitikába is (Sager 2011). A neoliberalizmus értékrendje szorosan összefonódik a tőkefelhalmozás résztvevőinek, elsősorban a transznacionális nagyvállalatok céljaival, akiknek jól felfogott érdeke a dereguláció, vagyis a gazdasági szabályozási elemek lebontása és a privatizáció, azaz a termelőeszközök magánkézbe helyezése, ezáltal pedig a piaci szereplők előnyben részesítése (Wacquant 2012). A neoliberális keretek között a piac olyan szolgáltatásokat, infrastruktúrális és erőforrás-ellátási rendszereket (köztük a lakhatást és a közterek fenntartását) szervez meg és működtet, amelyek addig az állam kezelésében voltak (Cardullo, Kitchin 2018). A tőkeérdekek leghatékonyabb kiszolgálása a legnagyobb profitot hozó területeken realizálható, ahol az agglomerációs előnyök kiaknázásával (a felvevőpiac, a munkaerő és a know-how koncentrációja) erősíthető a gazdasági versenyképesség. Ezek a területek pedig a városok és agglomerációik, amelyek a kapitalizmus és a várospolitika neoliberális átalakulását követően még inkább felértékelődtek.

A kritikai várospolitikai szakirodalom szerzői az 1970-es évek gazdasági válságából és a kapitalizmus átalakulásából eredeztetik, illetve azok következményé-

nek tekintik a várospolitikai intézményrendszer szerkezetváltását (Brenner 1999; Harvey 1989). A tőke- és gazdasági érdekek növekvő összefonódása, valamint a fokozódó verseny eredményeként a területfejlesztési beavatkozások fő célpontjává váltak a városok (Nagy, Izsák 2017), amelyeket az Európai Unió területi politikája is mindinkább előtérbe helyez: a 2008-as Marseille-i Nyilatkozat a funkcionális várostérségeket helyezi a középpontba, míg a 2010-es Toledói Nyilatkozat az integrált városi megújítás fogalmát vezeti be (Salamin 2018).

A vonatkozó szakpolitikák középpontjába a város a tőkefelhalmozás színtereként, illetve eszközeként került, ahol az állam beavatkozásai alapvetően a gazdasági növekedést (versenyképesség javítását) szolgálják (Nagy 2012), a városi teret áruként, pénzben kifejezhető eszközként értelmező, versenyképességi és növekedési rezsim válik uralkodóvá (Pálné Kovács 2008; Ward 2018). Swyngedouw (2002) ezt a megközelítést – amikor a hagyományos redisztributív területi politikát felváltja a kompetitív és növekedésorientált várospolitiká – illeti az „új várospolitiká” kifejezéssel. Az állam kivonul az egyes társadalmi alrendszerek finanszírozásából és a reprezentatív megoldásokkal kecsegtető PPP (*public-private partnership*) beruházások felé fordul. A városi tér revitalizációja a települések funkcióbővítésének, az új munkahelyek teremtetésének mozgatórugója, ami biztosítja helyüket a globális munkamegosztásban. Ily módon a városmegújulás csupán egy közvetett cél a növekedés elérésében, a gazdasági teljesítmény előfeltételeként szolgál (Swyngedouw 2002). Habár ez az általános fejlődési modell a különböző városokban igen eltérő formákban fordulhat elő, a projektalapú várofejlesztési beavatkozások alapjaiban változtatják meg a városok eddigi fejlődését, prioritásaik, céljaik és jövőképük alakulását (Swyngedouw 2002). Mindezt tovább erősíti a városi önkormányzatok instabil pénzügyi helyzete, amely arra kényszeríti őket, hogy egyre inkább a magán- és helyi bevételi forrásokra támaszkodjanak (Grossi, Pianezzi 2017). A neoliberális urbanizmust a piaci mechanizmusokon alapuló városi növekedés stratégiájának mintájaként lehet összefoglalóan jellemezni, amely akár a társadalmi igények és a közjavak kárára is felhasználja a profit-szerzés spekulatív eszközeit (Cardullo, Kitchin 2018).

E paradigma általánossá válása a profitorientált megközelítés elterjedéséhez és a magas innovációs-technológiai ismeretekkel rendelkező magánszereplők térnyeréséhez vezet. A városi szövetet és a benne lakók életét átformáló új koncepció a smart city, amely innovatív megoldásokat kínál, megpróbál válaszolni a városokat érintő kihívásokra, és ezzel egyidejűleg egyesülnek benne a neoliberális, versenyképességi és a városi tér értékének növelésére irányuló célok. A smart city térhódítása a 2007–2008-as világgazdasági válságra vezethető vissza, amikor a korábban főáramban szereplő, a városokra, mint eladandó termékre fókuszáló kreatív város koncepciója helyett a digitális technológia és annak alkalmazása lett a várofejlesztés kulcseleme, így a smart city elterjedése a váropolitikán belüli paradigmaváltásként is értékelhető (Egedy 2017).

A smart city koncepció kritikái

Megosztott a szakirodalom az okosváros-koncepció definiálását és elméleti hátterét övező kérdésekben. Általánosságban elmondható, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban viszonylag kevés a kritikai reflexió a technológiában gyökerező okosváros-fejlesztésekre, hiszen csak az utóbbi néhány évben kezdtek el vizsgálni ennek az új városfejlesztési elképzelésnek a hatásait. A kritikai szakirodalom eddig elsősorban az okosváros-fejlesztések előnyeinek egyenlőtlen földrajzi eloszlásával foglalkozott, és a hazai kutatók is a nagyvárosi térségek kedvezményezését emelik ki a vidéki térségekkel szemben, pedig a rurális térségek fejlesztési stratégiáiban szintén alkalmazhatóak a smart city koncepció egyes elemei (Józsa, Kneisz 2019). Összességében azonban még nem élvez jelentős tudományos érdeklődést az a kérdés, hogy az okosváros-modell mentén történő városfejlesztésnek milyen hátrányai, hiányosságai vannak (Kitchin 2015).

Mindazonáltal az okosváros-kutatók több, kritika tárgyát képező témát azonosítottak melyek új kontextusba helyezik az okos városokról való gondolkodást:

- az okosváros-fejlesztések beilleszkednek a neoliberais várospolitikába;
- az egyes városi érdekcsoportok eltérő érdekei ütközhetnek egymással;
- az okosváros-technológiák alkalmazásával bővülő adatgyűjtés befolyásolja a városi élet kontrollját;
- a közösség bevonásának dilemmája;
- az okosváros-koncepció technokrata megközelítése;
- s végül a kérdés, hogy az okosváros-koncepció általános érvényű fejlesztési modellként definiálható-e.

A szakirodalomban legnagyobb súllyal megjelenő irányvonal a *neoliberais várospolitika kritikáját* fogalmazza meg, különös tekintettel az okosváros-kezdeményezések céljaira és megvalósítási módjaira, valamint a technokrata kormányzás új formáira. A kritikákat tovább ösztönözte, hogy az okos városok piaci szempontú fejlesztése az üzleti célok előtérbe helyezését okozhatja más társadalmi-gazdasági célok rovására, ami a társadalmi polarizáció és egyenlőtlenségek erősödését eredményezheti (Hollands 2015).

Európában az utóbbi néhány évben vált igen népszerűvé „az okossá válás eszméje”, különösen miután a smart cityk létrehozása az EU kutatásfejlesztést célzó elképzeléseinek központi témájává vált. A 2007-2013-as fejlesztési ciklusban az Európai Unió 7. kutatási keretprogramja volt a kutatás-fejlesztés fő finanszírozója. Ennek keretében az energiapolitika részét képezte az európai okos városok létrehozásának szándéka, mivel – optimális esetben – az okos városok hozzájárulnak az olyan Európa 2020-as célokhoz, mint üvegházhatású gázok kibocsátásának 20%-kal történő csökkentése (ec.europa.eu 2019). Kérdéses azonban e célok megvalósulása, valamint az okos városok hozzájárulásának mértéke e célok eléréséhez – mindez csak a ciklus lezárásakor lesz látható. Mindazonáltal kijelenthető, hogy a 2014-2020-as fejlesztési ciklusra szóló, közel 80 milliárd eurós költségveté-

sű Horizon 2020 innovációs keretprogramon keresztül az EU-s irányelvek továbbra is hatással vannak az európai országok okos város stratégiáira, hiszen ösztönzi azokat a kapcsolódó pénzügyi lehetőségekkel (Vanolo 2014).

A smart city diskurzusban gyakorta felmerül a *köz- és magánszektor egyenlőtlen szerepének problematikája* is. Ahogy Vanolo olaszországi példákon keresztül szemlélteti, több esetben is új „okos város szervezeteket” hoztak létre a köz- és magánszféra szereplői, akik együtt alkotják a „helyi növekedési koalíciót”, amelynek célja kifejezetten a beruházások ösztönzése. Ezek a koalíciók ugyanakkor gyakran nem demokratikus választás útján jönnek létre, inkább arról van szó, hogy a nagyvállalatok PPP konstrukció keretében hajtják végre projektjeiket. Így a smart city diskurzus generálói és terjesztői azok a transznacionális, IKT szektorban működő nagyvállalatok maradnak, amelyek a saját okosváros-koncepciójuk alapján kívánják átalakítani a városokat (Vanolo 2014).

A szenzoroknak köszönhetően a valós idejű rendszerek lehetővé teszik a városi közművek és szolgáltatások hatékony ellenőrzését, a közbiztonság javítását, valamint az esetlegesen bekövetkező gazdasági és környezeti károk hatékony kezelését (Kitchin 2015). A városokat átszövő szenzorhálózat és kamerarendszer azonban a városlakókban azt az érzetet keltheti, hogy megfigyelik őket, hogy valaki vagy valamilyen szervezet közvetlenül gyakorolja a *városi élet kontrollját*. Az ilyesfajta ellenőrzés ronthatja a szomszédsági viszonyokat és a közösségi élet szabadságát, valamint a személyes kapcsolatokra is negatív hatást fejt ki, ha ezek a technológiák nem a városlakók javát, biztonságát szolgálják, hanem kizárólag a városvezetés és a vállalatok számára készülnek a privát szféra megsértésével és személyes adatok kezelésével, s ez végső soron a demokrácia korlátozásaként is értelmezhető (Greenfield 2013).

Ha az okos városok építése főként technikai problémaként jelenik meg, olyan paraméterek alapján, amelyeket a városi polgárok nem feltétlenül értenek, és a legtöbb technikai kérdés a nagyvállalatok hatásköre marad, akkor még fontosabb, hogy a *lakosság által gyakorolt demokratikus és politikai kontroll* biztosított legyen. Swyngedouw (2007) szerint az okosváros-elképzelések szakpolitikai diskurzusok és viták nélkül válnak általános fejlesztési célokká, és ez a folyamat az antidemokratizálódás irányába mutat. E megközelítés veszélye, hogy a várospolitika kizárólag egy univerzális és pusztán a technológiai adaptáción nyugvó modellt jelent (McCann, Ward 2010). A smart city vízióba befektető magánvállalatok „fetisizálják” a technológia városformáló szerepét, megfelelően a kapitalizmus új szellemének, amely szerint a hatalom és a presztízs növelése a beruházásokon keresztül valósul meg. A beruházásokat végrehajtó vállalkozások ezzel egyidejűleg megítélésüket javítani, társadalmi elfogadottságukat is növelni kívánják (Thrift 2005).

Ebbe a diskurzusba illeszthetők az okos városok létrejöttének útjai vagy generációi (2. táblázat):

Greenfield (2013) kritikája szerint a zöldmezős, sokszor mesterségesen létrehozott, technológiára épült városok csupán a technológiai csúcsvállalatok marke-

2. táblázat: Az okos városok fejlődésének három generációja
Three generations of smart cities

<i>Fejlődési út</i>	<i>Fókusz</i>
Technológiavezérelt	IT cégek kínálják smart szolgáltatásaikat, tesztelik technológiáikat
Városközpontú, technológiaalkalmazó	Életminőséget javító okos fejlesztések
Együttes értékteremtés	Inkluzív, együttműködő tervezés és fejlesztés

Forrás: Fastcompany.com (2015) alapján saját szerkesztés

tingjét szolgálják. Az ilyen beruházások esetében, mint amelyek a szakirodalomban is leggyakrabban szerepelnek (Songdo Smart City, Masdar, PlanIT Valley) kétséges a beruházók szándéka. Nem komplex módon, az ott élőkkel együtt akarnak tervezni és működtetni, inkább eszközként tekintenek a városra, amelynek működésébe centralizáltan kívánnak beavatkozni. Greenfield „semiből épülő” okos városokkal szembeni szkepticizmusát igazolja a PlanIT Valley (Porto, Portugália) projekt sikertelensége, amely a menedzsment és érdekegyeztetés hibái miatt vallott kudarcot. Természetesen nehéz feladat – különösen az ilyen zöldmezős projektek megvalósításakor – valamennyi érintett fél (IT cégek, ingatlanfejlesztők, építésszek, pénzügyi befektetők és kormány) érdekeinek összeegyeztetése, kiváltva a pénzügyi források becsatornázását illetően. Habár a PlanIT Valley-nek volt területrendezési terve, és a projekt mögé álltak olyan cégek, mint a Cisco vagy a McLaren, nem sikerült elegendő pénzügyi és humán erőforrást, valamint know-howt koncentrálni ahhoz, hogy teljes városszintű integrált rendszert építsenek ki, amely az új város összes szenzorának adatait feldolgozta, majd – a feldolgozott adatok alapján – működtette volna (smartcityhub.com 2018).

A településfejlesztési hatásokon túl, a konkrét okosváros-projektek és a vállalati viselkedésformák összefüggéseit is érdemes vizsgálni (Greenfield 2013). Az ilyen kutatások ugyanis rávilágíthatnak arra, hogy egy top-down szemléletű technológiai vállalat miképpen próbál adat- és technológiavezérelten beavatkozni a városfejlesztésbe (forbes.com 2013.com). A globális internethálózatot működtető *szolgáltatóknak és a helyi közösségnek eltérő érdekeik lehetnek*. A szolgáltatók célja és érdeke a dolgok internetének (azaz a hálózatra kapcsolt eszközök összességének) kiterjesztése, valamint az, hogy az egyén legyen a városi adatok alapegysége. A tevékenységeikből gyűjtött adatok jelentik a „város okosságát”, és a város ezen adatok integrált kezelése által képes működtetni alrendszeit (forbes.com 2013.com). Ezzel szemben a helyi közösség számára előbbre valók más tényezők, például a szubjektív jóllét, alapszolgáltatásokhoz való hozzáférés biztonsága.

A „technológia mindent megold” ideája védi a technokrata megközelítést a kritikáktól, ugyanakkor erősíti azt a nézetet, amely szerint a technológiai hálózatok és elektronizált kormányzati gyakorlatok önmagukban is jobb városokat teremtenek, függetlenül a helyi társadalomtól, a technológiai fejlesztések természetétől, valamint a nagy mennyiségű adat rendszerezésének, hasznosításának nehézségeitől egyaránt. Igencsak kérdéses, hogy a mindent számszerűsíteni kívá-

nó, a városi folyamatokat indikátorokban mérő városvezetési gyakorlat uniformizálható-e. A városok értékelését matematikai-statisztikai módszerekkel végző kutatók erre tesznek kísérletet az okos városok fejlettségét kvantitatív szemszögből vizsgáló kutatásokkal, amelyek Giffinger (2007) tanulmányát veszik alapul, amely hat települési alrendszerértékel 74 különböző indikátor vizsgálatával. Ennél több alapmutató esetében főkomponens-elemzéssel lehet a városok teljesítményének összehasonlíthatóságát javítani (Nagy, Sebestyén Szép, Szendi 2018). Az alapstatisztikákból, mint például az egy főre jutó GDP, az online tranzakciókat használó lakosság aránya vagy a városi zöldfelületek aránya, egyes területeken kiszámolható a városok teljesítménye. A statisztikai alapú okosváros-elemzés lehetővé teszi a megismételt elemzést, illetve a hazai és nemzetközi összehasonlítást (Nagy, Sebestyén Szép, Szendi, 2018). Az adatok forrása és elérhetősége azonban nagyban meghatározza a vizsgálatok kimenetét, többnyire EU-s illetve nemzeti statisztikákról van szó. A helyi szintű okosváros-beavatkozások sikerességének, a városok „okosságának” kvantitatív szempontú mérését nagyban elősegítené, ha a helyi adatok szabványosítva és transzparensten jelennének meg. Jelenleg azonban a városok csekély mértékben élnek a helyi lakosoktól származó adatok begyűjtésével és felhasználásával. Erre lehet alkalmas a már említett közösségi érzékelés (crowdsensing), amely azon alapszik, hogy a városban élők mobiltelefonjaik segítségével (amelyek számos érzékelővel, szenzorral bírnak) saját maguk szolgáltatnak adatokat. Ez a módszer egy elosztott adatgyűjtési megoldás, amely a felhasználók önkéntes adatszolgáltatásán alapul: hibabejelentések, online szavazások, parkolók helyzetének bejelentése stb. (Vida, Fehér 2016). Még ezen adatok birtokában is kétséges, hogy azonnal megbecsülhetők-e a fejlesztések által előidézett hatások; a legfontosabb kérdés mégis az, hogy mért adatokból leszűrt információk, illetve a döntéshozatal kísérő diskurzusok miképpen azonosítják az adott település problémáit, illetve hogyan tervezik meg az egyes okosváros-megoldásokat. Másként fogalmazva: az okos városává válás a hatalomtechnika és fejlesztési források lehívásának eszköze, vagy a település stratégiai szemléletű jövőképe?

Az okosváros-fejlesztésekkel kapcsolatos további kritika szerint a smart city koncepció egyes, számukra hasznos elemeit a beruházók, döntéshozók, helyi vezetők kiemelik, és ezzel átalakítják az eredeti koncepciót. Az okosváros-megközelítés kritikai szemléletű vizsgálatának lényege szerint a *smart city koncepciót sokszor általános értelemben vett receptnek tekintik*, amivel megoldani vélnek városi problémákat. Több kutató (Greenfield 2013; Kitchin 2014; Söderström, Paasche, Klauser 2014; Hollands 2015) úgy véli, hogy a technokrata városfejlesztés mellett érvelők közös álláspontja az a téves következtetés, hogy az okos város kulcsrakész, mindenütt egységesen működő megoldásokat kínál. Ezzel szemben a városok sokkal inkább olyan specifikus helyek a földrajzi térben, amelyek egy jól meghatározott földrajzi-társadalmi környezet termékei, ugyanakkor e helyeket a bennük élők is folyamatosan formálják. A városban való létezés ugyanis – az egy-

re kiterjedtebb IKT használat által generált, virtuális térben végzett tevékenységek ellenére – nem választható el a város fizikai valóságától.

Összefoglalás

Tanulmányomban a városkutatásban és -politikában egyre inkább előtérbe kerülő „okos város” fejlesztési modell koncepcionális elemeinek és kritikus területeinek feltárását tűztem ki célul. A definíciós kérdések tisztázásán túl kritikai szemszögből vizsgáltam meg az okos város fogalmával kapcsolatban általános érvényűnek tekintett alapvetéseket, bemutattam az okosváros-konceptió hátrányait, hiányosságait.

A szakirodalom elemzése rávilágított arra, hogy az okos város jelentése sokrétű, a fogalom többféleképpen értelmezhető. A magyarországi kutatóknak is fontos tisztázniuk, hogy saját földrajzi kontextusukban hogyan értelmezik és elemzik az okos városokat. A legelemibb meghatározás szerint az okos városban kulcsfontosságú szerepe van az infokommunikációs technológiák használatának az életminőség javítása és a gazdasági fejlettség elérése érdekében (Mahizhnan 1999), s ezzel függ össze az a kérdés is, hogy e technológiák hogyan hatnak a városok lakóira, közösségeire. Az okosváros-kezdeményezések – akárcsak a fogalom magyarázata maga – erősen függ a lokális erőforrásoktól, városvezetési attitűdöktől, ezért az okosváros-projektek gyakorlati megvalósítása és végrehajtása is igényli a koncepció helyi viszonyokhoz való igazítását. Csak a helyi viszonyok ismeretében értékelhető az adott város „okosságának” mértéke, a város teljesítménye az egyes alrendszerek átalakításában. Az okos város fogalma mellett több más elnevezés, fogalom (például kreatív, intelligens, digitális város) is definiálja a jövő városát, amelyek gyakran átfedésben vannak, s nem minden esetben különböznek egymástól. Míg például a kreatív város koncepciója inkább a társadalmi-gazdasági dimenziókat emeli ki (Egedy 2017), addig az okos városban a technológia és annak városi életre gyakorolt hatása kerül előtérbe.

Amennyiben az okosváros-konceptióra komplex modellként tekintünk – amely egyesíti a településfejlesztés során felmerülő legfontosabb célokat (lásd 2. ábra) –, akkor az okos várost nem a településekre aggatott címkének tekintjük, amely konkrét beruházásokban ölt testet, hanem a városfejlesztéshez és -üzemeltetéshez kapcsolódó attitűdnek, módszertani megközelítésnek.

Alapvető kérdés, hogy a mutatókon alapuló városkutatás képes-e a várospolitika szintjére eljutni és a konkrét intézkedéseket alakítani. A statisztika nem mond arról semmit, hogy helyben milyen szereplők vesznek részt az okosvárosfejlesztésekben, milyen viták zajlanak, milyen alkuk köttetnek helyi szinten, amelyek mind formálják a települések smart city jövőképét. Ez rávilágít az okos városok mérhetőségének bonyolultságára, nem létezik ugyanis egy általánosan elfogadott, univerzálisan felhasználható mérési modell.

Az okos város átfogó fogalmának megalkotása, a tudományos és elméleti ismeretek elmélyítése mind a kutatók, mind gyakorlati szakemberek számára erőforrásként szolgál, a kutatás és a gyakorlati szakértelem közötti híd építésében, valamint a tudományos alapokon nyugvó városfejlesztésben egyaránt. Ezért is elengedhetetlen a jövőben a társadalomtudomány és az informatika együttműködése (Baji 2017).

A sikeres okos városok megteremtésének elengedhetetlen feltétele a köz- és magánérdekek közötti ellentétek feloldása és a közösség bevonására támaszkodó, helyspecifikus megoldásokat kereső településfejlesztés. A tanulmányban bemutatott top-down tervezési elvű, technokrata modell ugyanakkor tovább erősíti a neoliberális versenyorientált szemléletet, amely torz, függőséget eredményező struktúrákhoz vezethet, a fogyasztásorientált versenyképesség növelését helyezi előtérbe, amelyben helyi szereplők kiszolgáltatottak a külső piaci szereplőknek. A kritikákra adott helyes válaszok közé tartozik a városlakók informálása is annak érdekében, hogy megértsék, saját városuk miért és miképpen kíván „okossá” válni. A technológia által kínált vívmányok etikus felhasználása alkalmas arra, hogy a döntéshozók és a lakosság között erősítse a bizalmat úgy, hogy a városban élőket bevonják a fejlesztési folyamatokba és az adatszolgáltatásba.

Az okos városok létrehozása és fejlesztése a várospolitikai és településfejlesztés új, 21. századi fejezete. Egy olyan új eszközt jelent, amelynek segítségével a vállalatok és politikai döntéshozók még jobban kiterjeszthetik befolyásukat. Vagy épp ellenkezőleg: egy olyan reformparadigma, amelyre alapulva a 21. századi városok épülnek. Azt, hogy melyik forgatókönyv érvényesül, számottevően befolyásolja, hogy adott település milyen fejlődési utat választ, és miképpen kezeli a kritikai városföldrajz által feltárt kihívásokat.

Jövőbeli kutatási irányok

Az okos városok kutatása viszonylag korai szakaszban van úgy a fogalmi fejlődés, mint a gyakorlatban megvalósult beruházásokat vizsgáló empirikus kutatások tekintetében. További kutatásokra van szükség ahhoz, hogy az okosváros-modell megvalósulásának érdekviszonyait, hatásait értékelni tudjuk.

A hálózatra kapcsolt eszközök számának további drasztikus növekedése, az online közösségi szolgáltatások bővülő használata és az internetes tér mind nagyobb léptékű terjedése az adatok felhasználásának biztonsági kérdéseit veti fel. A felhasználók által megadott adatok kezelésének és felhasználásának dilemmája az elkövetkezendő kutatások fontos területe.

A további vizsgálatok másik fontos törekvése lehet annak megértése, hogy a magyarországi viszonyok között az okosváros-fejlődés miképpen megy végbe, hogyan értelmezik az egyes szereplők ezt a koncepciót. Fontos kérdés, hogy Magyarországon kik az okosváros-projektek felelősei, milyen szakmai viták és érdekviszonyok

egyvetetésén keresztül történik a projektek megvalósítása. Tekintettel arra, hogy az okosváros-koncepció napjainkban nemcsak a tudományos, hanem a szakpolitikai, közéleti diskurzusokban is fontos téma, és figyelembe véve, hogy a városfejlesztésre az EU-s és a magyar kormányzati szinten is nagy összegű forrásokat rendelnek, a jövőben kulcsfontosságú a hazai fejlesztéspolitikai viszonyok feltárása.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-SZTE-273 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

Irodalom

- Allam, Z., Dhunny, Z.A. (2019): On big data, artificial intelligence and smart cities. *Cities*, 89., 80-91. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.01.032>
- Angelidou, M. (2015): A conjuncture of four forces. *Cities*, 47., 95–106. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2015.05.004>
- Baji P. (2017): Okos városok és alrendszereik – Kihívások a jövő városkutatói számára? *Tér és Társadalom*, 1., 89-105. <https://doi.org/10.17649/TET.31.1.2807>
- Batty, M. (1990): Intelligent cities: using information networks to gain competitive advantage. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 3., 247-256. <https://doi.org/10.1068/b170247>
- Batty, M., Axhausen, K., Fosca, G., Pozdnoukhov, A., Bazzani, A., Wachowicz, M., Ouzounis, G., Portugali, Y. (2012): Smart cities of the future. *The European Physical Journal Special Topics*, 214., 481–518. <https://doi.org/10.1140/epjst/e2012-01703-3>
- Brenner, N. (1999): Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies*, 3., 431-451. <https://doi.org/10.1080/0042098993466>
- Caragliu, A., Del Bo, C.F. (2018): Smart innovative cities: The impact of Smart City policies on urban innovation. *Technological Forecasting and Social Change*, 142., 373-383. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2018.07.022>
- Cardullo, P., Kitchin, R. (2018): Smart urbanism and smart citizenship: The neoliberal logic of ‘citizen-focused’ smart cities in Europe. *Environment and Planning: Politics and Space*, 5., 813-830. <https://doi.org/10.1177/0263774X18806508>
- Chourabi H., Taewoo, N., Walker, S., Gil-García, J.R., Mellouli, S., Nahon, K., Pardo, T.A., Scholl, H.J. (2012): *Understanding Smart Cities: An Integrative Framework*. Paper presented at the Proceedings of the 45th International Conference on System Sciences, Hawaii <https://doi.org/10.1109/HICSS.2012.615>
- Egedy T. (2017): Városfejlesztési paradigmák az új évtizedben - A kreatív és az okos város. *Földrajzi Közlemények*, 3., 254–262.
- Graham S., Aurigi A. (1997): Urbanising cyberspace? *City*, 2., 18–39. <https://doi.org/10.1080/13604819708900051>
- Giffinger, R., Pichler-Milanovic, N. (2007): *Smart Cities: Ranking of European Medium-Sized Cities*. Vienna University of Technology, University of Ljubljana and Delft University of Technology http://www.smart-cities.eu/download/city_ranking_final.pdf (Letöltés: 2019. 06. 05.)
- Greenfield, A. (2013): *Against the smart city*. Do projects
- Grossi, G., Pianezzi, D. (2017): Utopia or neoliberal ideology? *Cities*, 69., 79-85. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2017.07.012>
- Guedes, A.L.A., Alvarenga, J.C., Goulart, M.D.S.S., Rodriguez, M. V. R., Periera Soares, C.A. (2018): Smart Cities: The Main Drivers for Increasing the Intelligence of Cities. *Sustainability*, MDPI, Open Access Journal, 10., 1-19. <https://doi.org/10.3390/su10093121>

- Józsa V., Kneisz I. (2019): Okos valóság Magyarországon? Okos programok megvalósításának esélyei Miskolcon és a magyar-szlovák határ menti térségben. *Tér és Társadalom*, 1., 66-82. <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3099>
- Hall, R.E. (2000): *The Vision of A Smart City*. Paper presented at the 2nd International Life Extension Technology Workshop, September 28. Paris, France. <https://www.osti.gov/servlets/purl/773961/> (Letöltés: 2019. 06. 01)
- Harvey, D. (1989): From managerialism to entrepreneurialism: the transformation of urban governance under late capitalism. *Geografiska Annaler*, 1., 3-17. <https://doi.org/10.1080/04353684.1989.11879583>
- Horváthné Barsi B., Lados M. (2011): *Smart cities tanulmány*. MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr http://www.rkk.hu/rkk/news/2011/smart_cities_tanulmany_IBM_RKK.pdf (Letöltés: 2019. 06. 01.)
- Hollands, R. G. (2008): Will the real smart city stand up: Creative, progressive, or just entrepreneurial? *City*, 3., 302-320. <http://dx.doi.org/10.1080/13604810802479126>
- Hollands, R.G. (2015): Critical interventions into the corporate smart city. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8., 61-77. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsu011>
- Kitchin, R. (2015): Making sense of smart cities: addressing present shortcomings. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8., 131-136. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsu027>
- Komninos, N. (2011): Intelligent cities: variable geometries of spatial intelligence. *Intelligent Buildings International*, 3., 172-188. <https://doi.org/10.1080/17508975.2011.579339>
- Komninos, N., Pallot, M., Schaffers, H. (2013): Special issue on smart cities and the future internet in Europe, *Journal of the Knowledge Economy*, 4., 119-134. <https://doi.org/10.1007/s13132-012-0083-x>
- Kourtit, K., Nijkamp, P. (2012): Smart cities in the innovation age. *The European Journal of Social Science Research*, 2., 93-95. <https://doi.org/10.1080/13511610.2012.660331>
- Körmeny, I. (2015): Presidents foreword. In: Salamin, G. (szerk.): *Cities in action reflecting global economic challenges and technological trends with special reference to the smart city concept*. Magyar Urbanisztikai Társaság, Budapest, 6-7.
- Kunzmann, K. R. (2014): New paradigm of urban development. *Crios*, 1., 9-20. <https://doi.org/10.7373/77140>
- Landry, C., Bianchini, F. (1995): *The creative city*. Demos, London
- Lee, J.H., Phaal, R., Lee, S. (2013): An Integrated Service-device-technology: Roadmap for Smart City Development. *Technological Forecasting and Social Change*, 2., 286-306. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2012.09.020>
- Lipman, A. D. (1986): *Teleports and the intelligent city*. Dow Jones – Irwin, Homewood
- Lombardi P., Giordano, S., Caragliu, A., Del Bo C., Deakin, M., Nijkamp, P., Kourtit, K., Farouh, H. (2012): An advanced triple-helix network model for smart cities performance. *Research Memorandum* 45. <https://doi.org/10.4018/978-1-61350-453-6.ch004>
- Mahizhnan, A. (1999): Smart cities: the Singapore case. *Cities*, 16., 13-18. [https://doi.org/10.1016/S0264-2751\(98\)00050-X](https://doi.org/10.1016/S0264-2751(98)00050-X)
- Martin, C.J., Evans, J., Karvonen, A. (2018): Smart and sustainable? Five tensions in the visions and practices of the smart- sustainable city in Europe and North America. *Technological Forecasting and Social Change*, 133., 269-278. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2018.01.005>
- McCann, E., Ward, K. (2010): Relationality/territoriality: Toward a conceptualization of cities in the world. *Geoforum*, 2., 175-184. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2009.06.006>
- Mosannenzade, F., Vettorato, D. (2014): *Defining smart city. A conceptual framework based on keyword analysis*. Eighth International Conference INPUT Smart City - Planning for Energy, Transportation and Sustainability of the Urban System. <https://doi.org/10.6092/1970-9870/2523>
- Nagy E. (2012): Verseny vagy kiegyenlítés? Az európai várospolitikai neoliberais fordulata és a helyi tervezési-fejlesztési gyakorlatok „projektesítése”. In: Pál V. (szerk.): *A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései*. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 54-67.
- Nagy E., Izsák É. (2017): A városi gazdaság – (újra)értelmezési lehetőségek a gazdaságföldrajz oktatásához. *Földrajzi Közlemények*, 3., 246-253.
- Nagy Z., Szendi D., Sebestyén Szép T. (2018): Smart cityk teljesítménye a visegrádi országokban. *Erdélyi Társadalom*, 1., 59-82. <https://doi.org/10.17177/77171.208>

- Pálné Kovács I. (2008): Az új várospolitika kormányzási filozófiája. *Tér és Társadalom*, 1., 45–57. <https://doi.org/10.17649/TET.22.1.1155>
- Pelton, J., Singh, I. (2019): *Smart Cities of Today and Tomorrow. Better Infrastructure, Technology and Security*. Springer
- Sager, T. (2011): Neo-liberal urban planning policies: A literature survey 1990–2010. *Progress in Planning*, 4., 147–199. <https://doi.org/10.1016/j.progress.2011.09.001>
- Salamin G. (2018): *A földrajzi tér alakításának európaizálódása*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő
- Sallai Gy., Bakonyi P., Hanák P., Henk T., Kovács K., Nemeslaki A., Nyikos Gy., Orbók Á., Vida R. (2018): *Az okos város (Smart city)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Schaffers, H., Komminos, N., Pallot, M., Trouse, B., (2011): Smart Cities and the Future Internet: Towards Cooperation Frameworks for Open Innovation. In: Domingue, J. et al. (eds): *The Future Internet*. Springer, Berlin, Heidelberg, 431–446. https://doi.org/10.1007/978-3-642-20898-0_31
- Söderström, O., Paasche, T., Klausner, F (2014): Smart cities as corporate storytelling. *City*, 3., 307–320. <https://doi.org/10.1080/13604813.2014.906716>
- Swyngedouw, E. (2002): Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. *Antipode* 3., 542–577. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00254>
- Swyngedouw, E. (2007): Impossible ‘sustainability’ and the postpolitical condition. In: Krueger, R., Gibbs, D. (eds.): *The Sustainable Development Paradox: Urban Political Economy in the United States and Europe*. Guilford Press, New York, 13–40. https://doi.org/10.1007/978-90-481-3106-8_11
- Taewo, B., Pardo, T. (2011): *Conceptualizing Smart City with Dimensions of Technology, People, and Institutions*. Proceedings of the 12th Annual International Conference on Digital Government Research, <https://doi.org/10.1145/2037556.2037602>
- Thrift, N. (2005): *Knowing Capitalism*. Sage, London
- Townsend, A. (2013): *Smart cities: Big data, civic hackers, and the quest for a new utopia*. WW Norton & Company
- Yigitcanlar, T. (2015): Smart cities: An effective urban development and management model? *Australian Planner*, 52., 27–34. <https://doi.org/10.1080/07293682.2015.1019752>
- Yigitcanlar, T., Kamruzzaman, Md., Buys, L., Ioppolo, G., Marques, J., Da Costa, E.M., Yun, J.J. (2018): Understanding ‘smart cities’: Intertwining development drivers with desired outcomes in a multidimensional framework. *Cities*, 81., 145–160. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.04.003>
- Vanolo, A. (2014): Smartmentality: The Smart City as Disciplinary Strategy. *Urban Studies*, 51., 883–898. <https://doi.org/10.1177/0042098013494427>
- Vanolo, A. (2015): Urban Neoliberalism. In: Wright, J. D (eds): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier, 846–853.
- Vida R., Fehér G. (2016): Infrastrukturális vagy közösségi érzékelés az okos városokban? *Híradástechnika*, 1. 47–53.
- Wacquant, L. (2012): Három lépés a létező neoliberalizmus történeti antropológiája felé. *Fordulat*, 18., 10–30. http://www.epa.hu/02100/02121/00016/pdf/EPA02121_fordulat_18.pdf (Letöltés: 2019. 06.09.)
- Ward, K. (2018): Urban redevelopment policies on the move: Rethinking the Geographies of Comparison, Exchange and Learning. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42., 666–683. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12604>
- Washburn D., Sindhu U., Balaouras S., Dines R. A., Hayes N. M., Nelson, L. E. (2010): *Helping CIOs Understand „Smart City”*. Initiatives: Defining the Smart City, Its Drivers, and the Role of the CIO. – Forrester Research Inc., Cambridge, MA. 17. <https://c3328005.r5.cf0.rackcdn.com/73efa931-0fac-4e28-ae77-8e58ebf74aa6.pdf> (Letöltés: 2019. 06.09.)

Egyéb források

<https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/what-horizon-2020> (Letöltés: 2019. 06. 01.)

<https://www.fastcompany.com/3047795/the-3-generations-of-smart-cities> (Letöltés: 2019. 06. 06.)

<https://www.forbes.com/sites/danielnyegriffiths/2013/12/02/city-cynic-against-the-smart-city-by-adam-greenfield-review/#12d6eaf43b19> (Letöltés: 2019. 06. 17.)

<https://smartcityhub.com/governance-economy/planit-valley-the-smartest-city-never-been-built/> (Letöltés: 2019. 06. 10.)

https://ec.europa.eu/info/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/city-initiatives/smart-cities_en (Letöltés: 2019. 12. 09.)

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A geopolitika elméleti irányzatai: Törökország észak-szíriai kurdokkal való konfliktusán keresztül szemléltetve

The theoretical currents of geopolitics depicted through the conflict between Turkey and the North-Syrian Kurds

LECHNER ZOLTÁN

LECHNER Zoltán: PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6., zoltan.lechner@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7649-9643>

KULCSSZAVAK: geopolitika; földrajzi determinizmus; geopolitikai kultúra; globalizáció; Törökország

ABSZTRAKT: A tanulmány elsődleges célja a geopolitika fogalmának tisztázása, valamint a diszciplínán belül, elsősorban episztemológiai és metodológiai szempontból megkülönböztethető két irányzat – klasszikus és kritikai – bemutatása a tudományterület fejlődéstörténete szempontjából kiemelkedő gondolkodók elméleteinek ismertetése alapján. A tanulmány ezt követően a két analitikai megközelítés közötti különbséget Törökország és az észak-szíriai kurd milíciák közötti konfliktus kétirányú elemzésén keresztül szemlélteti, egyben kísérletet tesz annak megválaszolására, hogy milyen tényezők motiválják Ankara intervencionista Szíria-politikáját. A szerző végkövetkeztetése szerint a nemzetközi kapcsolatok komplexitásának legteljesebb feltérképezése a két irányzat kombinált alkalmazását igényli, ezért a tanulmány befejező része a két megközelítés lehetséges szintézisét vázolja fel.

Zoltán LECHNER: PhD student, Interdisciplinary Doctoral School, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; zoltan.lechner@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7649-9643>

KEYWORDS: geopolitics; geographical determinism; geopolitical culture; globalisation; Turkey

ABSTRACT: The aim of the paper is to clarify the meaning of the term geopolitics, and to introduce two epistemologically and methodologically different schools within the discipline. Reviewing theories created by some of the most important geopolitical thinkers, the author portrays the evolution of geopolitics and identifies factors that distinguish between the two theoretical currents of the discipline.

The first chapter discusses classical and neoclassical theories on geopolitics and evaluates their relevance to the 21st century. The chapter on the critical approach describes the post-modern deconstruction of traditional doctrines on geopolitics and introduces the concept of geopolitical culture. Differences between the two analytical approaches are demonstrated through a two-directional analysis of Turkey's military activity in northern Syria. In this chapter, the author analyses the background and the main causes of Turkish interventions against the Kurdish military units first from a classical, then from a critical perspective. While the classical interpretation suggests that the Turkish state is under the necessity of having an active foreign

policy in the region because of geographical factors, the critical explanation puts the emphasis on competing nationalistic discourses.

According to the final conclusion of the author, understanding the complexity of international relations requires the combined usage of the two approaches. Objective geographical factors – such as the territorial distribution of natural resources and population, or the geographical location of supply chains – emphasised by the classical school have an undeniable impact on the course of international affairs. However, any analysis which neglects the role of perceptions, discourses, identities, and the connection between foreign and domestic politics – emphasised by the critical approach – will be flawed and deterministic. The last section of the study therefore provides a potential synthesis of the two theoretical currents, which is based on the separation of the concepts of geopolitical environment and geostrategy.

Bevezetés

Az eredetileg Rudolf Kjellén, svéd társadalomtudós által a 19. század végén megalkotott *geopolitika* kifejezés az elmúlt évtizedekben széles körben elterjedt, és a társadalomtudományi munkáknak, a politikai retorikának és a közbeszédnek egyaránt gyakran visszatérő elemévé vált. A kifejezés népszerűségének következménye, hogy ma már olyan sokféle összefüggésben fordul elő, hogy egyáltalán nem világos, mit is jelent valójában (Szilágyi 2018). A fogalomnak a tudományos szférában sincs egy mindenki által elfogadott, általános jelentése. Erre mutat rá többek között Colin Flint (2006), aki négy lehetséges definíciót különböztet meg. Az első szerint a geopolitika az államok földrajzi tér birtoklásáért folytatott rivalizálását jelenti. A második meghatározás szerint globális látásmód, a földrajzi tér bizonyos szempontok alapján történő felosztása, ábrázolása és szemlélete. A harmadik, legtágabb értelmezésben a fogalom magába foglalja minden olyan társadalmi-politikai szituáció vizsgálatát, amely egy adott tér tényleges vagy szimbolikus birtoklásáról szól. A negyedik interpretáció a kritikai geopolitika, vagyis a már létező elméletek és földrajzi ábrázolások felülvizsgálata és dekonstrukciója. A diszciplínán belül, elsősorban episztemológiai és metodológiai szempontból két nagyobb irányzatot különböztethetünk meg: a klasszikus, valamint kritikai geopolitikát. A tanulmány két fejezetre bontott elméleti részének célja a két megközelítés bemutatása, a tudományterület fejlődéstörténete szempontjából kiemelkedő gondolkodók elméleteinek ismertetésén keresztül. Az elméletet a gyakorlatba átültető harmadik fejezet a két irányzat közötti különbséget Törökország és az észak-szíriai kurd milíciák katonai konfliktusának kettős értelmezésén keresztül szemlélteti, egyben kísérletet tesz annak megválaszolására, hogy milyen tényezők motiválják Ankara intervencionista Szíria-politikáját. A szakirodalomban egyelőre csekély számú tudományos munka kísérelte meg a két geopolitikai irányzat összekapcsolását, a tanulmány záró fejezete ezen a hiátuson kíván enyhíteni, egy lehetséges szintézis felvázolásával.

Klasszikus és neoklasszikus geopolitika

Bár a geopolitikai gondolkodás már az ókortól (gondoljunk csak Athén és Spárta rivalizálására, a görög-perzsa háborúra, vagy a Római Birodalom térbeli terjeszkedésére) jelen van a politikában, tudományos irányzatként csupán a 19. század végén alakult ki. Az ebben a században kibontakozó új gyarmatosítás, és a felosztható területek rohamos szűkülése nyomán kiéleződő nemzetközi dominanciaharc szükségessé tette a földrajz tudományos igényű, politikai-hatalmi szempontból történő újraértékelését (Davutoğlu 2016), amelyre az első rendszerszintű kísérletet a német geográfus, Friedrich Ratzel tette. Ratzel 1897-ben publikált, *Politikai földrajz* (1999) című tanulmányában fejtette ki először szociáldarwinista államelméletét. Értelmezésében az állam a terület politikai megszerzése által organizmussá válik, melynek legfőbb tulajdonságai a mérete, az elhelyezkedése és a határai. Ratzel az államok „viselkedését” Darwin evolúcióelméletén keresztül vezette le: az államközi kapcsolatok lényege az alkalmazkodás és a túlélés, a létfenntartásért folyó szüntelen harcban pedig az erős, alkalmazkodóképes „egyedek” növekednek, míg a gyengék zsugorodnak és „elpusztulnak”. Elméletében tehát a fejlődés egyet jelent az élettér növekedésével, vagyis a területi expanzióval. Mivel a földfelszín mérete korlátokat szab az államok terjeszkedésének, ütközésük – tehát a háború – törvényszerű és elkerülhetetlen.

Ezzel egyidejűleg az angolszász világban is kibontakozott a térbeliség hatalmi szempontból történő vizsgálata, azonban az angolszász gondolkodók a szociáldarwinista felfogás helyett azt a kérdést helyezték középpontba, hogy mely földrajzi terület elfoglalása vagy ellenőrzése teszi lehetővé a globális hatalmi dominancia megszerzését. Az angolszász iskola szellemi atyjának tartott brit földrajztudós, Halford Mackinder (1999 a, b) alapvetése szerint azáltal, hogy a 19. században a gyarmatosítható területek nagysága minimálisra csökkent, a világ belépett a poszt-kolumbuszi korbba, amely egy olyan zárt rendszert jelent, amelyben a hatalmi viszonyokat a területért folytatott zéróösszegű játszmák határozzák meg. Katonai-stratégiai szempontból a globális teret politikai nagyrégiókra osztotta fel. Magterületként a mai Oroszország és a közép-ázsiai köztársaságok területével nagyjából megegyező, óceáni és melegtengeri kijáráttal nem rendelkező belső-Euráziát azonosította. Meglátása, miszerint a magterületet uraló hatalom a tengerekre való kijutás érdekében permanens katonai nyomást helyez a Közép-Kelet-Európa, Közel-Kelet, Dél-Ázsia és Dél-Kelet-Ázsia által alkotott belső peremívre, a mai napig releváns, különösen a 2014-es krími válság, valamint a szíriai konfliktusba való 2015-ös orosz beavatkozás fényében. Világhírűvé vált tézisé¹ Mackinder csak 1919-ben, a *Demokratikus ideálok és a valóság* című művében (Mackinder 1999b) fogalmazza meg, de már 1904-es, *A földrajz mint a történelem kulcsa* című tanulmányában (Mackinder 1999a) is egyértelműen utal rá, hogy a magterület feletti ellenőrzés, és azáltal a világalom megszerzésének kulcsa Kelet-Európa. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a külső peremí² orszá-

gainak, mindenekelött Nagy-Britanniának feltétlenül meg kell akadályozniuk a két kontinentális birodalom, Németország és Oroszország katonai szövetségét. Mackinder tehát úgy vélte, a 20. század hatalmi viszonyai szempontjából legmeghatározóbb földrajzi terület Eurázsia lesz, melynek óriási távolságait a modern technológia – elsősorban a kontinentális vasút – teszi áthidalhatóvá. E gondolata szintén megőrizte érvényességét: Bruno Maçães volt portugál külügyminiszter például, *Eurázsia hajnala* (2019) című könyvében amellet érvel, hogy a Távols-Keletet Közép-Ázsián keresztül Európával összekötő infrastrukturális rendszer kiépülésével – melynek legfőbb motorja Kína Övezet és Út Projektje – az Európa-Ázsia, illetve a nyugat-kelet dichotómia egyre inkább értelmét veszti. A 21. század hatalmi viszonyait – írja Maçães – több, egymással egyidejűleg együttműködő és rivalizáló eurázsiai erőközpont fogja meghatározni.

Karl Haushofer nevéhez a német geopolitikai iskola létrehozása, és a náci területi expanzió eszmei alapját képező³ Lebensraum-elmélet kidolgozása köthető. A geopolitika fejlődéstörténete szempontjából Haushofer legnagyobb eredménye, hogy ötvözte Ratzel szociáldarwinista felfogását és Mackinder magterület-elméletét, ezáltal megalkotva a két irányzat szintézisét (Szilágyi 2018). Munkásságának középpontjában Németország I. világháború utáni helyzete, valamint a Párizs-környéki béketárgyalások során létrehozott, általa igazságtalannak ítélt nemzetközi rend revíziójának szükségessége áll. A *világpolitika ma* (1999) című 1931-es művében Ratzel térelméletéből kiindulva, és azt Mackinder Kelet-Európa kulcsfontosságú geopolitikai szerepét hangsúlyozó tézisével kiegészítve, a háború után „természetes” befolyási övezetétől – Közép-Kelet-Európától – elszigetelt Németország keleti irányú terjeszkedése mellett érvelt. Bár a német geopolitikai iskola a II. világháború után Haushofer nácikkal való személyes kapcsolatai,⁴ valamint az élettér-elmélet és a náci expanzió közötti tagadhatatlan összefüggés miatt megszűnt, Haushofer szellemi öröksége fennmaradt. Ahmet Davutoğlu török geopolitikus, volt külügyminiszter és miniszterelnök például 2001-es, *Stratégiai mélység* (2016) című művében amellet foglalt állást, hogy a bipoláris rendszerben saját geokulturális környezetétől elszakadó Törökországnak a poszt-hidegháborús időszakban kulturális, gazdasági és politikai eszközök segítségével befolyási övezetének („természetes hinterlandjának”) visszaállítására kell törekednie. Fontos különbséget jelent ugyanakkor kettőjük között, hogy míg Haushofer a katonai terjeszkedést (*hard power*), addig Davutoğlu a puha eszközökkel megvalósított befolyásépítést (*soft power*) helyezte stratégiája középpontjába.

Az angolszász geopolitikai iskola kiemelkedő gondolkodója, Nicholas J. Spykman holland származású amerikai geostratégia kiindulópontja szerint a földrajzi tényezők állandóak, a hozzájuk kapcsolódó külpolitikai értelmezések azonban a hatalmi viszonyok módosulása nyomán változnak (Szilágyi 2018), így felfogása a Mackindert és Ratzelt jellemző földrajzi determinizmus irányából a társadalomtudományok, azon belül a nemzetközi kapcsolatok realista elméletének irányába történő elmozdulásként értelmezhető. Mackinderhez hasonlóan Spykman három

geostratégiai régióra osztotta fel a világot – a Szovjetunió által uralt magterületre, az eurázsiai peremövezetre (Mackindernél belső peremív), valamint a part menti szigetekre és szigetkontinensekre (mackinderi elnevezése külső peremív) – ezen egységek geopolitikai jelentőségét azonban, elsősorban az Egyesült Államok szuperhatalommá válása miatt átértékelte. Angol „kollégájától” eltérően úgy vélte, a világhatalmi viszonyokat leginkább meghatározó terület a szárazföldi és a tengeri hatalom ütközőzónájaként funkcionáló, és számos, katonai és kereskedelmi szempontból egyaránt kulcsfontosságú tengerszorost magába foglaló eurázsiai peremvidék, ezért 1944-ben megjelenő, *A béke földrajza* című művében egy olyan amerikai stratégia mellett érvelt, melynek központi eleme a Szovjetunió feltartóztatása egy, a peremvidéket lefedő szövetségi rendszer kiépítése által (Szilágyi 2018). Ennek fényében nem meglepő, hogy Spykmant a II. világháború utáni amerikai feltartóztatási politika eszmei atyjaként szokás emlegetni. Elmélete a Szovjetunió összeomlása után is gyakran visszatérő hivatkozási alap maradt geopolitikai körökben. A Trump-adminisztrációban pozíciót betöltő⁵ Jakub J. Grygiel és A. Wess Mitchell *Nyugtalan határvidék* (2017) című könyvükben deklaráltak Spykman elméletére alapozva dolgoztak ki átfogó stratégiai víziót az Egyesült Államok számára. Meglátásuk szerint az amerikai hegemoniát leginkább fenyegető három állam – Oroszország, Kína és Irán – regionális és globális törekvéseinek feltartóztatása érdekében az Egyesült Államoknak haditengerészete segítségével, valamint szövetségesi rendszere megerősítése által kell megszilárdítania stratégiai pozícióit a peremvidéken.

Az 1990-es évek elején, a szovjet tömb összeomlását követően, részben a történelem végét (Fukuyama 1994) és a földrajz halálát (O'Brien 1992) jósló liberális elképzelésekre válaszul jelent meg a klasszikus elméletekre alapuló, ugyanakkor azokat a poszt-hidegháborús kontextusba helyező neoklasszikus geopolitika. Az irányzat egyik legismertebb gondolkodója, Samuel P. Huntington *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (2015) című 1996-os könyvében fejtette ki tézisé, miszerint a 21. századi világpolitikát a civilizációk sokirányú és kölcsönös egymásra hatása határozza majd meg. Értelmezésében a civilizáció olyan térbeli entitás, amelyet a vallás, a nyelv, a tradíciók, az intézmények, valamint az emberek szubjektív önazonossága határoz meg. Huntington tehát a klasszikus szerzőkhöz hasonlóan nagyrégiókra osztotta fel a globális teret, ugyanakkor velük ellentétben ezt nem politikai-hatalmi, hanem kulturális alapon tette. A 20. század végén összesen nyolc civilizációt azonosított: nyugati, kínai, japán, hindu, iszlám, ortodox, latin-amerikai, afrikai. Meglátása szerint e sokcivilizációs struktúra kialakulásához elsősorban a harmadik világhoz sorolt államok gazdasági fejlődése és azzal párhuzamos kulturális ébredése vezetett, az új világrend konfliktusai pedig – szemben a 20. század politikai eszmék által motivált konfliktusaival – a különböző civilizációk elkerülhetetlen ütközése nyomán kulturális eredetűek lesznek.

Bár Huntington civilizációs téziséét túlzottan általánosító és elnagyolt megállapításai miatt sokan kritizálták (például Said 2001), állandó hivatkozási alappá

vált, ami érthető annak fényében, hogy a hidegháborút követően a liberális demokrácia és a szabadpiaci kapitalizmus világszintű győzelmét hirdető gondolkodókkal szemben az elsők között fogalmazta meg, hogy a globalizáció és a fejlődés nem jelent egyet a nyugatosodással. A huntingtoni tézissel összhangban lévő következtetésre jut huszonhárom évvel később Bruno Maçães (2019): meglátása szerint csupán a nyugati ember önámító mitológiája, hogy a fejlődés törvényszerűen kéz a kézben jár a nyugati értékek átvételével. A második és harmadik világnak kereszttelt régiók fokozatos felzárkózása ezért nem a globális Nyugat létrejöttét, hanem különböző fejlődési pályák, ezáltal egy gazdasági, kulturális és politikai értelemben is multipoláris világrend kialakulását eredményezi. Ezzel a témával foglalkozik, és hasonló konklúziót von le Ahmet Davutoğlu is *A civilizációk formatív paraméterei* (2014) című tanulmányában. Írásában a globalizáció paradoxonának nevezi, hogy napjainkban két, egymással ellentétes folyamat zajlik egyidejűleg: globális egységesülés a Föld egyre nagyobb részére kiterjedő technológiai és gazdasági fejlődés, urbanizáció és határokon átívelő áramlásoknak köszönhetően, és ezzel párhuzamosan civilizációs diverzifikáció az egyre gyorsuló világban kulturális, spirituális és erkölcsi (a politikusok számára pedig hatalomtechnikai) fogódzkodót jelentő hagyományok és vallások megerősödése révén.

A Carter-elnökség alatt nemzetbiztonsági főtanácsadóként dolgozó lengyel származású geostratégia, Zbigniew Brzezinski *A nagy sakktabla* (2017) című művében foglalta össze a poszt-hidegháborús geopolitikai környezettel és az általa ideálisnak vélt amerikai geostratégiával kapcsolatos gondolatait. Mackinder és Spykman nyomdokain haladva Brzezinski Euráziát azonosítja a világpolitikát meghatározó földrajzi térként. Meglátása szerint a Szovjetunió összeomlását követően az első valóban globális hatalommá váló Egyesült Államok hegemoniája elsősorban attól függ, hogy meddig és milyen hatékonyan képes fenntartani dominanciáját ezen a kontinensen. Az eurázsiai „sakktablát” négy nagyrégióra osztotta fel: a Nyugat- és Közép-Kelet-Európát magába foglaló Nyugatra, a Közel-Keletet és Közép-Ázsia jelentős részét magába foglaló Délre, a Kínát és Dél-Kelet-Ázsiát jelentő Keletre, valamint a Kelet-Európára, Oroszországra és Közép-Ázsia északi részére kiterjedő középső térségre. Brzezinski a NATO keleti bővítése, valamint a peremvidék megosztására irányuló külpolitika folytatása mellett teszi le a voksát, amikor azt írja, az Egyesült Államoknak a Nyugat befolyási övezetének kiterjesztésére, valamint a keleti és déli térségek egységesülésének megakadályozására kell törekednie globális elsősége megőrzése érdekében. A négy régióon belül öt kiemelkedő jelentőségű, regionális ambíciókkal rendelkező geostratégiai játékost – Franciaország, Németország, Oroszország, India, Kína –, valamint öt geopolitikai kulcsterületet – Ukrajna, Azerbajdzsán, Dél-Korea, Törökország, Irán – azonosít, s ezen országok egymással, valamint az Egyesült Államokkal kialakuló kapcsolatai határozzák majd meg Eurázsia, és ezáltal a világ hatalmi viszonyait.

Ugyancsak a neoklasszikus irányzathoz sorolható Michael Klare (2008) amerikai biztonságpolitikai szakértő, aki elemzéseiben elsősorban a környezeti

erőforrások nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásával foglalkozik. Meglátása szerint az elmúlt néhány évtized a nemzetközi politika új fejezeteként értelmezhető, amelyben a világpolitikai tendenciákat egyre inkább a nyersanyag feletti ellenőrzés fenntartására és kiterjesztésére irányuló állami törekvések határozzák meg. A nagy népességszámú, feltörekvő hatalmak kapitalista rendszerbe való bekapcsolódása és dinamikus gazdasági fejlődése nyomán a szénhidrogénalapú nyersanyagok iránti igény drasztikusan bővült; a fogyasztásra épülő gazdaságok permanens növekedése, valamint az említett erőforrások végelessége közötti ellentmondás okozta feszültség pedig az államok közötti, egyre intenzívebbé váló rivalizálás formájában ölt testet. A vetélkedés fő színterei az olyan, még kiaknázatlan, de az új technológiák vagy a környezeti változások nyomán elérhetővé vált nyersanyaglelőhelyeket magukba foglaló régiók, mint az Északi-sarkvidék, a Földközi-tenger keleti medencéje, Közép-Ázsia, a Kaukázus vagy a Dél-kínai-tenger. Klare mindezek alapján azt a következtetést vonja le, hogy a poszt-bipoláris geopolitikai környezetben az államok hatalmi hierarchiában elfoglalt helyét egyre inkább az fogja meghatározni, hogy mekkora erőforráskészletekkel rendelkeznek, illetve, hogy milyen hatékonysággal képesek ellenőrizni az energiakereskedelem szempontjából kulcsfontosságú ellátási láncokat.

Kritikai geopolitika

A klasszikus elméletektől episztemológiai és metodológiai szempontból egyaránt eltérő, sőt, magát azokkal szemben meghatározó kritikai geopolitikai iskola létrejöttét a szakirodalom az 1980-as évek második felére datálja, alapítói-ként pedig jellemzően Gearóid Ó Tuathail-t és John Agnew-t jelöli meg. Az irányzat előfutárának a francia Yves Lacoste tekinthető, akinek munkásságát – Ó Tuathail (1996) szerint – elsősorban az különbözteti meg a hagyományos geopolitikai elméletektől, hogy a földrajzot nem állandó és semleges tényezőként, hanem a politikai gyakorlattal és a háborúval szorosan összefüggő, azok intellektuális alapjaként szolgáló stratégiai tudásként értelmezte. 1973-as, *A földrajzi hadviselés egy illusztrációja: Az észak-vietnámi Vörös-folyó gátjainak bombázása* című tanulmányában például azt mutatja be, hogy az amerikai hadsereg hogyan próbálta a földrajzi tudást⁶ saját érdekei szerint alkalmazni a vietnámi háború során. A kritikai irányzat szempontjából rendkívül fontos gondolata volt továbbá a média szerepének hangsúlyozása, ami szintén eltérést jelentett a hagyományos elméletektől. Lacoste (1999) szerint a területi rivalizálás természete a 20. század második felében megváltozott, aminek elsődleges oka a média növekvő súlya, amely a bel- és külpolitika határának elmosódását eredményezi.

Ó Tuathail a kritikai irányzattal kapcsolatos gondolatait *Kritikai geopolitika* (1996) című könyvében foglalta össze. A posztmodern filozófia atyjának tartott

francia gondolkodó, Michel Foucault nyomdokain haladva a tudást és a hatalmat egymással összefüggő és egymástól elválaszthatatlan tényezőkként kezeli, ebből következően számára a földrajz nem a természeti és társadalmi folyamatok térbeli elrendeződésének objektív vizsgálatát célzó tudomány, hanem a hatalom egy formája, az egymással versengő autoritások történelmen átívelő törekvése arra, hogy a saját érdekeiknek megfelelően szervezzék és birtokolják a teret. Ehhez legfőbb eszközük a kartográfia, a tér hatalmi ambíciók és kulturális etnocentrizmus által motivált ábrázolása térképek formájában: megrajzolásukkal a nagyhatalmak saját érdekeiknek megfelelő, „szubjektív valóságokat” alkotnak, melyek a közgondolkodásba való beépülésük esetén az átlagember számára „objektív valóságokká” válnak (Mendly 2016). Ó Tuathail meghatározásában az imperialista európai államok versengésének kontextusában kialakult hagyományos geopolitika a földrajzi tudás hatalmi célok érdekében történő alkalmazása, a kritikai geopolitika pedig ennek megkérdőjelezése, felülvizsgálata és dekonstrukciója. Meglátása szerint a klasszikus gondolkodók a hatalom szolgálatába állították földrajzi tudásukat és tudományosnak ható elméletekkel igyekeztek legitimálni saját államuk imperialista törekvéseit azáltal, hogy bizonyos módon osztották fel a globális teret, valamint természetföldrajzi tényezőkből vezették le az expanzív külpolitika szükségességét.

A kritikai geopolitika ugyanakkor nem csupán a hagyományos elméletek mögött meghúzódó vélt vagy valós előítéletekkel és hatalmi ambíciókkal foglalkozik, hanem azok érvényességét is vizsgálja. Az irányzat alapvetése, hogy az 1980-as évektől felgyorsult globalizáció által előidézett, mélyreható technológiai, gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai változások aláásták a fennálló rend pilléreit, így a hatalom térbeli szerveződéséről és eloszlásáról szóló korábbi geopolitikai doktrínák elavulttá váltak (Bayer 2010). Ehhez kapcsolódik John Agnew munkásságának egyik központi eleme, a deterritorializálódás fogalma, amely a hagyományos elméletek által természetesként kezelt geopolitikai egységek – elsősorban az államok – szerepének és jelentőségének a globalizáció határokon átívelő folyamatai nyomán történő át-, illetve leértékelődését jelenti. Agnew (2004) szerint az elemző, aki a 21. századi nemzetközi kapcsolatokat a saját területük felett kizárólagos ellenőrzést és hatalmat gyakorolni képes államok egymással való kapcsolataiként értelmezi, territoriális csapdába kerül. A globalizáció korában⁷ ugyanis a nemzetközi kapcsolatok természete komoly változáson megy keresztül, amely következtében az állam fokozatosan elveszíti hatalmi monopóliumát. Agnew ugyanakkor – elkerülve a túlzott idealizmust – leszögezi, hogy a globalizáció nem vezet a világtársadalom és a világkormány létrejöttéhez, az államok továbbra is meghatározó szereplői maradnak a világpolitikának. Egymással való kapcsolataikat azonban egy olyan átalakult katonai, gazdasági és kulturális környezetben kell megszervezniük, amelyben szuverenitásuk csupán korlátozottan érvényesül.

A kritikai megközelítésből kiindulva a nemzetállami szuverenitással szembeni kihívásoknak három típusát különböztethetjük meg: szupranacionális, szub-

nacionális és transznacionális. A teljesség igénye nélkül, szupranacionális szinten a nemzetközi szervezetek szerepének erősödését és az állami szinten kezelhetetlen globális problémák – például a klímaváltozás – megjelenését említhetjük. A szubnacionális szinten a kvázi városállamként működő metropoliszok autonómiájának erősödése, az országhatáron belüli regionális szeparatista törekvések és a nem-kormányzati szervezetek tevékenysége jelenti a kihívást. A transznacionális szinthez pedig a kölcsönös gazdasági függőségi viszonyokat, a határokon átnyúló áramlásokat – például a migrációt, vagy globális információ- és tőkeáramlást –, a multinacionális vállalatok hatalmának növekedését, a nemzetközi terrorhálózatok tevékenységét, a kibertér fokozódó jelentőségét, valamint a területiséget „meghaladó” közösségi identitások – elsősorban az online közösségek – megjelenését sorolhatjuk (Szabó 2010). Az e kihívásokkal szembeni állami ellenreakcióként a gazdasági és kulturális protekcionizmus, a nemzetközi szervezetekkel szembeni szkepticizmus, a civil szervezetek szigorúbb ellenőrzése, az internet állami szabályozása, valamint az államhatárok fokozott védelme azonosítható. A globalizáció és az államközpontúság tehát egymás ellentéteiként, a 21. századi nemzetközi kapcsolatok pedig legtágabb értelemben a két világnézethez társítható erők ütközéseként fogható fel.

A kritikai geopolitika további kulcsfontosságú fogalmai az identitás és a geopolitikai kultúra. Az irányzat rámutat arra, hogy a geopolitikai környezet vizsgálata alapján csupán korlátozottan tudunk következtetéseket levonni a kül- és biztonságpolitikára vonatkozóan, ugyanis az annak elméleti alapjaként szolgáló stratégia nem a fizikai környezeten,⁸ hanem az azt értelmező geopolitikai narratívákon alapul. Ezen megállapítás jelentősége elsősorban abból fakad, hogy a klasszikus és neoklasszikus szerzők többsége⁹ a társadalmi folyamatok és a kül- és biztonságpolitikai stratégia közötti összefüggés vizsgálatát a racionális döntéshozatali modell alkalmazásával helyettesíti, amely szerint a politikai vezetők mindig az aktuális geopolitikai környezetnek megfelelő racionális stratégiai döntéseket hozzák meg. Az elmélet egyrészt negligálja azt a politikatudományban ma már evidenciaként kezelt tényezőt, miszerint a külpolitikai lépéseket belpolitikai szempontok is mozgatják, másrészt teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy a különböző világnézetű emberek különbözőképpen határozhatják meg, mi a racionális lépés az adott helyzetben.

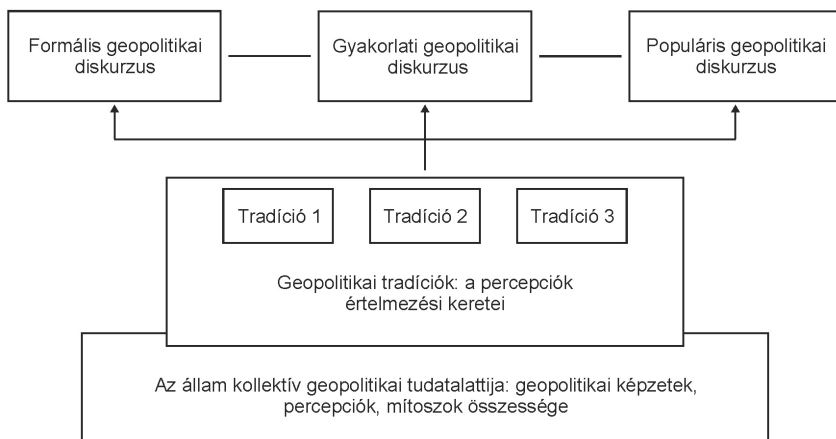
Azt, hogy a környezetünkhöz, és benne saját magunkhoz milyen értelmezéseket és képzeteket társítunk, az identitásunk határozza meg. A világhírű szociológus, Manuel Castells *Az identitás hatalma* (2010) című könyvében a fogalmat kulturális sajátosságokon alapuló jelentéskonstrukcióként,¹⁰ és a társadalmi valóság értelmezésének alapjaként definiálja. Az identitásalkotás legfontosabb forrásaiként a történelmet, a földrajzot, a biológiát, a produktív és a reprodukzív intézményeket, a kollektív emlékezetet, a személyes képzeletvilágokat, a hatalmi berendezkedéseket, valamint a vallási-ideológiai kinyilatkoztatásokat azonosítja. Az identitás tehát társadalmi azonosságtudatot jelent, amely meghatározza az

egyén önmagáról alkotott képét és a társadalomhoz fűződő viszonyát. Két fő összetevője a személyes én, ami az individuális lét leképeződése; valamint a szociális én, az egyén társadalmi minőségének megjelenítője. Identitása nemcsak az egyéneknek, hanem a politikai-társadalmi közösségeknek is van, amely az adott közösség mítoszaiban, szimbólumaiban, intézményi struktúrájában, valamint más közösségekhez fűződő viszonyában ölt testet (Barcsi 2012).

Castells (2010) a kollektív identitás három ideáltípusát különbözteti meg. A *legitimáló identitást* a domináns politikai intézmények konstruálják a társadalom feletti hatalmuk kiterjesztése és racionalizálása érdekében. Legitimáló identitás-alkotásként értelmezhető például¹¹ az Oszmán Birodalom Tanzimát korszakához (1839-1876) köthető reformfolyamat, amely során a tényleges politikai irányítást (a szultánok helyett) gyakorló bürokratikus elit a hadseregbe, a közigazgatásra, a jogrendre és az oktatásra kiterjedő reformok segítségével igyekezett megkonstruálni a birodalom különböző vallási csoportjait összekötő és ezáltal egyben tartó közös oszmán identitást (Findley 2010). A második típus, a *rezisztens identitás* kialakulása a nyomás alatt lévő társadalmi csoportok ellenreakciójaként értelmezhető. Mindig valamivel szemben konstruálódik – ez lehet egy kulturális vagy katonai értelemben megszálló erő, nemzetközi szervezet, vagy elnyomott kisebbségek esetén a domináns politikai intézmények –, és általában a kulturális hagyományokhoz való visszatérést, sok esetben azok radikális újraértelmezését jelenti. A rezisztens identitás két legfontosabb megnyilvánulásának napjainkban a nacionalizmus és vallásosság – elsősorban a globalizáció hatásaival szembeni – megerősödése tekinthető. Az identitásépítés harmadik típusa, a *projektidentitás* esetén a hatalmon lévő elit egy víziótól vezérelve a társadalmi struktúra teljes átalakítására és egy új identitás megalkotására törekszik. Ehhez társítható a Samuel P. Huntington (2015) által használt civilizációváltás fogalma, amely a szerző meghatározásában a múlttal való szakítást és a civilizációs identitás újrafogalmazását jelenti. Az erre irányuló két legambiciózusabb kísérlet meglátása szerint Nagy Péter orosz cár és Musztafa Kemal Atatürk, a Török Köztársaság megalapítója és első elnöke tette. Mindkét vezető attól a meggyőződéstől vezérelve próbálta meg átforgalmazni országa politikai, társadalmi és kulturális rendszerét, hogy a fejlődés csak a nyugati minták átvételével lehetséges. Huntington szerint azonban a civilizációváltás gyakorlatilag kudarcra van ítélve, mivel a kollektív identitást leginkább meghatározó kulturális – mindenekelőtt vallási – elemek túlságosan mélyen gyökereznek a társadalmakban.

A közösségi identitás térbeliségének kifejeződése a geopolitikai kultúra, amelynek alapját az adott állam geopolitikai környezetben játszott szerepével, illetve elfoglalt helyével kapcsolatos képzetek és mítoszok alkotják. Ezekből fejlődnek ki a geopolitikai kultúra lényegét megtestesítő geopolitikai tradíciók, amelyek egységes értelmezési keretbe foglalják a percepciókat. Egy társadalmon belül jellemzően több, egymással versengő tradíció van jelen, melyek intellektuális befolyása a társadalmi erőviszonyok és a nemzetközi körülmények függvé-

1. ábra: A geopolitikai kultúra strukturális felépülése
The structure of geopolitical culture

Forrás: O'Loughlin, Ó Tuathail, Kolossov 2005 alapján saját szerkesztés

nyében változik. A tradíciók a geopolitikai diskurzusok formájában kerülnek kifejezésre, ezeknek három, egymáshoz kapcsolódó típusát különbözteti meg a kritikai irányzat. A formális diskurzus az akadémikusok, stratégiai gondolkodók és politikai tudósítók tanulmányai, elemzései, könyvei, előadásai és nyilatkozatai formájában jelenik meg; a gyakorlati diskurzus a politikusok által retorikai szinten és a gyakorlatban alkalmazott doktrínák formájában ölt testet; a populáris diskurzust pedig a közvélemény befolyásolására képes médiatermékekben, filmekben, sorozatokban és könyvekben megjelenő, geopolitikához kapcsolódó narratívák alkotják (O'Loughlin, Ó Tuathail, Kolossov 2005; 1. ábra).

A két megközelítés alkalmazása – Törökország észak-szíriai kurdokkal való konfliktusának kettős értelmezése

A hagyományos és a kritikai irányzat tehát markánsan különbözik egymástól: míg előbbi elsősorban az *objektív* természet- és humánföldrajzi tényezők és a politikai folyamatok közötti összefüggéseket vizsgálja, addig utóbbi a *szubjektív* diskurzusok, narratívák és képzetek analízisét helyezi előtérbe. A két iskola közötti eltérés egy, a nemzetközi kapcsolatokhoz köthető esemény, vagy folyamat kétirányú elemzésével tehető teljesen egyértelművé. Meglátásom szerint ehhez kiváló példaként szolgál a török kormány azon törekvése az elmúlt években, hogy katonai missziók formájában lépjen fel az Észak-Szíriában jelenlévő kurd fegyveres (hivatalos török álláspont szerint terror-) csoportokkal szemben. Utóbbiak közül kiemelendő az 1978-ban, Törökországban megalakult, és Kurdisztán függetlenségéért küzdő Kurd Munkáspárt (PKK); a PKK szíriai „testvérszervezete”, a

polgárháború alatt a *de facto* autonóm északkelet-szíriai kurd régiót (Rozsava) megszervező és irányító Demokratikus Egyesülés Pártja (PYD); valamint annak katonai egységei, a Kurd Népvédelmi Egységek (YPG)¹² és a Női Védelmi Egységek (YPJ). A szíriai polgárháború első éveiben Törökország közvetett módon, az általa támogatott arab és türkmén felkelő csoportokon keresztül konfrontálódott a kurd erőkkel, majd 2016 augusztusában – miután Ankara és Moszkva viszonya¹³ (átmenetileg) rendeződött – megindította az „Eufrátesz Pajzsa -hadműveletet”, melynek célja az Eufrátesztől nyugatra és az Aziz városától keletre eső terület terrorcsoportoktól (az Iszlám Államtól és a kurd milíciáktól) való megtisztítása volt. Ezt követte az „Olívaág- hadművelet” 2018 tavaszán, az északnyugat-szíriai Afrin-régió kurd egységektől való megtisztítása és elfoglalása céljából. Miután Donald Trump amerikai elnök 2019 végén bejelentette az amerikai csapatok Szíriából való kivonását, a török hadsereg a szíriai katonai akciók műveleti területét a „Béke forrása-hadművelet” keretében terjesztette ki az Eufrátesztől keletre eső térségre. A harmadik intervenció célja az ország északi, mintegy 450 km hosszú és 30 km széles szakaszát magába foglaló „biztonsági zóna” létrehozása, amelyet a kormány a Törökországban tartózkodó szíriai arab menekültekkel kíván feltölteni.

A térségbeli török katonai aktivitás okaival kapcsolatban egészen más következtetésre jutunk, ha a kérdést a klasszikus, illetve a kritikai geopolitika irányából közelítjük meg. Általános kiindulópontként kezelhetjük, hogy Törökországot és Szíriát egy, a 20. század első harmadában megrajzolt „mesterséges” határ választja el, amelynek mindkét felén jelentős arányú kurd népesség él. A század első felében a „kurdkérdés” eszkalációja elmaradt, ami mindenekelőtt a kurd népesség belső heterogenitásával magyarázható: a kurd közösségek nyelvi, vallási és társadalmi szempontból egyaránt megosztottak voltak, a jelentős kurd kisebbséggel rendelkező térségbeli államok (Törökország és Szíria mellett Irak és Irán) asszimilációs politikája nyomán pedig a törésvonalak a politikai határok mentén mélyültek el (Van Bruinessen 1994). Komoly változást eredményezett azonban a különböző közösségek nemzeti összetartozását történelmi, földrajzi és etnokulturális tényezőkből levezető kurd nacionalizmus megerősödése az 1960-as évektől, amely az említett államok számára egyidejűleg jelentett szub- és transznacionális kihívást.

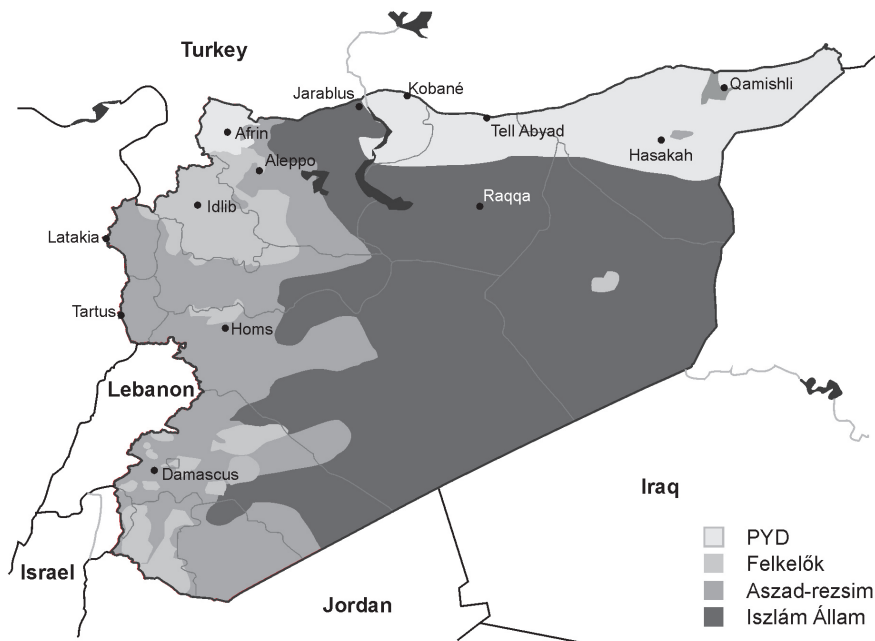
Amennyiben elemzésünk elméleti alapja a klasszikus geopolitika, a török külpolitikai és katonai döntéseket a természetföldrajzi és társadalomföldrajzi tényezőkből vezetjük le. A kurdok által lakott régió¹⁴ geopolitikai jelentősége egyrészt földrajzi elhelyezkedéséből fakad, ugyanis átjáró területet képez az eurázsiai főkontinens kelet-nyugati, valamint észak-déli tengelyében, emellett Belső-Anatólia Mezopotámia-térséggel és Közép-Ázsiával való kapcsolata e régión keresztül valósul meg (Davutoğlu 2016). A terület geopolitikai jelentőségének másik fő természetföldrajzi oka gazdag erőforráskészlete. Az Északkelet-Szíriában és Észak-Irakban található kőolajkészletek feletti kontroll a lokális, regionális és globális szereplők geopolitikai rivalizálásának egyik központi tényezője. A térség

emellett vízrajzi szempontból is kulcsfontosságú, tekintve, hogy a Közel-Kelet két legfőbb édesvízforrása, a Tigris és az Eufrátesz folyók Délkelet-Törökországban erednek, és haladnak át Szíria és Irak, illetve a nemzetközi jogban államként el nem ismert Kurdisztán területén. A török állam az 1970-es években kezdte meg a Délkelet-anatóliai Projekt (GAP) megvalósítását, amely mára egy óriási, gátakból, vízerőművekből, víztározókból és öntözőcsatornákból álló rendszerré vált az ország többségében kurdok által lakott régiójában. A GAP kiemelkedő jelentőséggel bír a mezőgazdaság számára, mivel az elmúlt évtizedekben az egyre bővülő csatornahálózatnak köszönhetően hatalmas területek váltak öntözhetővé. Geosztatégiai súlyt ugyanakkor elsősorban az kölcsönöz a projektnek, hogy a szénhidrogén-alapú erőforrásokban meglehetősen szegény Törökország a vízerőművek révén áramtermelésének egyre növekvő hányadát (jelenleg mintegy 20%-át) képes vízenergiából fedezni, ezáltal csökkentve az energiainporttól – mindenekelőtt az orosz gáztól – való függését (Lechner 2019).

Társadalomföldrajzi szempontból Törökország számára kulcsfontosságú, hogy a török-szír mesterséges határ két oldalán élő kurd közösségek etnikai, kulturális és politikai értelemben egyaránt összekapcsolódnak, a Törökországban továbbra is aktív PKK pedig katonailag működik együtt a PYD-vel, és annak militáns csoportjaival. Mindez arra sarkallja a török vezetőköt, hogy a délkelet-anatóliai „kurdkérdést” a szíriai kurdok ügyével összefüggésben kezelje, a szíriai kurd autonómia megvalósulását pedig a török állam területi integritását fenyegető tényezőként értékelje. Ez különösen annak fényében vált fontossá, hogy a PYD először a polgárháborúban meggyengült Aszad-rezsim által hagyott geopolitikai vákuumot betöltve, majd az Iszlám Állammal szembeni harcok során – az Egyesült Államok támogatását élvezve – jelentős területeket vont az ellenőrzése alá az ország északkeleti és északi – Al-Malikiyahtól Manbidzsig –, valamint északnyugati – Afrín tartomány – részén (lásd 2. ábra). Ezáltal 2015-re reális opcióvá vált a törökök legnagyobb félelme, egy, a PKK szövetségeseinek fennhatósága alatt álló, földrajzilag egységes, és akár földközi-tengeri kijáráttal is rendelkező szuverén entitás a többségében kurdok által lakott törökországi Délkelet-Anatólia közvetlen szomszédságában (Ünver 2016). A 2016-ban megindított török intervenció elsődleges prioritása ezért a kurdok által ellenőrzött két szíriai terület egyesítésének megakadályozása volt egy észak-dél irányú hadművelet keretében. Ezt követte 2018 első felében Afrín megszállása, majd a Délkelet-Törökországot Északkelet-Szíriától elválasztó „biztonsági zóna” katonai eszközökkel való létrehozásának kísérlete (Egeresi 2020).

Ha az említett tényezőket egymással összefüggésben vizsgáljuk, azt a végző következtetést vonhatjuk le, hogy Ankara a földrajzi körülmények miatt van rákényszerülve arra, hogy az egyre szélesedő mozgástérrel rendelkező észak-szíriai kurdok tevékenységére határozott ellenlépésekkel feleljen. A helyzet hagyományos geopolitikai értelmezése tulajdonképpen egy offenzív biztonsági dilemma: ha a török állam garantálni kívánja Belső-Anatólia, valamint a stra-

2. ábra: A szíriai polgárháború területi erőviszonyai 2016 januárjában
Territorial control in the Syrian civil war, January 2016

Forrás: Cemgil, Hoffmann 2016

tégiai és gazdasági szempontból egyaránt kulcsfontosságú Délkelet-Anatólia politikai értelemben vett egységét, akkor biztonságpolitikáját ki kell terjesztenie Észak-Szíriára. A felvázolt logika visszavezethető Friedrich Ratzel organikus államelméletére, amely szerint a változó földrajzi körülményekhez alkalmazkodni képtelen állam pusztulásra van ítélve. Ez az értelmezés jelenik meg Mevlüt Çavuşoğlu „Olívaág-hadműveletről” szóló, *Foreign Policy*-ban publikált cikkében (2018), amelyben a török külügyminiszter a katonai intervenciót Törökország önvédelmi lépésének nevezi.

Amennyiben elemzésünk intellektuális alapja a kritikai irányzat, alapvetésünk, hogy a hagyományos geopolitikai érvelés, vagyis egy bizonyos külpolitika szükségességének földrajzi tényezőkkel való indoklása valójában hatalomtechnikai eszköz a török kormányok, valamint a kül- és belpolitikára a Köztársaság megalapításától a 2000-es évek elejéig meghatározó befolyást gyakorló hadsereg kezében (Bilgin 2007). A kritikai megközelítésben a földrajzi tényezők helyett a szubjektív diskurzusokra fókuszálunk, rámutatva arra, hogy a 20. század második felében megerősödő kurd nacionalizmus kihívást jelent a török állam egységes nemzeti identitáson alapuló autoritása számára. A kérdés visszavezethető az Oszmán Birodalom hanyatlására, és a török nemzetállam létrehozására. A 19. századtól kezdve az oszmán, illetve török identitáskonstrukció irányát a birodalom

dinamikusan változó etnikai és vallási összetétele határozta meg. A Tanzimát-elit válasza a birodalom válságára a kozmopolita oszmanizmus volt, amellyel szemben rivális diskurzusként jelent meg a század utolsó harmadában – a balkáni keresztény területek többségének elvesztése után – a vallási szolidaritáson alapuló iszlamizmus. A birodalom Európából való szinte teljes kiszorulását eredményező 1912-1913. évi Balkán-háború utat nyitott egy harmadik, az előző kettőt egyaránt háttérbe szorító identitásdiskurzusnak, a török nacionalizmusnak. Ennek etnikai alapú értelmezése, a pán-türkizmus az anatóliai és az Anatólián kívüli (kaukázusi, ciprusi, közép-ázsiai) török népek összefogását és egységét hirdette. Ettől eltérően, az elsősorban Musztafa Kemál nevéhez kötődő és a Köztársaság megalakulását követően hivatalos politikai diskurzussá váló területi alapú nacionalizmus az egységes török nemzetet az 1923-as Lausanne-i Békeszerződés által kijelölt határokon belül élők egészével azonosította (Özkan 2012), a területi integritás megőrzésének kulcsát pedig a nemzeti homogenitás kikényszerítésében, illetve fenntartásában látta (Rygiel 1998). Ebből következően a török-kurd ellentét gyökere nem az, hogy a köztársasági elit kizárta volna a kurdokat a török nemzetből, hanem ennek az ellenkezője: az állam azon törekvése, hogy asszimilálja őket, ami a gyakorlatban többek között a kurd nyelv betiltásában, a kurd történelmi emlékezet elfojtásában (Cizre 2001) és a „hegyi törökök” kifejezésben jelent meg. Ironikus módon azonban éppen a török állam erre irányuló politikája váltotta ki a kurd nemzeti öntudat megerősödését az évszázad második felében: az asszimilációs kényszer hatására egyre szélesebb körben bontakozott ki a rezisztens identitásként értelmezhető kurd nacionalizmus, 1978-ban pedig a PKK képében testesült meg a kurd szeparatizmus és terrorizmus (Bacık, Coşkun 2013). Bár a törökországi kurdok jelentős része nem azonosul (nyíltan) a PKK radikálisabb nézeteivel, és jellemzően mérsékeltbb követeléseket fogalmaz meg,¹⁵ a területi alapú nacionalizmusra épülő török diskurzus a kurdok szélesebb jogkörök és nagyobb autonómia iránti vágyát „lopakodó szeparatizmusként” értelmezi: „(...) először ártatlanul hangzó kulturális jogokat kérnek (...). Aztán kurd televízió-csatornát, kulturális autonómiát, majd politikai autonómiát. A végső cél a kurd állam létrehozása, amit soha nem fogunk megengedni.” (Necati Bilican volt török rendőrfőkapitányt idézi Cizre 2001, 224.). A diskurzus a PKK-val való konfliktus kirobbanását követően, a saját politikai szerepét évtizedeken keresztül a biztonsági fenyegetések tematizálásával legitimáló török hadseregnek a szervezettel szembeni kompromisszummentes katonai stratégiájával egészült ki. A kritikai értelmezésben az észak-szíriai kurd csoportokkal szembeni agresszív fellépés e politika folytatásának, illetve területi kiterjesztésének tekinthető. Ennek a gyakorlatnak a közösségpszichológiai háttere, egyben a török geopolitikai kultúra egyik fontos eleme az ún. Sévres¹⁶-szindróma, amely annak a történelmi tapasztalatnak a reflexe, hogy az Oszmán Birodalom területét az európai hatalmak először vallási, majd etnikai különbségek alapján szabdalták fel (Davutoğlu 2016). A jelenlegi politikai vezetés – akárcsak a Köztársaság alapítói –, valamint a török

közvélemény részben e pszichózis miatt reagál rendkívül érzékenyen minden olyan körülményre, amely a lausanne-i határok megváltozását idézheti elő.

A kritikai értelmezésben az észak-szíriai intervenciók másik oka a kül- és a belpolitika összefonódása. A 2002 óta kormányon lévő, iszlamista háttérű Igazság és Felemelkedés Pártja (AKP) jelentősen eltért a korábbi török kormányok¹⁷ „kurdkérdéssel” kapcsolatos politikájától. A vallási összetartozásra építve több engedményt is tett a kurdok számára (ezek közül az egyik legfontosabb a kurd nyelv oktatásának engedélyezése volt a középiskolákban és a felsőoktatásban), a PKK-val való konfliktust pedig 2009-től katonai eszközök helyett politikai úton kívánta kezelni (Bacık, Coşkun 2011). Az ennek eredményeként létrejött, törékeny lábakon álló békefolyamat végérvényesen 2015 júliusában, az Iszlám Állam suruçi terrortámadása után omlott össze. Ezzel párhuzamosan a kormánypárt egyre autoriterebb politikai gyakorlatával szembeni társadalmi elégedetlenség fokozódott, aminek a 2013-as tüntetéshullám¹⁸ mellett egyértelmű jele volt a 2015. júniusi parlamenti választás eredménye: az AKP 2002 óta először nem tudta megszerezni a mandátumok abszolút többségét, ami az önálló kormányalakítás feltétele. A 2012-ben megalapított, és a kurdok nemzeti kisebbségi jogai mellett kiálló Népi Demokratikus Párt (HDP) ugyanakkor a választás egyik nagy nyertese volt: a délkelet-anatóliai régió domináns politikai pártjává vált, és a 10%-os a parlamenti küszöböt átlépve bejutott a parlamentbe. Mivel a korábbi választások során az AKP az (aktuális) kurd pártok komoly vetélytársa volt a régióban, a HDP sikere egyben a kormánypárt veszteségét jelentette (Egeresi 2015). Ebben a helyzetben Recep Tayyip Erdoğan elnök stratégiát váltott, informális szövetségre lépett az ultranacionalista Nemzeti Mozgalom Pártjával (MHP), és politikai narratívájának központi elemévé tette a kurd terrorizmus problémájának megoldását katonai eszközökkel. A 2016-os, és az azt követő észak-szíriai intervenciókkal, valamint azok intenzív médiakommunikációjával Erdoğan tehát egyidejűleg törekszik a nacionalista szavazók támogatásának megszerzésére, és arra, hogy a közvélemény figyelmét a belső problémákról a kurd terrorizmus elleni harcra terelje. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a katonai beavatkozások motivációja részben belpolitikai természetű.

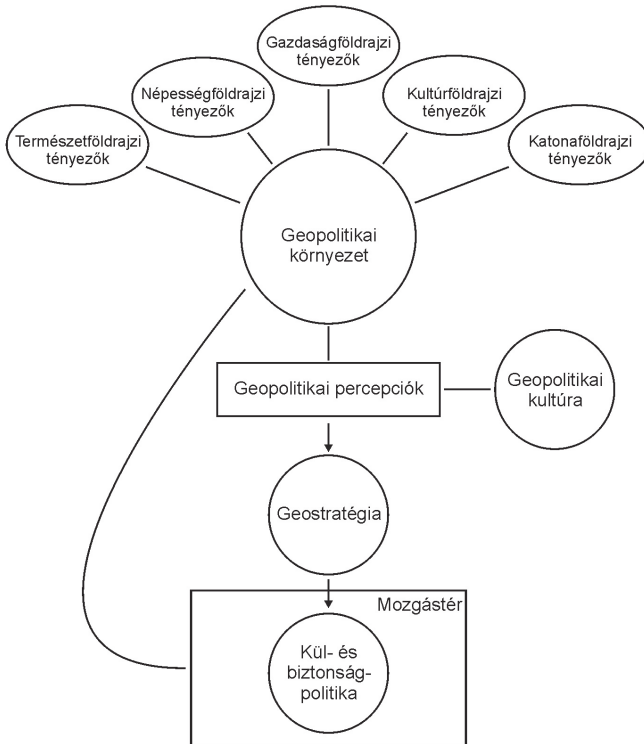
Összegzés: a kétféle megközelítés összeegyeztetése

Meggyőződésem, hogy a nemzetközi kapcsolatok komplexitásával való szembenézés egyet jelent annak belátásával, hogy az előző fejezetben tárgyalt török-kurd konfliktus (valamint más geopolitikai problémák) elemzését nem lehet (vagy legalábbis nem érdemes) kizárólag az egyik irányzatra korlátozni. A hagyományos megközelítés igazsága, hogy az olyan objektív tényezők, mint a vizsgált térség elhelyezkedése, erőforráskészlete, a kurd népesség területi eloszlása, vagy a regionális és globális erőviszonyok hatással vannak a szereplők egymással való

kapcsolatára. Elemzésünk azonban hiányos és determinisztikus lesz, ha a konfliktus okait kizárólag a fizikai értelemben létező, materiális tényezőkből vezetjük le, negligálva a kritikai iskola által hangsúlyozott képzetek, percepciók, és identitások szerepét, valamint a kül- és a belpolitika közötti összefüggést. Kritikai megközelítésből válik ugyanis nyilvánvalóvá, hogy a török politikai-katonai döntéseket a biztonsági szempontok mellett tömegpszichológiai („Sévres-szindróma”) és belpolitikai (a kurd terrorizmussal szembeni kompromisszummentes fellépés legitimációs ereje) tényezők is mozgatják. Önmagában a diszkurzív módszer szintén hiányos, és gyakran egyoldalú következtetésekhez vezet: a témával foglalkozó kritikai munkák jellemzően nem lépnek túl a szubjektív narratívák elemzésén, így több fontos szempontot figyelmen kívül hagynak. Ebből következően a legteljesebb képet a két irányzat komplementer alkalmazása esetén kapjuk, kombinálásuk azonban nem egyszerű, tekintve, hogy a kritikai iskola a hagyományos felfogással szemben jött lére. Meglátásom szerint a két megközelítés összeegyeztethetőségének kulcsa a *geopolitikai környezet* és a *geostratégia* fogalmának megkülönböztetése. Geopolitikai környezet alatt az objektív természet- és humánföldrajzi tényezők összességét, mindenekelőtt azonban a politikai értelemben egységet alkotó területek kiterjedését, elhelyezkedését, topográfiáját, továbbá az erőforrások, a népesség, az ellátási láncok, valamint a katonai, politikai, gazdasági és kulturális értelemben vett hatalom térbeli eloszlását értem. Ezek a geopolitikai realitások kijelölik az adott állam mozgásterét a globális, illetve regionális térben, azt azonban, hogy az állam az adott mozgástéren belül milyen kül- és biztonságpolitikát alakít ki, nem közvetlenül a környezet, hanem az azt értelmező, geopolitikai kultúrában gyökerező percepciókon és meggyőződéseken alapuló geostratégia határozza meg. A geopolitikai környezet – geostratégia fogalompáron alapuló értelmezést a 3. ábra szemlélteti.

A politikai gyakorlat abban az esetben lehet sikeres, ha az elméleti bázisaként szolgáló stratégia hosszútávon összhangban marad az objektív körülményekkel. Ha tehát egy állam vagy más szereplő önmagával kapcsolatos percepciója nem felel meg a geopolitikai realitásoknak, külpolitikája kudarcra van ítélve. Ennek eklatáns példája Törökország Szíria-politikája a polgárháború első éveiben. A volt külügyminiszter (2009-2014) és miniszterelnök (2014-2016), Ahmet Davutoğlu az Aszad-rezsim megdöntésére és egy törökbarát szunnita kormány megalakítására irányuló ambiciózus stratégiai víziója a geopolitikai környezet átalakulása nyomán hiúsult meg: a 2015-ös orosz katonai intervenció radikálisan megváltoztatta a háború erőviszonyait, ami Ankara mozgásterének a beszűkülését, majd 2016-tól egy jóval pragmatikusabb, a „kurdkérdést” a középpontba állító török külpolitika kezdetét eredményezte. A két irányzat szintéziseként értelmezhető megközelítés tehát egyidejűleg foglalja magába a geopolitikai környezet politikai érdekektől mentes, objektív vizsgálatát, a geostratégiát meghatározó szubjektív geopolitikai percepciók elemzését, valamint a környezet és a percepciók egymáshoz való viszonyának értékelését.

3. ábra: Geopolitikai környezet és geostratégia
Geopolitical environment and geostrategy

Forrás: Saját szerkesztés

Jegyzetek

- 1 „Aki uralkodik Kelet-Európán, kormányozza a magterületet, aki uralkodik a magterületen, kormányozza a világszigetet, aki uralkodik a világszigeten, kormányozza a világot.” (Mackinder 1999b, 30.)
- 2 Mackinder az Eurázián kívüli szigetek és kontinensek összességét nevezte külső peremívnek.
- 3 Haushofer Hitlerre gyakorolt hatását mutatja a *Mein Kampf Keleti orientáció vagy Keleti politika (Ostorientierung oder Ostpolitik)* című fejezete, amely a geopolitikus gondolatait tükrözi.
- 4 Haushofer a náci Rudolf Hess tanítómestere volt.
- 5 Grygiel 2017 és 2018 között külügyi tanácsadóként, Mitchell 2017 és 2019 között külügyi államtitkár-helyettesként szolgált.
- 6 A földrajzi tudás ebben az esetben azt az ismeretet jelentette, hogy a gátak lebombázásával, és ezáltal a mezőgazdasági területek elárasztásával több millió ember megélhetése veszélyeztethető.
- 7 Az 1980-as években, egy napjainkban is tartó tudományos vita bontakozott ki a globalizáció természetével kapcsolatban. A szkeptikusok a globalizáció fogalmához társított vál-

- tozásokat egy történelmi folyamat részének tekintik, amely visszanyúlik a nagy földrajzi felfedezésekhez, vagy akár a Római Birodalomhoz. A transzformacionalisták ezzel szemben amellett érvelnek, hogy a 20. században – különösen a század utolsó két évtizedében – olyan, korábban nem tapasztalt változások mentek végbe, melyek átfomálták a nemzetközi kapcsolatokat, ezért a globalizációt új jelenséggént kezelik (Szabó 2010, 19-21.). A neoklasszikus geopolitikusok jellemzően az előbbi, míg a kritikai irányzathoz tartozók az utóbbi globalizáció-értelmezést osztják.
- 8 Földrajzi elhelyezkedés és kiterjedés, topográfia, politikai és etnikai határok, nyersanyag-ellőhelyek, ellátási láncok, demográfia, gazdasági és katonai képességek térbeli eloszlása.
- 9 A racionális döntéshozatali modell mellett érvel többek között Phil Kelly a *Klasszikus geopolitika: Egy új analitikai modell* című könyvében (2016).
- 10 A kulturális önmeghatározást kulcsfogalomként kezelő neoklasszikus geopolitikusok (például Huntington, Davutoğlu), és a posztmodern gondolkodók identitásfogalmát elsősorban az különbözteti meg, hogy előbbieket a kollektív identitásra az aktuális hatalmi viszonyok függvényében változni képes, de alapvetően állandó tényezőként, míg utóbbiak narratív módon felépülő történetként tekintenek.
- 11 A legitimáló identitásalkotás egy másik példája Josip Broz Tito kísérlete a jugoszláv identitás megteremtésére.
- 12 A YPG 2015 óta Szíriai Demokratikus Erők néven működik.
- 13 Törökország és Oroszország kapcsolata a polgárháború kezdete óta feszült volt, mivel Moszkva a szíriai rezsimet, Ankara pedig a felkelőket támogatta. A török-orosz viszony 2015 novemberében, Oroszország szíriai katonai beavatkozását követően került mélypontra, amikor a török légierő lelőtt egy, a török légtér megsejtő orosz harci repülőgépet. Az incidens megközelítőleg hét hónapig tartó válságot eredményezett a két ország kapcsolatában.
- 14 A nemzetközi jogban államként el nem ismert Kurdisztán területe Törökország délkeleti, Szíria északkeleti, Irak északi, és Irán északnyugati térségeiből áll.
- 15 A vonatkozó felmérések csekély száma és megbízhatatlansága miatt nehéz megítélni, hogy az országban élő kurdok hogyan viszonyulnak a szeparatizmus kérdéséhez, ugyanakkor több közvélemény-kutatás is arra enged következtetni, hogy a többségük nem támogatja azt. Példának okáért, a Török Kereskedelmi Kamara és Értéktőzsde által 1995-ben megkérdezett kurdok 42,5%-a a föderális berendezkedést, 13%-a a kulturális autonómiát tartotta megoldásnak, és csupán 13%-a szimpatizált a független kurd állam gondolatával (Cizre 2001).
- 16 Az I. világháborút követően az Oszmán Birodalommal Sévres városában megkötött első békeszerződés a törököknek a mai Törökország mintegy egyharmadát hagyta meg. A békediktátumot a Musztafa Kemal Atatürk vezette szabadságharc eredményeként váltotta fel a Lausanne-i Szerződés 1923-ban.
- 17 Turgut Özal miniszterelnök (1983-1989), majd elnök (1989-1993) 1993-ban szintén politikai úton kívánta rendezni a török-kurd konfliktust, az ennek eredményeként megindult békefolyamat azonban halálát követően félbeszakadt.
- 18 2013 májusában a kormány és az önkormányzat az Isztambul Beyoğlu negyedében található Taksim tér és a Taksim Gezi park átalakítását célzó projektje számos társadalmi-politikai csoportot – környezetvédőket, liberálisokat, kemalistákat és kurdokat – késztetett a közös fellépésre. A rendőrség tiltakozókkal szembeni brutális intézkedéseit követően a spontán módon kibontakozó civil fellépés néhány nap leforgása alatt országos szintű kormányellenes tüntetéssorozattá alakult.

Irodalom

- Agnew, J. (2004): *Geopolitics Re-visioning world politics. Second edition.* Routledge, London <http://doi.org/dpxt>
- Bacik, G., Coşkun, B. B. (2011): The PKK Problem: Explaining Turkey's Failure to Develop a Political Solution for the Kurdish Problem. *Studies in Conflict & Terrorism*, 3., 248–265. <http://doi.org/bxb365>

- Barcsi T. (2012): *A kivonulás mint lázadás*. Publikon Kiadó, Pécs
- Bayer J. (2010): A globalizáció és a 21. század geopolitikai kihívásai. *Geopolitika a 21. században*, 1., 1–24.
- Bilgin, P. (2007): „Only Strong States Can Survive in Turkey’s Geography”: The uses of „geopolitical truths” in Turkey. *Political Geography*, 7., 740–756. <http://doi.org/fcwpw8>
- Brzezinski, Z. (2017): *A nagy sakktabla*. Antall József Tudásközpont, Budapest
- Castells, M. (2010): *The power of identity*. Second edition. Blackwell, Chichester
- Cizre, Ü. (2001): Turkey’s Kurdish Problem: Borders, Identity, and Hegemony. In: O’Leary, B., Lustick, I. S., Callaghy, T. (eds.): *Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders*. Oxford University Press, Oxford, 222–252. <http://doi.org/d6rxrt>
- Davutoğlu, A. (2014): The Formative Parameters of Civilizations. In: Dallmayr, F., Kayapınar, A. M., Yaylacı, İ. (eds.): *Civilizations and World Order*. Lexington Books, Plymouth, 73–98.
- Davutoğlu, A. (2016): *Stratégiai mélység*. Antall József Tudásközpont, Budapest
- Egeresi Z. (2015): Törökországi parlamenti választás: egy korszak vége? *KKI Elemzések*, E-2015/27.
- Egeresi Z. (2020): Törökország konfliktusa az észak-szíriai kurdokkal. *KKI Elemzések*, E-2020/11.
- Findley, C. V. (2010): *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity. A History, 1789–2007*. Yale University Press, New Haven
- Flint, C. (2006): *Introduction to Geopolitics*. Routledge, Abingdon, <http://doi.org/dpxv>
- Fukuyama, F. (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Grygiel, J. J., Mitchell, A. W. (2017): *Nyugtalan határvidék*. Antall József Tudásközpont, Budapest
- Haushofer, K. (1999): A világpolitika ma. In: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 267–303.
- Huntington, S. P. (2015): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Klare, M. (2008): *Rising Powers, Shrinking Planet*. Oneworld Publications, London
- Kelly, P. (2016): *Classical Geopolitics: A New Analytical Model*. Stanford University Press, Redwood City
- Lacoste, Y. (1999): Geopolitika. In: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 486–513.
- Lechner Z. (2019): Törökország, Szíria és Irak kapcsolata az édesvízelosztás problémájának tükrében. *Külgügyi Szemle*, 1., 29–52.
- Maçães, B. (2019): *The Dawn of Eurasia: On the Trail of the New World Order*. Penguin Books, London
- Mackinder, H. J. (1999a): A földrajz mint a történelem kulcsa. In: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 16–28.
- Mackinder, H. J. (1999b): Demokratikus ideálok és a valóság. In: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 28–36.
- Mendly D. (2016): A diszkurzív módszer alkalmazási lehetőségei a geopolitikában. *AJRC-Elemzések* 2016E01.
- O’Brien, R. (1992): *Global Financial Integration: The End of Geography*. Royal Institute of International Affairs, London
- O’Loughlin, J., Ó Tuathail, G., Kolossov, V. (2005): Russian geopolitical culture and public opinion: The masks of Proteus revisited. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 3. <http://doi.org/b45s9s>
- Ó Tuathail, G. (1996): *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. Routledge, London
- Özkan, B. (2012): *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan*. Yale University Press, New Haven
- Ratzel, F. (1999): Politikai földrajz. In: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 162–235.
- Rygiel, K. (1998): Stabilizing Borders: The Geopolitics of National Identity Construction in Turkey. In: Ó Tuathail, G., Dalby, S.: *Rethinking Geopolitics*. Routledge, London, 106–130.
- Said, E. (2001): The Clash of Ignorance. *The Nation*, October 4. <https://www.thenation.com/article/archive/clash-ignorance/>
- Szabó G. (2010): *Szétszakadó világunk*. Publikon Kiadó, Pécs
- Szilágyi I. (2018): *A geopolitika elmélete*. Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest
- Van Bruinessen, M. (1994): Kurdish Nationalism and Competing Ethnic Loyalties. Original English version of: “Nationalisme kurde et ethnicité intra-kurdes”. *Peuples Méditerranéens*, 68–69., 11–37.

Internetes források

- Çavuşoğlu, M. (2018): The Meaning of Operation Olive Branch. *Foreign Policy*, April 5. <https://foreignpolicy.com/2018/04/05/the-meaning-of-operation-olive-branch/> (Letöltés: 2019. 11. 11.)
- Cemgil, C., Hoffmann, C. (2016): The 'Rojava Revolution' in Syrian Kurdistan: A Model of Development for the Middle East? *IDS Bulletin*, 3. <https://bulletin.ids.ac.uk/index.php/idsbo/article/view/2730/HTML> (Letöltés: 2020. 3. 2.)
- Ünver, A. (2016): Schrödinger's Kurds: Transnational Kurdish Geopolitics in the Age of Shifting Borders. *Columbia Journal of International Affairs*, May 19. <https://jia.sipa.columbia.edu/schrodingers-kurds-transnational-kurdish-geopolitics-age-shifting-borders> (Letöltés: 2019. 10. 9.)

TÉNYKÉP / REPORT

A mentés határon átnyúló integrációjában rejlő potenciálok Magyarországon

Potentials of the cross-border integration of emergency medical services in Hungary

HÜSE-NYERGES ENIKŐ, GANGL ÉVA

HÜSE-NYERGES Enikő: tervező elemző, projektmenedzser, Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálata; 1406 Budapest, Pf. 7.; hnyerges.eniko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3502-6193>

GANGL Éva: térinformatikus, Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálata; 1406 Budapest, Pf. 7.; eva.gangl@cesci-net.eu; <https://orcid.org/0000-0002-1816-755X>

KULCSSZAVAK: határon átnyúló; mentés; sürgősségi ellátás; területi optimalizálás; jogi akadálymentesítés

ABSZTRAKT: A tanulmány célja, hogy részletesen feltárja a határon átnyúló szárazföldi mentés területi kérdéseit és jogi-adminisztratív háttérét Magyarország határai mentén, továbbá javaslatok megfogalmazásával hozzájáruljon egy, a jelenleginél hatékonyabb és gazdaságosabb, magas színvonalú mentési, illetve sürgősségi egészségügyi ellátó hálózat létrehozásához. Rövid áttekintést ad a mentők határon átnyúló szabad mozgásának indokoltságáról, valamint bemutatja a kapcsolódó, Európai Unió belüli szakpolitikai folyamatokat. Ezt követően elméleti szinten, az ismert területi optimalizációs módszerek felhasználásával, QGIS OSS route útvonaltervező program segítségével modellezi és elemzi a határon átnyúló mentés és kórházi sürgősségi ellátás területi vonatkozásait, illetve potenciáljait. A vizsgálat eredményei alapján megállapítható, hogy a mentőellátásban jelenleg is vannak komplementaritások és párhuzamosságok, melyek lehetőséget kínálnak az ellátási rendszer határon átnyúló együttműködés keretében történő optimalizálására. Ezért a tanulmány második felében – a mentők riasztásától a beteg kórházba szállításáig – a mentés határokon átnyúló megszervezésének gyakorlati aspektusait tekintjük át. Az egyes témák elemzése során olyan hatályban lévő jogszabállyal nem találkoztunk, amely egyértelműen tiltaná a mentők határon átnyúló szabad mozgását, azonban szükséges kétoldalú egyezményekben megteremteni az együttműködés kereteit. A jogi dokumentumok módosítása ugyanakkor önmagában nem elegendő a határon átnyúló sürgősségi mentés feltételeinek kialakításához. Számos területen szükséges szakpolitikai együttműködés, mely – a döntéshozók mellett – a szakmai szervezetek széles körének közreműködését igényli.

Enikő HÜSE-NYERGES: project manager, strategic planner, Central European Service for Cross-border Initiatives; Pf. 7., H-1406 Budapest, Hungary; hnyerges.eniko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3502-6193>

Éva GANGL: GIS analyst, Central European Service for Cross-border Initiatives; Pf. 7., H-1406 Budapest, Hungary; eva.gangl@cesci-net.eu; <https://orcid.org/0000-0002-1816-755X>

KEYWORDS: cross-border; ambulance; emergency medical services; territorial optimization; legal accessibility

ABSTRACT: The study aims to analyse the territorial aspects and legal-administrative background of the cross-border terrestrial emergency medical services along the borders of Hungary, as well as, to articulate proposals for a more economical and more efficient, higher-quality emergency health care system through cross-border integration.

The paper points out the factors which make the free movement of the ambulance vehicles reasonable across the borders and introduces related policy initiatives and improvements in the European Union. Based on the methodologies of current international and Hungarian research, it models and analyses the territorial aspects and potentials of cross-border ambulance services and emergency hospital care at a theoretical level by using the QGIS OSS route software. As a result, regarding the territorial pattern of the ambulance and hospital emergency care services along the borders, it seems that there are such complementarities and duplications in the patient care system, which makes the cross-border integration of emergency healthcare services reasonable on the long run.

Therefore, in the second part of the study, the practical side of organizing cross-border ambulance services is in the focus. The conditions of cross-border EMS were analysed through a thematic approach, including topics such as conditions for crossing the border, operating licenses for the vehicles and the units, use of distinctive signs, professional cross-border cooperation from rescue alert to patient hospitalization, communication and financial factors.

Regarding the legal background, in Hungary regulations do not directly prohibit the free movement of EMS units across borders, although bilateral treaties and agreements are required to clarify the frameworks and details of cooperation. Evidence shows that the establishment of the legal framework alone is insufficient to guarantee conditions for cross-border ambulance services, and that policy-based measures at the national, bilateral and EU level are also needed. The resolution of legal obstacles requires cooperation and problem-solving intention at high political levels with neighbouring states, while for policy cooperation the involvement of professional bodies is necessary. In light of the level of cross-border mobility and the general framework of health care services along different sections of the Hungarian state border, it would be worth initiating cooperation with the Austrian and Slovakian authorities.

Bevezetés

A tanulmány a sürgősségi ellátás, azon belül is elsősorban a szárazföldi mentés határon átnyúló megszervezésének lehetőségeivel foglalkozik Magyarország határtérségeiben. Célja, hogy a határon átnyúló integráció gondolatával hozzájáruljon a mentési, valamint – hosszabb távon – a pre-hospitális és hospitális sürgősségi egészségügyi hálózat magasabb szintű ellátást biztosítani képes, hatékonyabb és gazdaságosabb működéséhez. A munka a Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálata „Jogi akadálymentesítés” című projektjének keretében készült alkalmazott kutatáson és a kapcsolódó „A határon átnyúló intézményesített egészségügyi integráció elősegítése” című tanulmányon alapul. A vizsgálat alapvető célja szakpolitikai és jogi javaslatok megfogalmazása volt. A 2017-ben folytatott kutatás során használt adatbázist jelen cikk készítése során frissítettük és kiegészítettük.

A határok mentén élők hozzáférése a sürgősségi ellátáshoz az egészségügyi ellátó intézmények gyakran korlátozott elérhetősége határozza meg. Ez egyrészt a mentőállomások és kórházak elhelyezkedéséből, területi ellátási kötelezettségeik egyenlőtlenségéből, másrészt a földi megközelítést korlátozó (fizikai és jogi) infrastruktúra változó színvonalából fakad. A korlátozott elérhetőség komoly probléma a periférikus, gyakran város- és funkcióhiányos határ menti térségekben, ahol a kevésbé fejlett gazdasági-társadalmi környezettel párhuzamosan a lakosság egészségi állapota is kedvezőtlenebb (Kiss 2016; Pál 2017).

A fenti tényezők az egészségügyi alapellátás mellett a mentési szolgáltatás megfelelő elérhetőségének biztosítását is fontossá teszik, mely azonban a korlátozott nemzeti kapacitások (mentőkocsik, eszközök, humán erőforrás) ismeretében, egyes térségekben előrevetíti a határon átnyúló mentési szolgáltatások kialakításának lehetőségét és szükségességét. Az egyes határszakaszok bármely oldalán elhelyezkedő kórházak egymáshoz viszonyított helyzete és kínált ellátásaik köre felveti a hospitális sürgősségi ellátások határon átnyúló megosztásának kérdését is. Az esetenként távol fekvő, országhatáron belüli egészségügyi intézmény helyett a határ másik oldalán előfordulhat gyorsabban elérhető, megfelelő színvonalú szolgáltatás.

Az Európai Unióban a téma a regionális politikai és ágazati diskurzusban egyaránt jelen van. A 2017 szeptemberében kiadott, növekedés és kohézió európai határrégiókban történő előmozdításáról szóló bizottsági közlemény (COM/2017/534) foglalkozik a határ menti sürgősségi ellátás kérdésével. Ágazati szinten 2015-ben értékelték a határon átnyúló egészségügyi ellátásra vonatkozó betegjogok érvényesítéséről szóló 2011/24-es EU irányelv alkalmazását, és több tagállam eljárásrendje esetében emeltek kifogást (COM/2015/421).

Magyarországon és a környező államokban kiemelt jelentősége van a mentőautók határon átnyúló mozgásának. Bár a mentési szolgáltatások elméleti elérhetősége nem mutat jelentős különbséget a határ menti és a központi elhelyezkedésű megyékben (Kemkers et al. 2010; Bugya, Kiss 2013), a korlátozott kapacitások, a sürgős ellátást igénylő esetek eloszlása, a határ menti esetleges tömegbalesetek és – egyes esetekben – a földrajzi elhelyezkedés, az adminisztratív határokat keresztezni képes szolgáltatás területi gazdaságossága együttesen indokolják a mentők szabad határátkelését. Szemléletes példája ennek az Alsó-Ipoly térsége (a Szobi járás területén fekvő települések), ahonnan az esztergomi kórház harmadannyi idő alatt érhető el, mint a váci, de ehhez kétszer is át kell lépni a határt. A Hernád menti falvak egy részéből ugyanakkor a határon túli kassai kórház érhető el rövidebb idő alatt, mint a hazai szikszói vagy miskolci. Ez indokolhatja a határon átnyúló közszolgáltatások megosztását.

Magyarországon és a szomszédos államokban a sürgősségi ellátás határon átnyúló megszervezése javítaná a határtérségekben élők esélyegyenlőségét, hozzáférése az ellátáshoz, miközben az integráció révén csökkenhetnének az érintett államok egészségügyi kiadásai. Egyértelmű azonban, hogy egyrészt a hozzá-

férés javulásának és a költségek csökkenésének mértéke – a földrajzi és infrastrukturális adottságoknak megfelelően – térben változó, másrészt az integráció gyakorlati megvalósítását számos tényező befolyásolja, esetenként akadályozza. A tanulmány első felében a mentés és kórházi ellátás határon átnyúló integrációját térben modellezzük, míg második részében rámutatunk az együttműködést hátráltató – jelen kutatás korlátait is jelentő – jogi és adminisztratív tényezőkre, valamint lehetséges megoldásaikra.

Fogalmak, a kutatás módszertani előzményei

Sürgősségi (akut) betegellátásról abban az esetben beszélhetünk, ha az ellátás elmaradása (vagy késlekedése) közvetlen életveszélyt vagy (beavatkozás nélkül) ahhoz vezető állapotromlást, súlyos vagy maradandó egészségkárosodást, illetve társadalmilag tűrhetetlennek minősített, tartós fájdalmat eredményezne (ÁEEK 2020). A szakirodalom a sürgősségi ellátás pre-hospitális (gyógyintézetten kívüli) és hospitális (gyógyintézeti) szakaszát különíti el. A gyógyintézetten kívüli kategóriába sorolható többek között a mentés. A mentés az azonnali egészségügyi ellátásra szoruló beteg feltalálási helyén, mentésre feljogosított szervezet által végzett sürgősségi ellátása, illetve – szükség szerint – az egészségi állapotának megfelelő ellátásra alkalmas legközelebbi egészségügyi szolgáltatóhoz történő szállítása, valamint szállítás közben végzett ellátása (1997. évi CLIV. törvény).

A nemzetközi szakirodalom számos tanulmányban értekezik az egészségügyi ellátások területi tervezésének matematikai, statisztikai (Brotcorn et al. 2003; Aringhieri et al. 2007; Goldberg 2004; Liu et al. 2017) és GIS adta lehetőségeiről (Higgs 2004; Gatrell, Senior 2005). Ezek az írások többnyire az egészségügyi ellátórendszerek fejlesztésére vonatkozó döntéseket igyekeznek támogatni, például a meglévő egészségügyi szolgáltatások elérhetőségének vizsgálatával (Perry, Gesler 2000; Rosero-Bixby 2003) vagy új egészségügyi létesítmények megfelelő térbeli elhelyezésének meghatározásával (Forbes, Todd 1995; Hodgson et al. 1995). A kutatások olyan GIS alapfunkciókra alapoznak, mint a pufferzónák létrehozása (kórházak, orvosi rendelők, mentőállomások vonzáskörzetének lehatárolása fizikai vagy időbeli távolság alapján), illetve a hálózatelemzés (a létesítmények elérhetőségének meghatározása a tömegközlekedési lehetőségek vagy az utazási sebesség alapján).

A mentést érintő kutatások középpontjában – az ellátás időérzékenységéből fakadóan – a helyszínre érkezési idők optimalizálása áll, mely megvalósulhat állandó és ideiglenes mentőállomások létrehozása, valamint a mentésirányítási rendszerek és protokollok fejlesztése révén. A kutatási kereteknek és az elérendő céloknak megfelelően az alkalmazott modellek statikusak (Kemkers et al. 2010; Terzi et al. 2013) vagy dinamikusak (Anderson et al. 2005; Rajagopalan et al. 2008; Bugya et al. 2015). Előbbiek esetében például a népességszám és a homogén térben létező távolságok jelentik a bemeneti adatokat, míg utóbbiak olyan tényező-

ket is figyelembe vesznek, mint az időjárás viszonyok vagy a lehetséges forgalmi helyzetek.

A mentőellátás térbeli modellezésénél az alapvető keretrendszer – még az Európai Unió területén is – többnyire a nemzeti szinten meghatározott jogi és szakmai előírások (például esetprioritási szintek, helyszínre érkezésre vonatkozó kötelezettség, mentőegységek típusa stb.) határozzák meg, melyek a történelmi és szociokulturális adottságok miatt országonként eltérnek. Éppen ezért, bár a modellek közös elméleti alapokon nyugszanak, az egyik országban jól működő modell – összetettségétől függően is – csak korlátozottan alkalmazható egy másik országban. A helyzetből adódóan, mi a magyarországi keretek között megvalósult, mentőellátás térbeliségevel foglalkozó kutatásokra fókuszáltunk.

Kemkers és szerzőtársainak (2010) tanulmánya a mentőellátás hazai területi jellemzőit elemzi az Országos Mentőszolgálat által megadott körzetbeosztások és az irányadó 15 perces elérési idő alapján. Figyelembe veszi az eltérő úttípusokhoz tartozó sebességhatárításokat, de nem számol a megkülönböztető jelzés használatából fakadó időnyereséggel. Bugya és Kiss (2013) az akkori TIOP program keretében létrehozott 21 új mentőállomás ürügyén tett kísérletet a fent említett modell továbbfejlesztésére, a mentőellátás területi hatékonyságának optimalizálása érdekében. GRASS programkörnyezetben, a 2001-es népszámlálás népességi adatai, valamint az Országos Mentőszolgálat mentőállomásokra és kórházakra vonatkozó információi alapján, az úthálózati adottságok figyelembevételével jelenítették meg az egészségügyi ellátórendszer elemeinek 15 perces vonzaskörzetét. Modelljük az elérési idők számításakor képes figyelembe venni a kórházak és mentőállomások típusát, a megyehatárok átjárhatóságát, valamint változtatható az alkalmazott átlagsebesség és megadható a késlekedési idő. Utóbbi, eseti jelleggel és korlátozott mértékben lehetővé teszi az időjárás körülmények vagy a forgalmi helyzetből fakadó változók megjelenítését. A tanulmány előremutató abban, hogy kísérletet tesz a – szabályozásból következően – zárt megyehatárokból fakadó perifériák feltérképezésére és elméletben történő megszüntetésére, valamint jövőbeli kutatási irányként utal Szlovákia határ menti területei bevonásának lehetőségére.

Bugya és szerzőtársai (2015) kutatása ugyanezen modell alkalmazásának eredményeire és lehetőségeire mutat rá. Fontos módszertani kiegészítése, hogy a településeket, kórházakat és mentőállomásokat is pontként értelmezi. Ez jelentős torzulásokhoz vezethet a nagyobb települések esetében, de a szerzők szerint a modell alkalmazhatóságát – a mentőállomások településeken belüli többnyire központi elhelyezkedése miatt – mégsem csökkenti. A modell figyelembe veszi a mentőállomásokon elérhető rohamkocsik és mentőautók számát, a mentőállomások szolgálatteljesítésének időszakságát és a mentőállomások típusát (rohamkocsi és oxikológus szakember rendelkezésre állását), a kórházak esetében pedig az intézmények progresszivitási szintjét. Ebben a tanulmányban is felmerül a kutatás kiterjesztése a szomszédos országokra, azonban e lépésre – tudomásunk szerint – azóta sem került sor.

Jelen kutatás esetében az elsődleges szempont az volt, hogy az alapvető információk feldolgozásával rámutassunk a határon átnyúló integrációban rejlő egészségügyi (ellátás színvonala) és gazdasági (területi hatékonyság és gazdaságosság) potenciálokra. Elemzésünkben az Országos Mentőszolgálat, illetve a szomszédos országok mentőszolgálatai és egészségügyi szakmai szervei által rendelkezésre bocsátott, továbbá a nyilvánosan elérhető adatokat dolgoztuk fel QGIS OSS route útvonaltervező program segítségével.

A sürgősségi betegellátás határon átnyúló szervezésének alapvető célja, hogy javuljon a határtérségben élők hozzáférése az egészségügyi ellátáshoz. E tekintetben a két legfontosabb tényező a mentőállomások és a sürgősségi ellátást nyújtó egészségügyi szolgáltatók, kórházak elhelyezkedése. Az elemzés kiindulópontjaként egy olyan potenciális határ menti ellátási sávot jelöltünk ki, melyben a sérült a szomszédos állam mentőegységeinek közreműködése révén előbb juthat megfelelő helyszíni vagy kórházi ellátáshoz. Az Országos Mentőszolgálat munkatársainak segítségével ezt az elméleti zónát a határátkelési ponttól számított 50 kilométeren és 50 percen belül elérhető körzetek összességéként határoztuk meg. Hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy az említett határértékek kemény korlátként való értelmezése problémákat vethet fel (például 55 kilométerre található a megfelelő ellátást biztosítani képes kórház), így az értékekre inkább nagyságrendi ajánlasként érdemes tekinteni.

Második lépésben a mentőállomások és határátkelők elhelyezkedése, valamint a helyszínre érkezéshez szükséges idő alapján elemeztük a határ menti térségek mentőellátottságának területi mintázatát. A határtól legfeljebb 30 kilométerre fekvő mentőállomások esetében – a határátkelési pontok figyelembevételével – útvonaltervező program segítségével jelöltük ki azok 15 és 30 percen belül elérhető vonzaskörzetét. A 30 kilométeres zóna szubjektív értékválasztás eredménye, melyet a mentőautók minél gyorsabb, 30 percen belüli potenciális határátlépése indokol. A riasztás és a mentők helyszínre érkezése kapcsán kötelezően alkalmazandó egzakt plafonról európai és nemzeti szinten sem beszélhetünk, azonban a 15 perc általános referenciaértéknek tekinthető (Bos et al. 2015; Bugya, Kiss 2013; van Buuren 2018). Számításainkban tehát – jobb megoldás híján – a 15 és 30 perces értéket vettük alapul.

A vonzaskörzetek kijelölése során nem a mentőautókra érvényes egyedi, hanem a személyautókra vonatkozó sebességhatárokkal számoltunk. Ennek elsődleges oka az, hogy az előbbit nemzeti szinten szabályozzák, így az értékek országonként eltérnek. Ez okozhat némi torzulást a kirajzolódó vonzaskörzetek határaiban, melyet azonban többé-kevésbé kompenzál a riasztás beérkezése és a mentőegység elindulása közti idővesztés. Továbbá, célunk a modellalkotással nem konkrét működési zónák kijelölése, hanem az átszervezéssel elérhető előnyök visszafogott felvázolása volt. A határátlépés kapcsán nem kalkuláltunk idővesztéssel. Azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a megkülönböztető jelzést használó mentőautó a jelenleg még nem schengeni határokon is megállás nélkül

átkelhet. (Ez jelenleg nincs így: lásd a problémafelvetést „A határon átnyúló sürgősségi ellátás megszervezésének gyakorlati kérdései” című fejezetben.) A modell gyakorlati felhasználását tovább korlátozza, hogy – a módszertani előzményekhez hasonlóan – minden esetben az érintett település földrajzi középpontját tekintetük kiindulási pontnak, miközben a valóságban a mentőegység a mentőállomásról, egy bevetés helyszínéről vagy a kórházból indul a következő esethez. Ezt a változót jelen körülmények között nem tudtuk beépíteni a modellbe, a fent említett, generalizált helyzetkép megrajzolásához ugyanakkor nem is láttuk szükségesnek.

A mentés során az idő mellett a mentőállomások eszköz- és humánerőforrás-állománya, illetve a mentőegységek időbeli elérhetősége (folyamatos vagy időszakos szolgálat) kiemelten fontos tényező. Előbbi szempontot adathiány miatt csak a magyar oldalon tudtuk érvényesíteni, míg utóbbi figyelembevétele eseti jelleggel lehetséges: mi ezzel nem számoltunk.

A hospitális sürgősségi ellátás térbeli mintázatának elemzése során térképen ábrázoltuk a kijelölt határ menti sávban elhelyezkedő, sürgősségi ellátást kínáló, továbbá az aktív ellátás szempontjából minimumfeltételt jelentő belgyógyászati, szülészeti és sebészeti szakmákat működtető kórházakat, illetve kínált ellátásaik körét. Az ellátási spektrumok meghatározásakor a Magyarországon használatos angolszász eredetű, ún. progresszivitási szinteket alkalmazó háromszintű rendszert vettük alapul. Ebben a besorolás személyi (szakorvosok, szakdolgozók és egyéb személyzet száma műszakonként), tárgyi (vizsgálók, kezelők, ágyak száma, eszközpark), intézményi (elérhető szakmák köre) és egyéb minimumfeltételek alapján történik, melyeket a 60/2003.sz. ESZCSM rendelet és az azt módosító 1/2012. sz. EMMI rendelet határoz meg.

A legalacsonyabb progresszivitási szint jellemzően városi kórházakat jelent, melyek a saját területükön önálló ellátást végeznek. A II. szintű Sürgősségi Betegellátó Osztályok megyei vagy regionális kórházakban működnek. Ellátási spektrumuk széles, kizárólag a speciális eseteket küldhetik magasabb szintű ellátást kínáló intézménybe. A legfelső progresszivitási szinten álló sürgősségi osztályokon az ellátások teljes köre elérhető. A módszertan szerint minden intézmény besorolható a progresszivitási szintek egyikébe.

A szomszédos országokban az adott településen elérhető orvosi szakmák számával és – a magyar progresszivitási szintekhez hasonló – három csoportba

1. táblázat: A sürgősségi osztályok minimumfeltételei
Minimum criteria of emergency care departments

<i>Alapvető szervezeti elvek:</i>	<i>Progresszivitási szint</i>		
	<i>I.</i>	<i>II.</i>	<i>III.</i>
<i>Populáció (egység / ezer fő)</i>	<i>> 100</i>	<i>> 250</i>	<i>700 > 500</i>
<i>Betegforgalom (ezer vizit/év)</i>	<i>> 10</i>	<i>> 20</i>	<i>> 50</i>
<i>Területi elérhetőség (perc - gépkocsival)</i>	<i>< 30</i>	<i>< 60</i>	<i>< 90</i>

Forrás: Emberi Erőforrások Minisztériuma: Országos Tisztifőorvosi Feladatokért Felelős Helyettes Államtitkárság

sorolásával igyekeztünk képet adni az elérhető ellátások köréről. Ennek az az oka, hogy a hierarchiába sorolás helyi módszertanáról és az érintett kórházak jellemzőiről nem rendelkezünk minden ország esetében egységes információval. Mindez okoz némi torzítást a helyzetértékelés során, hiszen a határon túli három kategória nem teljesen feleltethető meg a hazai hierarchia szintjeinek, de orvosszakmai szempontból alkalmas egy általános helyzetkép felvázolására.

A határon átnyúló egészségügyi együttműködések jó példái

A határon átnyúló egészségügyi együttműködés nem új keletű jelenség, de az Európai Unió területén is csak a 21. században kapott különösebb figyelmet (Glinos, Wismar 2013). Az idén 30 éves Interreg kezdeményezés határon átnyúló programjai számos innovatív kórházi és mentési együttműködést támogattak. Ezek többnyire a közösségi támogatásból finanszírozott projektek lezárását követően, az érintett szereplők elkötelezettségének eredményeként, több év vagy évtized alatt teremtették meg a szolgáltatások határon átnyúló megosztásának feltételeit.

A francia-belga határon 2002-ben kezdődött meg az ún. ZOAST-ok (*Zones Organisées d'Accès aux Soins Transfrontalier*, magyarul: Határon Átnyúló Egészségügyi Ellátáshoz Hozzáférést Biztosító Zóna) kialakítása. A franciaországi Revini-ben felújítás miatt bezárták a klinika szülészeti osztályát, melynek eredményeként a várandós nőknek egy 60 kilométerre fekvő városba kellett volna utazniuk. Ehelyett a francia fél együttműködést kezdeményezett a dinanti kórházzal, mely a határ belga oldalán közelebb található az érintett városhoz. A kooperáció eredményeként rövidtávon lehetővé vált, hogy a francia nők Belgiumban hozzák világra gyermeküket. Középtávon tovább fejlődött a kezdeményezés, más járó- és fekvőbeteg-ellátások határon túli megosztására is sor került (Footman et al. 2014). A kezdeményezés sikere láttán az érintett felek 2005-ben állapodtak meg az első ZOAST-ról, mint intézményesült határ menti egészségügyi együttműködési struktúráról. A francia-belga határ mentén ma összesen 5 ilyen kezdeményezés működik sikeresen. A Francia - Belga Egészségügyi Központ adatai szerint 2017-ben összesen 15 653 francia pácienszt kezeltek a belga oldalon, az ellátások összértéke pedig meghaladta a 28 millió eurót (Mutualité chrétienne 2020).

Az együttműködés lényegesen magasabb szintjét jelenti, mikor két állam közösen létesít új egészségügyi infrastruktúrát a határ két oldalán élő biztosítottak egy helyen történő ellátására. Európában az első ilyen kezdeményezés 2003-ban, a francia-spanyol határtérségben született. Ennek eredményeként jött létre a Cerdanya Kórház. A 64 férőhelyes, 32 szobás, 3 operációs helyiséggel és 1 szülőszobával rendelkező intézmény egy 32 000 lakosú határ menti régiót és esetenként további 100 000-120 000 turistát szolgál ki (Sanjuán, Gil 2013).

A közös kórházra vonatkozó igény először a francia oldalon fogalmazódott meg. Az infrastruktúra hiányos térségben szükség lett volna ugyanis egy új kórházra, melynek létrehozása sem jogilag nem volt lehetséges, sem pénzügyi szempontból nem volt életképes. A katalán oldalon működő kórházak ugyanakkor nem rendelkeztek elegendő kapacitással a francia betegek ellátására. 2003-ban így egy megvalósíthatósági tanulmánnyal kezdődött el a közös kórház megalapításának folyamata. Bár a kezdeményezés a nemzeti és regionális intézmények jóváhagyását is megkapta, a francia és katalán kormány közötti együttműködésről szóló megegyezés csak 4 évvel később jött létre. Ekkor döntöttek arról is, hogy az intézmény Európai Területi Társulás (ETT) formájában fog működni, melyet a két állam 2010-ben hagyott jóvá. A kórház működtetésében jelenleg a következő intézmények vesznek részt: spanyol részről Katalónia kormánya és egészségügyi minisztériuma, a Katalán Egészségügyi Szolgálat, illetve a spanyol Egészségügyi és Fogyasztóügyi Minisztérium, francia részről a Languedoc-Roussillon Regionális Egészségügyi Ügynökség és Languedoc-Roussillon régió, valamint a francia Munkaügyi és Foglalkoztatási Minisztérium (Hospital de Cerdanya 2020). A kórház létrehozását számos jogi, pénzügyi és adminisztratív akadály nehezítette, melyeket az érintett felek innovatív megközelítésének eredményeként sikerült felszámolni. Ezek precedensként és jó példaként szolgálhatnak a jövőbeni hasonló törekvésekhez.

A mentés terén kialakított együttműködések egyik jó gyakorlatát az északi államok által létrehozott modell jelenti. Dánia, Finnország, Izland, Norvégia és Svédország kormányai 2002-ben írtak alá egy egészségügyi készenléti megállapodást, melynek értelmében a felek balesetek, vészhelyzetek és katasztrófák esetén, a határokon átlépve is segítik egymást (Nordhels 2020). Erre alapozva kezdődött meg 2015-ben a mindennapos mentési együttműködés a ritkán lakott legészakibb fekvésű norvég, finn és svéd határ menti régiókban. A kooperáció célja a lehető leggyorsabb, megfelelő színvonalú sürgősségi ellátás biztosítása súlyos akut vagy kritikus betegségek és balesetek esetén, valamint segítségnyújtás jelentősebb szerencsétlenségek és katasztrófák idején. A megállapodás a közúti mentőautók, mentőhelikopterek és más mentőegységek határon átnyúló mentési tevékenységére terjed ki. Közúti határon átnyúló mentés az országhatároktól számított 50 kilométeres körzetekben lehetséges, a svéd Norrbotten és Västerbotten megyékben, a norvég Finnmark, Troms és Nordland megyékben, valamint Finnországban Rovaniemi, Kemi és Oulu / Uleåborg Egészségügyi Körzetekben (Northern Health Across Borders 2020).

Közép-európai környezetben Ausztria és Csehország között is példaértékű mentési együttműködés alakult ki. A „Healthacross” kezdeményezés 2008-ban, egy Interreg A program keretében támogatást nyert projekttel kezdődött Alsó-Ausztria és Dél-Csehország között (Healthacross 2020). A szereplők elkötelezettségének eredményeként az egyedi projekt átfogó kezdeményezéssé vált: bevonták Felső-Ausztriát, Dél-Morvaországot és a Vysočina területét is. A kezdetben kórhá-

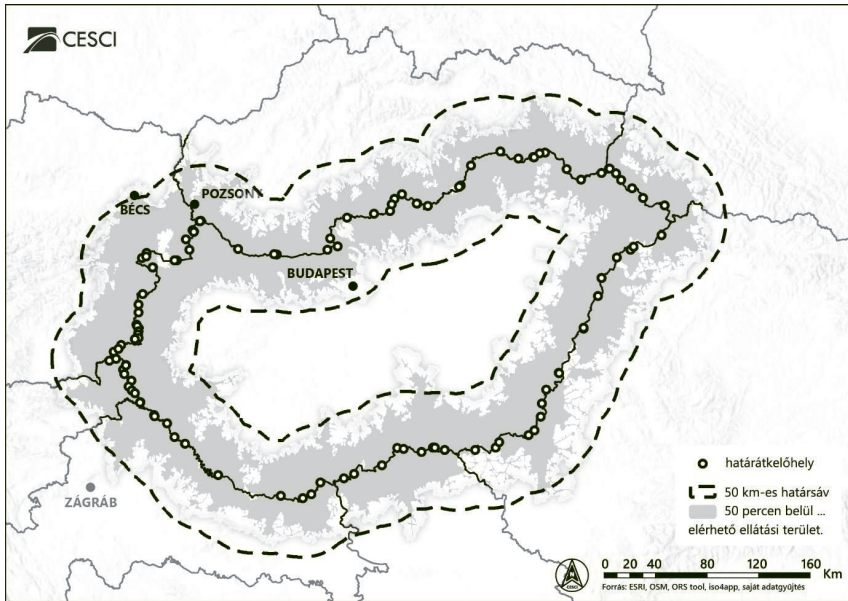
zi fókuszú együttműködés keretében világossá vált, hogy az egészségügyi szolgáltatások megosztásának alapvető feltétele a mentőautók szabad határátlépése. A mentési együttműködési modell kialakítása kilenc évet vett igénybe: a tartományi és tagállami kormányok 2016-ban kötöttek államközi szerződést azzal a céllal, hogy javítsák a határ mentén élők sürgősségi ellátáshoz való hozzáférését. Az államközi szerződés a keretfeltételeket biztosítja, míg a szakmai és adminisztratív kereteket a tartományok és régiók együttműködési megállapodása rögzíti. A modell alapelve az, hogy a beteg kapja meg mielőbb a szükséges helyszíni és kórházi ellátást, vagyis a határtól függetlenül, a legközelebbi mentőegység a leggyorsabban elérhető, megfelelő egészségügyi intézménybe szállítsa. A megállapodás fő szabályként kimondja, hogy a mentőegységek – beleértve a személyzetet és a járművet, illetve azok engedélyeit – ugyanolyan jogi státusszal rendelkeznek a másik fél területén, mint odahaza, így nem szükséges beszerezni a túloldali működéshez szükséges engedélyeket. A határon átnyúló mentés gerincét egy applikáció adja, mely a koordinációs központok közötti információcserét és kapcsolattartást biztosítja. A rendszer egyik funkciója, hogy valós időben képes megjeleníteni az aktív mentőegységek pontos pozícióját a bevetés térségében, és lehetőséget biztosít arra, hogy a koordinációs központok néhány kattintással segítséget kérjenek egymástól. A határon túli bevetés során a mentőegységek nem használnak rádiót, mivel közvetlen kapcsolat kialakítása a technikai infrastruktúra korlátai miatt nem lehetséges. Az irányító központok és a mentőegységek az applikáción keresztül tartják egymással a kapcsolatot a saját nyelvükön, melyet az alkalmazás automatikusan fordít a másik nyelvre. A határon túli esetszámok a mentális határok lebomlásával növekvő tendenciát mutatnak: jelenleg havonta 10-15 határon átnyúló esetet regisztrálnak. Az együttműködés sikerét jelzi az is, hogy az érintett felek egy közös járóbeteg-ellátó intézmény létrehozását kezdték meg közvetlenül a határ mentén. Ennek alapkövetelmélete 2019 nyarán került sor (Weinert Siegfried szóbeli közlése alapján).

A határon átnyúló mentés és kórházi ellátás elméleti modellje

Az 1. ábra az 50 kilométeren és 50 percen belül elérhető határ menti területeket ábrázolja, miközben figyelembe veszi a határátkelési pontok elhelyezkedését. A határvonaltól légvonalban számított 50 kilométeres távolságok összefüggő sávot alkotnak, ezzel szemben az 50 perces elérhetőség tekintetében egy lényegesen tagoltabb és – a legtöbb esetben – kisebb zóna rajzolódik ki. Kivételeket kizárólag a határra közel merőlegesen futó autópályák mentén találunk.

A szlovák határszakasz nyugati felén, továbbá a Salgótarján és Ózd közötti területen, valamint Putnok térségében a határátkelési pontok alacsony száma miatt az 50 perc alatt elérhető területek nem alkotnak összefüggő sávot, melyet azonban valamelyest kompenzál a megfelelő úthálózat. Az osztrák és a szlovén

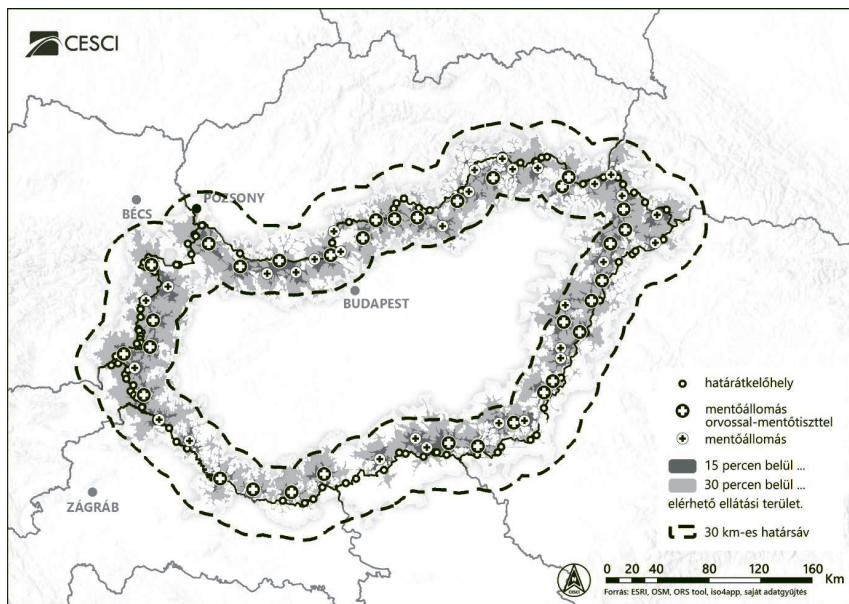
1. ábra: A határon átnyúló mentés során érinthető területek
 Cross-border zone of ambulance services

határon a határátkelési pontok sűrűsége magas, így az 50 perc alatt elérhető területek összefüggő sávot képeznek. Horvátország esetében a ritka határátlépési lehetőségek miatt nagyon tagolt az 50 percen belül elérhető övezet, míg a Szerbiával és Romániával közös határtérségben – a gyér úthálózat miatt – közvetlenül a határ mentén is vannak lefedetlen területek. Ezek alapján elsősorban a szlovén és osztrák határ mentén, a horvát határszakaszon Eszék és Kapronca térségében, Szerbiában Szabadka, Romániában pedig Arad, Nagyvárad és Szatmárnémeti vonzáskörzetében jöhetne szóba a mentés határon átnyúló megszervezése. Utóbbiak esetében mindez azt jelenti, hogy a hátrányos helyzetben lévő vidéki területek helyett alapvetően a saját mentőállomással rendelkező, nagyobb városok vonzáskörzete képezhetné az együttműködés által érintett területet. A mentés határon átnyúló megszervezése tehát nem javítaná egyértelműen a lakosság hozzáférését a sürgősségi ellátáshoz, azonban a határátkelők sűrűségének növelésével és az úthálózat fejlesztésével könnyen változhat a helyzet.

A határ menti mentőellátottság területi mintázatának elemzése során a mentőállomások és a határátkelők elhelyezkedését, valamint a mentők helyszínre érkezéséhez kapcsolódó elméleti időtényezőt vettük figyelembe. Magyarországon viszonylag egyenletes a határ menti mentő-állomások sűrűsége, 30 perc alatt elérhető vonzáskörzeteik pedig többnyire összefüggő területet alkotnak. Csak Kapuvár környékén, a horvát határ középső szakaszán, az Alsó-Ipoly mentén és Sátoraljaújhelytől nyugatra tapasztalható alacsonyabb lefedettség (2. ábra).

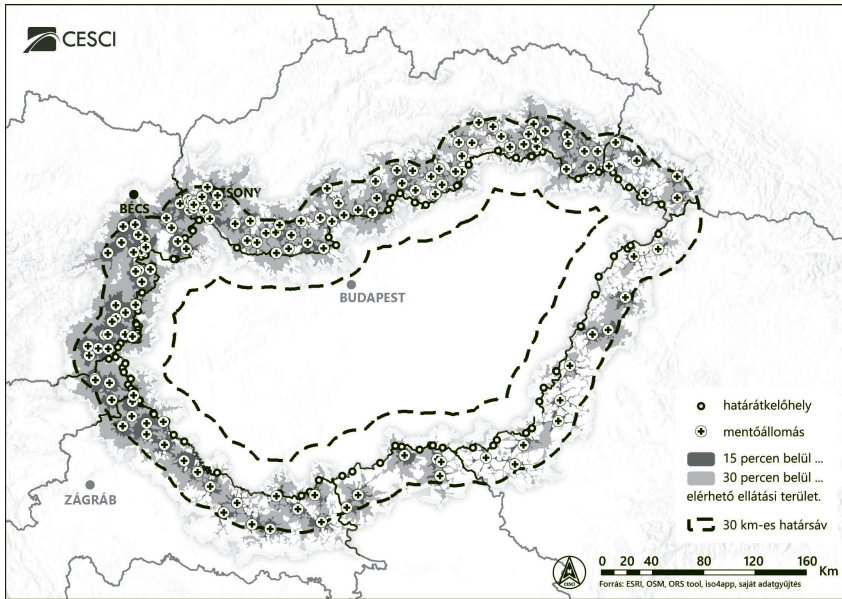
2. ábra: Határ menti magyar mentőállomások és elméleti ellátási körzetük
 Hungarian ambulance stations and their theoretical catchment area along the border

A határ horvátországi, szlovéniai, ausztriai, illetve nyugat-szlovákiai oldalán magas a mentőállomások sűrűsége. A megfelelő közúti infrastruktúrának köszönhetően elméleti vonzaskörzeteik összefüggő sávot alkotnak, melyek ugyanakkor csak korlátozott mértékben terjednek át a határon. Igaz ez a fent említett, alacsonyabb lefedettségű hazai területekkel szemben fekvő mentőállomásokra is, mégis azt gondoljuk, hogy az együttműködés javíthatná a lakosság hozzáférést a sürgősségi ellátáshoz. Az ukrán határszakaszon, továbbá a szlovák és horvát határterületek keleti részén ugyan viszonylag magas a mentőállomások száma, az elméleti vonzaskörzeteik által alkotott sáv mégis tagoltabb. Szlovákiában a Kassától délnyugatra eső területek tűnnek ellátáshiányosnak, ahol viszont a határ magyar oldalán is hasonló problémák tapasztalhatók. Horvátországban ugyanakkor az alacsonyabb lefedettséget enyhíthetnék a magyar mentőállomások. Románia és Szerbia határtérségeiben jóval alacsonyabb a mentőállomások sűrűsége, és eloszlásuk sem egyenletes. A helyzetet tovább súlyosbítja a közúti infrastruktúra alacsony színvonala, melynek következtében „ellátási perifériákat” találhatunk a Zombolya és Szabadka közötti térségben, valamint Románia vidékies határterületein. Ezen területek esetében a magyar oldali mentőállomások kapacitása egyértelműen enyhíthetné az alacsonyabb szintű lefedettséget (3. ábra).

A 4. ábra a hospitális sürgősségi ellátás határon átnyúló megosztásában rejlő potenciálokra mutat rá. A térképről leolvasható, hogy jelenleg Magyarországon és a szomszédos államokban is számos olyan térséget találunk, melyekhez közelebb esik a határ túlsó oldalán fekvő kórház. Magyar oldalon erre a legszembe-

3. ábra: A szomszédos országok határ menti mentőállomásai és elméleti ellátási körzetük
 Foreign ambulance stations and their theoretical catchment area along the border

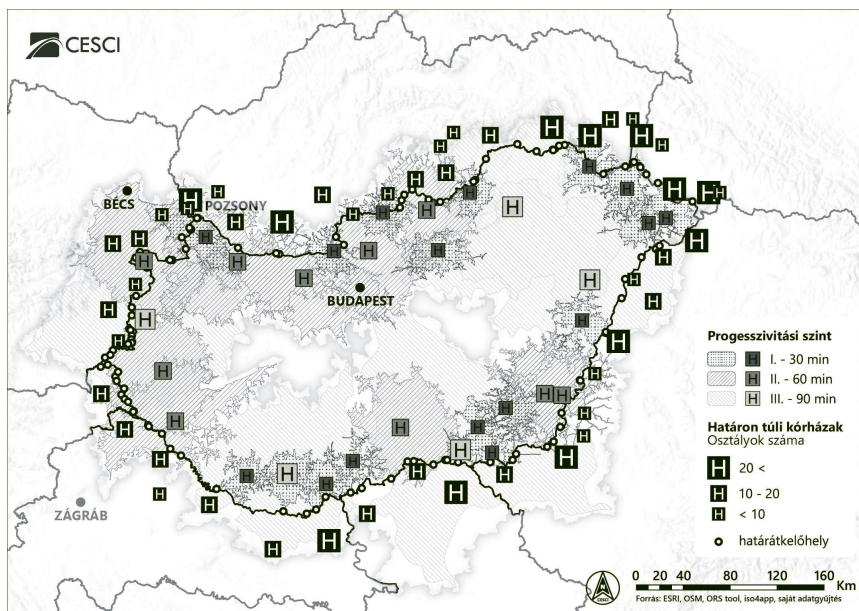

tűnőbb példa Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi része, ahonnan a miskolci kórház sokkal messzebb van, mint a szlovákiai oldalon fekvő, jól felszerelt cassai intézmény. Hasonló területek találhatóak még az ország keleti részén, Gyulától délre és a szlovén határ mentén. Fordított eset – amikor magyar kórház fekszik lényegesen közelebb a határon túli területhez – figyelhető meg Szlovákiában az Esztergomtól és Balassagyarmattól északra eső területeken, a horvát határszakasz keleti részén, illetve Szerbiában Magyarkanizsa térségében. Utóbbi esetben ráadásul a szegedi kórház egyértelműen magasabb ellátási színvonalat képvisel, mint a szerbiai intézmény. A határ túloldalán közelebb található, de alacsonyabb szintű ellátást kínáló kórházról beszélhetünk a Debrecentől és Gyulától északra eső területeken. A határon túli intézménybe szállítás ugyanakkor itt is növelhetné a sérült túlélési, gyógyulási esélyeit az egyszerűbb, de életmentő beavatkozásokot igénylő esetekben.

A széles spektrumú ellátást biztosító kórházak területi eloszlását vizsgálva jól látható, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén északkeleti és Komárom-Esztergom megye egyes határ menti térségeiben a legközelebbi, magas ellátási színvonalat képviselő intézmény a határ túloldalán található. Ezzel szemben, a III. progresszivitási szintre sorolt magyarországi kórházak közül a szombathelyi, szegedi, debreceni és miskolci kórház is biztosíthatna szükség esetén ritkább, magasabb szintű ellátást a határon túli területeken élőknek (4. ábra).

Az ágazati fejlesztéspolitikának – a határ menti kórházak földrajzi elhelyezkedésének komplementaritásain túl – érdemes lenne figyelembe venni a határok

4. ábra: Határ menti sürgősségi ellátást kínáló kórházak és szolgáltatási spektrumuk
Emergency care hospitals and their service scope along the borders

két oldalán párhuzamosan működő kapacitásokat is. Egyes ellátások összehangolása, határon átnyúló megosztása révén, az ellátás elérhetőségének és színvonalának rontása nélkül lehetne csökkenteni a kapacitásokat és a fenntartásukkal járó anyagi terheket, növelve egyúttal a területi gazdaságosságát.

A határon átnyúló sürgősségi ellátás megszervezésének gyakorlati kérdései

Az elméleti modellek alapján – eltérő területi és ellátási fókusszal – Magyarország valamennyi határszakaszán indokolható a határon átnyúló együttműködés. A kép azonban lényegesen árnyaltabb, ha figyelembe vesszük a gyakorlati megvalósítás adminisztratív és jogi aspektusait. A mentés határon átnyúló megszervezése kapcsán az alábbi témák relevánsak (CESCI 2017b):

- *A határátlépés feltételei.* Jelenleg csak a schengeni övezetben közlekedhetnek ellenőrzés nélkül a mentőautók. Az övezet külső határain (Románia, Horvátország, Ukrajna, Szerbia) kötelező az ellenőrzés, ami azonban jelentősen lassítaná a mentést (EU 11722/2007–C6-0244/2007–2007/0810 (CNS), EU 2016/399 rendelet, COM 2017/570).
- *Működési engedélyek.* Mentési tevékenység kizárólag működési engedéllyel végezhető, melynek kiadása a nemzeti hatóságok hatáskörébe tartozik.

Ennek következtében az engedély csak az adott állam területén használható, a határátlépést követően érvényessége megszűnik. További problémát jelent, hogy bár az egészségügyi szakdolgozói végzettségek egységesen elfogadottak az Európai Unióban, a külföldi működéshez kérelmezni kell az adott tagállam engedélyét. A mentőautók kinézetére és felszereltségére vonatkozó előírások – a meglévő európai szabvány (1789:2007) ellenére – szintén eltérést mutatnak tagállami szinten. Mindezek azt is jelentik, hogy a tárgyi és személyi minimumfeltételek meghatározása, valamint az engedélyezési folyamat egymástól eltérő módon kerül(het) nemzeti szinten szabályozásra, ami alapvetően gátolja a határon átnyúló együttműködést (EU 2005/36/EK irányelv, EU 2013/55/EU irányelv, EU 1024/2012/EU rendelet, 322/2006. Korm. rendelet).

- *Megkülönböztető jelzések használata.* Magyarországon rendelet szabályozza, hogy mely szervek használhatnak megkülönböztető jelzést. A rendelet szerint, a megkülönböztető jelzést adó készülék működtetésének időtartama alatt a gépjárművet csak az vezetheti, aki a külön jogszabályban előírt egészségügyi és pályaalkalmassági követelményeknek megfelel. Külföldi mentők tehát kizárólag a szükséges magyarországi engedélyek birtokában használhatnak megkülönböztető jelzést. A szomszédos országok ide vonatkozó szabályozása eltérő, de nem magától értetődő a külföldi mentőegység megkülönböztető jelzéseinek használhatósága (41/2004. GKM rendelet és 2/2007. IRM rendelet).
- *Adminisztratív-technikai kérdések.* A gépjárművek CASCO és felelősségbiztosítása Magyarországon európai hatályú, miközben a személyzet felelősségbiztosítása csak az ország területére terjed ki. Fontos továbbá, hogy a határon túli mentésben érintett mentőautókban elérhető legyen a szomszédos ország(ok) digitális térképe, illetve tisztázzák a belső protokoll határon túli tankolásra, útvonal-nyilvántartásra és a személyzet ellátmányának beszerzésére vonatkozó részeit.
- *Szakmai együttműködés a mentők riasztásától a beteg kórházba szállításáig.* Az egyes országok mentőszolgálati részben eltérő irányítási és mentési protokollok alapján működnek, mely több ponton jelenthet problémát a határon átnyúló együttműködés során. Ki és mi alapján dönt a határon túli mentőegység riasztásáról? Hogyan történik a riasztás? Mi határozza meg az irányító központ és a határon túli mentőegység együttműködésének rendjét? Megoszthatók-e a betegadatok határon átnyúló viszonylatban? Ki és mi alapján dönt a beteg kórházba szállításáról? Melyik kórházba kerül a beteg? Többek között ezek mind tisztázandó kérdések.
- *Kommunikáció.* A mentőcsapatok egymás közötti és irányítási központtal történő kapcsolattartását biztosító rádiórendszerek létrehozása és működtetése állami hatáskör. A növekvő számú és területi hatókörű, egymással párhuzamosan működő távközlési rendszerek zavartalan működ-

tetése érdekében szükségessé vált a nemzetközi szintű frekvenciagazdálkodás. Ez többek között szabályozza, hogy milyen mértékben zavarhatóak a szomszédos országok hálózatai. A határ 5-10 kilométeres körzetén túl – ennek következtében – a rádiós kapcsolat a mentőszolgálat anyaországával megszűnik, miközben a kapcsolatfelvétel a helyi irányító központtal jelenleg technikai okok (eltérő rádiós rendszerek, eltérő eszközparkkal) miatt problémásnak bizonyul (ECC/DEC/(08)05, ECC/DEC/(11)04 és 109/2007. Korm. rendelet, 1053/2005. Korm. határozat). A határ menti együttműködések esetében általános akadályként jelentkezik a nyelvi tényező is. Ugyan a Magyarországgal szomszédos határtérségekben gyakori a magyar nyelv ismerete, nem lehet kizárni a nyelvi problémák lehetőségét. Különösen igaz ez a sürgősségi betegellátásra, ahol egy nyelvi hiba akár emberéletekbe is kerülhet. A probléma a mentésirányítók, a mentésirányító és a mentőegység, a mentőegység és a beteg, illetve a mentőegység és a kórházi személyzet viszonylatában is akadályt jelenthet.

- *Finanszírozási kérdések.* Magyarországon az Országos Mentőszolgálat finanszírozása fix összegű díjazással történik, melyet nemzeti szinten határoznak meg. A szomszédos országokban a fix összegű és a teljesítményalapú díjazást, továbbá ezek kombinációit alkalmazzák, de ezek minden esetben a belföldi mentési tevékenység fedezését szolgálják. A kórházi sürgősségi ellátás finanszírozása alapesetben szintén nemzeti jogszabályok és eljárásrendek szerint történik. Az Európai Gazdasági Térség tagállamainak állampolgárai és a svájci állampolgárok, valamint az ezen államokban biztosított személyek részére ideiglenes külföldi tartózkodásuk során az Európai Egészségbiztosítási Kártya alapján nyújtható orvosilag szükséges egészségügyi szolgáltatás. Ennek következtében a kórházi sürgősségi ellátás finanszírozásának jogi és adminisztratív keretei biztosítottak.

A vizsgálat keretében részletesen áttekintettük a mentőellátás határon túli megosztásával kapcsolatban felmerülő jogi és adminisztratív szempontokat, melyek esetében számos akadály hátráltatja az együttműködést. A kutatás következtéseinek korlátait is jelentő akadályok felszámolása jogi és szakpolitikai megoldásokat igényel, melyek az érintett területek szakértőinek bevonásával, a létező jó gyakorlatokra alapozva, európai, bilaterális és nemzeti szinten kerültek megfogalmazásra.

Az akadályok kezelése kapcsán fontos kérdés, hogy a határon túli mentés során a sérült átvihető-e a határon abban az esetben, ha ennek köszönhetően előbb jut megfelelő kórházi ellátáshoz. A vonatkozó EU szabályozás (EU 883/2004/EK rendelet) alapján, a határon túli kórházi sürgősségi ellátás nem ütközik jogi és finanszírozási akadályokba, azonban bizonyos esetekben a betegek esélyegyenlősége sérülhet. Ennek elkerülése érdekében, a hazai vagy határon túli mentőegy-

ség által ellátott sérültek esetében mindig mérlegelni kellene, hogy a bevetés szerinti államban vagy a határ másik oldalán kapjon-e magasabb színvonalú és/vagy gyorsabb ellátást. A határok ilyen irányú megnyitása azonban a sürgősségi eset-számok várható megváltozása következtében kapacitásbeli és pénzügyi kockázatot generálna, melynek mértéke jelenleg nem ismert. A probléma túlmutat tehát a kutatás keretein, és ezért kizárólag a tanulmány elméleti modelleket bemutató első felében foglalkoztunk a kérdéssel (CESCI 2017a).

A határon átnyúló mentés fogalmának meghatározása, illetve a működési engedélyek és a megkülönböztető jelzések határon túli használatához szükséges hatósági engedélyek kölcsönös elfogadása kapcsán a 2011/24-es EU irányelvhez hasonló jogi kereteket lenne érdemes teremteni az Európai Unió szintjén. Az irányelv alkalmazhatóságának feltételeként az érintett tagállamok önkéntes alapon, bilaterális módon rendeznék a határon átnyúló együttműködés feltételeit és részleteit. Alacsonyabb szinten, kétoldalú megállapodások keretében javasoljuk rendezni többek között a határon túli mentés során érinthető területek meghatározását, a nem schengeni határokon a megkülönböztető jelzést használó mentőgépjárművek szabad mozgását, az illetékes szervek együttműködésének részleteit, valamint a határon túli mentőegység riasztásának és vezénylésének rendjét. Az európai és bilaterális szintű rendelkezések függvényében szükségessé válhat a kapcsolódó hazai szabályozás módosítása.

A jogi anyagok módosítása azonban önmagában nem elegendő a határon átnyúló mentés feltételeinek megteremtéséhez. Minden érintett téma esetében szükségesnek bizonyult európai és/vagy bilaterális szintű szakpolitikai ajánlások megfogalmazása. Ezek kiterjednek többek között egységes, többnyelvű, a betegátadást segítő formanyomtatványok létrehozására; az orvosi eszközökre, felszerelésekre és hatóanyagokra vonatkozó európai uniós szabvány kiegészítésére; az európai polgárok személyes és alapvető egészségügyi adatainak biztonságos tárolására és megosztására alkalmas szabvány kidolgozására; mentési szótár összeállítására és állandó tolmácsügyeletek létrehozására, közös gyakorlatok, (nyelvi) képzések, tudás- és tapasztalatomegosztó alkalmak szervezésére. A hazai szakértők által a határon túli bevetések egyik legfontosabb akadályaként említett kommunikációs nehézségek feloldása a technológiai fejlettség jelenlegi szintjén kizárólag együttműködési és beruházási szándék kérdése. A probléma kezelésére az Alsó-Ausztria és Dél-Csehország között működő együttműködési modell szolgálhat jó példaként, ahol a rádiós technológián túllépve, egy viszonylag alacsony költségvetésű webes alkalmazás fejlesztése révén teremtették meg a bevetési központok közötti közvetlen, valós idejű határon átnyúló összeköttetést (Weinert Siegfried szóbeli közlése alapján). A felsorolt jogi és adminisztratív akadályok feloldására nemcsak a fent említett lehetőségek kínálóznak: számos európai jó gyakorlat szolgálhat útmutatóként.

Összegzés

A tanulmány első részében bemutatott modell alapján egyértelmű, hogy jelenleg is vannak olyan komplementaritások és párhuzamosságok a mentőellátás területén, melyek hosszú távon, határon átnyúló együttműködés révén lehetőséget kínálnak az ellátás területi optimalizálására. Így egyrészt javulhatna az ellátás színvonala, másrészt az ellátórendszer működtetése is költséghatékonyabbá válhatna minden érintett ország számára. Ennek érdekében, az illetékes hatóságoknak a határ menti területeket együtt kellene kezelni mind a tervezés, mind a fejlesztés során. Olyan, a területi alapú optimalizálást segítő közös módszertanra lenne szükség, mely – a tanulmányban vizsgált időtényezőn túl – figyelembe veszi az adott régió lakosságszámát, a népesség szociális helyzetét, a múltbéli feladatszámokat, a múltbéli feladatok típusát, valamint a sürgősségi ellátást biztosító intézmények, kórházak elhelyezkedését is az adott térségben.

A kórházi sürgősségi ellátás határon átnyúló megosztását érintő következtetéseket a fent említett adatgyűjtési problémák miatt fenntartásokkal kell kezelni. Pontosabb helyzetkép felvázolását tenné lehetővé a határok két oldalán összehangolt adatgyűjtés, valamint egy határon átnyúló viszonylatban is értelmezhető kórházi hierarchia módszertanának kidolgozása. Mindezt ésszerű lenne összekapcsolni a hazai kormányzat kórházi ellátórendszer átalakítására vonatkozó aktuális törekvéseivel. Hosszú távon, az ellátás színvonalának növelése és a területi gazdaságosság kiaknázása érdekében javasoljuk az illetékes nemzeti szervek egy asztalhoz ültetését és a nagyobb időhorizontot érintő fejlesztési tervek összehangolását.

A mentőellátás esetében kezelendő jogi és adminisztratív természetű akadályok az orvosi és mentős szakmán túl érintik többek között a közlekedést, a rádiós kommunikációt, valamint nyelvi, adatvédelmi és technológiai vetületeik is vannak. A kutatás során olyan hatályban lévő jogszabállyal nem találkoztunk, amely egyértelműen tiltaná a mentők határon átnyúló szabad mozgását, de ha lenne is ilyen, kétoldalú egyezményekkel ez könnyen meghaladható lenne. Az adminisztratív és technikai problémák kapcsán a kutatást lezáró tanulmányban olyan részletes, európai jó gyakorlatokon alapuló szakpolitikai javaslatok kerültek megfogalmazásra közösségi, bilaterális és nemzeti szinten, amelyek felhasználásával akár rövidtávon is látványos előrelépéseket lehetne tenni a harmonizáció terén.

Az akadályok megszüntetése azonban egyértelműen megkívánja nemcsak a szakmai szervezetek széles körének hatékony és magas szintű határon átnyúló együttműködését, de az érintett tagállamok politikai szintű problémamegoldási szándékát is. Jelenleg az egészségügyi szolgáltatások minőségi és árbeli színvonala, valamint a határon átnyúló mobilitás intenzitása alapján leginkább osztrák és szlovák viszonylatban látszik indokoltnak a kétoldalú egyeztetések elindítása. Ennek leghatékonyabb eszköze egy állandó, szakmai szintű államközi munkacsoport felállítása lenne. A rendszeres szakmai és politikai szintű

egyzetések eredményeként megteremthetőek az együttműködés stratégiai és operatív keretei.

Gyakorlati célú kutatásunk tértudományi konklúziójaként kiemelendő, hogy egyes közszolgáltatások ellátási zónáinak átszabása hatással lehet az érintett lakosság térfelfogására is. Az államhatárhoz mint (elválasztó) térelemhez való viszonyulás ellenkező előjelet kaphat a változások alanyainál: a rendszerek tervezőinél és irányítóinál, illetve az ellátottaknál.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-Európai Segítő Szolgálata „Jogi akadálymentesítés” című projektjének eredményei alapján készült. A projekt megvalósulását az Igazságügyi Minisztérium támogatta.

Ezúton szeretnénk köszönetet mondani a projekt keretében összehívott munkacsoport szakértőinek, akik szakmai tudásukkal és tapasztalatukkal hozzájárultak a tanulmány elkészítéséhez. A munkacsoport tagjai:

- Barbélyné dr. Nierti Annamária, mb. főosztályvezető, Egészségügyi Igazgatási Főosztály, Országos Tisztifőorvosi Feladatokért Felelős Helyettes Államtitkárság, Emberi Erőforrások Minisztériuma;
- Bathó János, szervezési osztályvezető, Országos Mentőszolgálat;
- Blága Anett, igazgatási referens, Egészségügyi Igazgatási Főosztály, Országos Tisztifőorvosi Feladatokért Felelős Helyettes Államtitkárság, Emberi Erőforrások Minisztériuma;
- dr. Golopencza Pál, szolgálatvezető főorvos, Országos Mentőszolgálat;
- Dr. Gresz Miklós, szakmai tanácsadó, Egészségügyi Szakellátás Tervezési Főosztály, Állami Egészségügyi Ellátó Központ;
- dr. Jova Anett, jogi előadó, Igazgatási és Jogi Osztály, Országos Mentőszolgálat;
- dr. Kőrösi László, főosztályvezető-helyettes, Általános Finanszírozási Főosztály, Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő;
- dr. Lórántfy Mária, regionális igazgató, Országos Mentőszolgálat;
- Paragh Brigitta, főosztályvezető-helyettes, Nemzetközi Kapcsolatok és Jogviszony Nyilvántartási Főosztály, Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő.

Irodalom

- Andersson, T., Petersson, S., Värband, P. (2005): *Decision support for efficient ambulance logistics*. Department of Science and Technology (ITN), Campus Norrköping, Linköping University, Linköping
- Aringhieri, R., Carello, G., Morale, D. (2007): *Ambulance location through optimization and simulation: the case of Milano urban area*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Ambulance-location-through-optimization-and-%3A-the-Aringhieri-Carello/183cf61870c90f78b76a5aac96d31906fc13ef7b> (Letöltés: 2020. 12. 16.)
- Bos, N., Krol, M., Veenvliet, C., Plass, A.M. (2015): *Ambulance care in Europe. Organization and practices of ambulance services in 14 European countries*. https://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Rapport_ambulance_care_europe.pdf (Letöltés: 2019. 08. 07.)
- Brotcorne, L., Laporte, G., Semet, F. (2003): *Ambulance location and relocation models*. *European Journal of Operational Research*, 3., 451–463. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(02\)00364-8](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(02)00364-8)
- Bugya T., Kiss K. (2013): *A hazai mentőellátás területi optimalizációjának geoinformatikai megközelítése. Területfejlesztés és innováció 2.*, 32–39.

- Bugya T., Trócsányi A., Pirisi G., Fábíán Sz. (2015): A magyarországi mentőellátás térbeli hatékonyságjavításának modellezése – egy lehetséges térinformatikai alkalmazás segítségével. *Területi Statisztika*, 4., 356–369.
- van Buuren, M. (2018): *Efficient Planning of Ambulance Services. Theory and Practice*. Vrije Universiteit, Amsterdam. <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/58474535/complete-dissertation.pdf> (Letöltés: 2020. 03. 30.)
- Footman, K., Knai, C., Baeten, R., Glonti, K., McKee, M. (2014): *Cross-border health care in Europe, Policy Summary 14*. World Health Organization. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/263538/Cross-border-health-care-in-Europe-Eng.pdf (Letöltés: 2020. 02. 18.)
- Forbes, H., Todd, P. (1995): *Review of cancer services: North West Regional Health Authority*. Urban Research and Policy Evaluation Regional Research Laboratory, University of Liverpool, Liverpool
- Gatrell, A. C., Senior, M. L. (2005): Health and health care applications. In: Longley, P.A., Maguire, D.J., Goodchild, M.F., Rhind, D.W. (eds.): *Geographical Information Systems: Principles, Techniques, Management and Applications (abridged edition)*. Wiley, Hoboken, 925–938. https://www-geos.ed.ac.uk/~gisteac/gis_book_abridged/files/ch66.pdf (Letöltés: 2020. 04. 02.)
- Glinos, A. Wismar, M. (2013): Hospitals and borders: an introduction to crossborder collaboration. In: Glinos, A. I., Wismar, M. (eds.): *Hospitals and borders. Seven case studies on cross-border collaboration and health system interactions*. World Health Organization, European Observatory on Health Systems and Policies, Copenhagen, 3–10. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/107323/e96935.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés: 2020. 02. 18.)
- Goldberg, J. B. (2004): Operations research models for the deployment of emergency services vehicles. *EMS Management Journal*, 1., 20–39.
- Higgs, G. (2004): A Literature Review of the Use of GIS-Based Measures of Access to Health Care Services. *Health Services & Outcomes Research Methodology*, 5., 119–139. <https://doi.org/10.1007/s10742-005-4304-7>
- Hodgson, M. J., Leontien, A., Storrier, G. (1995): Functional Error in Geographical Analysis: The Case of Spatial Separation in Location-Allocation. *Geographical Systems*, 2., 59–82.
- Kemkers, R., Pirisi G., Trócsányi A. (2010): A mentőellátás területi jellemzői Magyarországon. *Területi Statisztika*, 4., 420–437.
- Kiss É. (2016): Területi különbségek a hazai népesség egészségi állapotában, 1989 után. *Területi Statisztika*, 5., 483–519. <https://doi.org/10.15196/TS560501>
- Liu, M., Yang, d., Hao, F. (2017): Optimization for the Locations of Ambulances under Two-Stage Life Rescue in the Emergency Medical Service: A Case Study in Shanghai, China, *Mathematical Problems in Engineering* <https://doi.org/10.1155/2017/1830480>
- Pál V. (2017): Egészségünk földrajza – területi különbségek a hazai egészségi állapotban. *Magyar Tudomány*, 3., 310–321.
- Perry, B., Gesler, W. (2000): Physical access to primary health care in Andean Bolivia. *Social Science and Medicine*, 9., 1177–1188. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(99\)00364-0](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(99)00364-0)
- Rajagopalan, H.K., Saydam, C., Xiao, J. (2008): A multiperiod set covering location model for dynamic redeployment of ambulances. *Computers & Operations Research*, 3., 814–826. <https://doi.org/10.1016/j.cor.2006.04.003>
- Rosero-Bixby, L. (2003): Spatial access to health care in Costa Rica and its equity: A GIS-based study, *Social Science & Medicine*, 7., 1271–1284. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(03\)00322-8](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(03)00322-8)
- Sanjuán, M. J., Gil, J. (2013): One hospital for the border region: building the new Cerdanya Hospital (Spain–France). In: Glinos, A. I., Wismar, M. (eds.): *Hospitals and borders. Seven case studies on cross-border collaboration and health system interactions*. World Health Organization, European Observatory on Health Systems and Policies, Copenhagen, 155–179. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/107323/e96935.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés: 2020. 02. 18.)
- Terzi, Ö., Sisman A., Canbaz S., Dündar C. (2013): A geographic information system-based analysis of ambulance station coverage area in Samsun, Turkey. *Singapore Medical Journal*, 11., 653–658. <https://doi.org/10.11622/smedj.2013228>

Dokumentumok

- ÁEEK Egészségtudományi Fogalomtár. https://fogalomtar.aEEK.hu/index.phpS%C3%BCrg%C5%91s_sz%C3%BCks%C3%A9g (Letöltés: 2020. 02. 16.)
1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700154.tv#ljb0idbf94> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- 60/2003. (X. 20.) ESzCsM rendelet az egészségügyi szolgáltatások nyújtásához szükséges szakmai minimumfeltételekről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0300060.esc> (Letöltés: 2019.10.15.)
- 41/2004. (IV. 7.) GKM rendelet a közúti járművezetők pályaalkalmassági vizsgálatáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0400041.gkm> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- 1053/2005. (V. 26.) Korm. Határozat az egységes digitális rádió-távközlő rendszer (EDR) kialakításával, valamint az EDR szolgáltatás vásárlásával kapcsolatos feladatokról. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/index.php?menuindex=200&pageindex=kozltart&ev=2005&szam=69> (Letöltés: 2020. 03. 30.)
- 322/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet az Országos Mentőszolgálatról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0600322.kor> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- 109/2007. (V. 15.) Korm. rendelet az egységes digitális rádió-távközlő rendszerről. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/index.php?menuindex=200&pageindex=kozltart&ev=2007&szam=60> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- 2/2007. (III.13.) IRM rendelet a megkülönböztető és figyelmeztető jelzést adó készülékek felszerelésének és használatának szabályairól. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700012.irm> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- 1/2012. (V. 31.) EMMI rendelet az egészségügyi szolgáltatások nyújtásához szükséges szakmai minimumfeltételekről szóló 60/2003. (X. 20.) ESzCsM rendelet és az egészségügyi szolgáltatók és működési engedélyük nyilvántartásáról, valamint az egészségügyi szakmai jegyzékről szóló 2/2004. (XI. 17.) EüM rendelet módosításáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1200001.EMM&xtreferrer=A0300060.ESC> (Letöltés: 2019. 10. 15.)
- Az Európai Parlament és a Tanács 883/2004/EK rendelete (2004. április 29.) a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A02004R0883-20140101> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- Az Európai Parlament és a Tanács 1024/2012/EU rendelete (2012. október 25.) a belső piaci információs rendszer keretében történő igazgatási együttműködésről és a 2008/49/EK bizottsági határozat hatályon kívüli helyezéséről (az IMI-rendelet). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012R1024&from=DE> (Letöltés: 2020. 04. 02.)
- Az Európai Parlament és a Tanács 2005/36/EK irányelve (2005. szeptember 7.) a szakmai képesítések elismeréséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/?uri=CELEX:32005L0036> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- Az Európai Parlament 2007. november 15-i jogalkotási állásfoglalása a schengeni vívmányok rendelkezéseinek a Cseh Köztársaságban, az Észt Köztársaságban, a Lett Köztársaságban, a Litván Köztársaságban, a Magyar Köztársaságban, a Máltai Köztársaságban, a Lengyel Köztársaságban, a Szlovén Köztársaságban és a Szlovák Köztársaságban történő teljes körű alkalmazásáról szóló tanácsi határozattervezetről (11722/2007–C6-0244/2007–2007/0810(CNS)). <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-20070531+0+DOC+V0//HU> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- Az Európai Parlament és a Tanács 2011/24/EU irányelve (2011. március 9.) a határon átnyúló egészségügyi ellátásra vonatkozó betegjogok érvényesítéséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0024> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- Az Európai Parlament és a Tanács 2013/55/EU irányelve (2013. november 20.) a szakmai képesítések elismeréséről szóló 2005/36/EK irányelv és a belső piaci információs rendszer keretében történő igazgatási együttműködésről szóló 1024/2012/EU rendelet (az IMI-rendelet) módosításáról. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX%3A32013L0055> (Letöltés: 2020. 02. 16.)

- Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/399 rendelete (2016. március 9.) a személyek határátlépésére irányadó szabályok uniós kódexéről (Schengeni határ-ellenőrzési kódex). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0399> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- COM (2015) 421: Report From The Commission To The European Parliament And The Council. Commission report on the operation of Directive 2011/24/EU on the application of patients' rights in cross-border healthcare. https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/cross-border_care/docs/2015_operation_report_dir201124eu_en.pdf (Letöltés: 2019. 11. 02.)
- COM (2017) 534: A Bizottság közleménye a Tanácsnak az Európai Parlamentnek. A növekedés és a kohézió előmozdítása az EU határrégióiban. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=COM%3A2017%3A534%3AFIN> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- COM (2017) 570: A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak a schengeni rendszer fenntartásáról és megerősítéséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/?uri=CELEX:52017DC0570> (Letöltés: 2020. 02. 16.)
- CESCI (2017a): *Jogi akadálymentesítés a magyar határok mentén. Második mérőföldkő. A határon átnyúló intézményesített egészségügyi integráció elősegítése.* http://legalaccess.cesci-net.eu/wp-content/uploads/2018/02/JOGa2_1b-Egeszseguy_CESCI.pdf (Letöltés: 2019. 11. 02.)
- CESCI (2017b): *Jogi akadálymentesítés a magyar határok mentén. Második mérőföldkő. Záró jelentés.* http://legalaccess.cesci-net.eu/wp-content/uploads/2018/02/JOGa2_1a_Zaro_jelentes_CESCI.pdf (Letöltés: 2019. 11. 02.)
- ECC/DEC/(08)05: The harmonisation of frequency bands for the implementation of digital Public Protection and Disaster Relief (PPDR) narrow band and wide band radio applications in bands within the 380-470 MHz range. https://www.ecodocdb.dk/download/Archive/5e4038fd-41f1/3e1e8dac-bbc3/ECCDEC0805_27-06-2008.PDF (Letöltés: 2019. 11. 02.)
- ECC/DEC/(11)04: Exemption from individual licensing of digital terminals of narrowband and wideband PMR/PAMR/PPDR systems and free circulation and use of digital terminals of narrowband and wideband PPDR systems operating in the 80 MHz, 160 MHz, 380-470 MHz and 800/900 MHz bands. <https://www.ecodocdb.dk/download/b7840f38-b487/ECCDEC1104.PDF> (Letöltés: 2019. 11. 02.)
- Healthacross. (<https://www.healthacross.at/en/projects/uniting-across-borders-for-good-health>) (Letöltés: 2020. 02. 18.)
- Hospital de Cerdanya. <http://www.hcerdanya.eu/en/presentation/egtc-hospital-de-cerdanya> (Letöltés: 2020. 02. 18.)
- Mutualité chrétienne. https://www.mc.be/media/dossier-presse-forum_tcm49-55253.pdf (Letöltés: 2020. 02. 18.)
- Nordhels. <http://www.nordhels.org/siteassets/nordhels/avtal/nordiskt-halsobredskapsavtal—engelska.pdf> (Letöltés: 2020. 02. 18.)
- Northern Health Across Borders. <http://northernhealthcrossborders.com/documents/agreements/> (Letöltés: 2020. 02. 18.)

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Andrés, María del Mar del Pozo (comisaria gen., 2019): Madrid, ciudad educadora 1898/1938. Memoria de la Escuela Publica. Ensayos en torno a una exposición (Ayuntamiento de Madrid, Oficina de Derechos Humanos y Memoria, Madrid, 466 o.)

KÉRI KATALIN

KÉRI Katalin: tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék, „Okta-tás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola vezetője; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; keri.katalin@pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1850-3282>

Katalin KÉRI: full professor, head of Department of History of Education, Faculty of Humanities, Director of Doctoral School on Education, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; keri.katalin@pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1850-3282>

Napjainkban sokszor látjuk és használjuk a „tanuló város” kifejezést. Nevelés- és várostörténeti szempontból legalább ennyire jelentős szókapcsolat a nemzetközi szakirodalomban a „nevelő város” is (*educating city, la ciudad educadora, Bildungsstadt* stb.), hiszen a város a szó szoros és átvitt értelmében is a benne élők szocializációjának sokrétű színtere. Nemrég ért véget Madridban az a jelentős kiállítás, amely a spanyol főváros 1898-1938 közötti történetéről megőrzött számos, leginkább képi forrás segítségével mutatta be a korabeli madridi nevelés legfontosabb (szín)te-reit, az alsófokú iskolákra koncentrálva. Az utolsó gyarmati területeit 1898-ban elveszítő Spanyolország a századfordulón a megújulás időszakába lépett, ennek fontos eleme volt az oktatásügy, az iskolák támogatása. A kiállításához jeles spanyol és külföldi szerzők közreműködésével kétnyelvű, spanyol és angol szövegekkel szerkesztett tanulmánykötet készült. A könyv méltán tarthat figyelmet a hazai olvasók érdeklődésére is, hiszen mintát nyújt a nevelés, a tanulás szempontjából fontos városi, iskolai terek sokszempontú elemzéséhez.

A kötet és az annak alapjául szolgáló, a Madridi Történeti Múzeumban rendezett kiállítás és konferencia motorja, a számos kutatót megmozgató, monumentális munka fő koordinátora María del Mar del Pozo Andrés neveléstörténész professzor volt, aki a Madrid közelében található Alcalá de Henares városának patinás egyetemén dolgozik. A kutatónő nemzetközileg jól ismert a 19–20. század fordulójának iskolatörténetét, életreform-mozgalmakhoz kapcsolódó reformpedagógiáját, gyermekkortörténetét feltáró szakmunkáinak köszönhetően. Ő ma az egyik legkiemelkedőbb európai kutató a képkutatásokat magas szintre emelő neveléstörténészek között, egyike azoknak, akiknek hatására a *képi és a téri fordulat* a

neveléstörténetben is végbement; munkásságának ezt az oldalát ez a kötet is kiválóan példázza. (Korábbi művei közül lásd Andrés 1993–94, 149–184.)

A könyv témájának a nemzetközi szakirodalomban már jelentős előzményei vannak, jóllehet, a korábban elsősorban az eszmetörténetre figyelő neveléstörténet-írásban az iskolai tér történetjének bemutatása többnyire csak mellékszálón mozgott. Jól érzékelhető áttörést jelentett a 2019-ben Portóban rendezett nemzetközi neveléstörténeti konferencia, melynek középponti témája a nevelés és a tér volt (lásd erről Grosso, Poças 2019).

Jelen ismertetésünkben a térhasználattal kapcsolatos, előzménynek tekinthető pedagógiatörténeti művek közül csupán a spanyol munkák közül válogatunk. Az országban már a 19–20. század fordulóján komoly irodalma volt az iskolaépítkezések, az iskolai tér, a város és az iskola kérdéseit fejtegető műveknek. A *Museo Pedagógico Nacional* című folyóirat például számos, ezzel kapcsolatos cikket közölt, és többször írt e témáról Giner de los Rios vagy Cossío (Giner de los Rios 1884; Cossío 1905). Újabbán 1985-ban jelent meg a témával kapcsolatos jelentős, máig tartó hatású spanyol munka, Trilla i Bernet iskolai térrel kapcsolatos önálló kötete (Trilla i Bernet 1985). Néhány év múlva az *Historia de la Educación* című folyóirat 1993–94-es tematikus száma neves európai szerzők közreműködésével ugyanerről a témáról készült, az ókortól a 20. századig bejárva a neveléstörténet évszázadait, több problémátörténeti csomópont és módszertani kérdés kiemelésével.

A recenzióban bemutatásra kerülő madridi kötet bevezető tanulmányát Ian Grosvenor, a Birminghami Egyetem professzora írta *A tanuló városok a modern korban* címmel. Ebben, több angol és francia szerző gondolatait, kutatási eredményeit felidézve, részletesen elemzi a modern európai városok jellegzetességeit a 19–20. század fordulóján. Henri Lefebvre eredetileg 1971-ben megjelent művéből idézi például azt, hogy a város a régi századfordulón a társadalmi aktivitás kerete volt, egy olyan sokrétű tér, amely nem csupán a társadalmi kapcsolatok színtere, hanem egyben azok terméke is (Lefebvre 1991, 286.). Az angol kutató kifejti, milyen nagy jelentősége van annak nevelési-oktatási szempontból, hogy egy gyermek földrajzi értelemben hová születik, és a városi terek közül a nevelődés szempontjából elsődlegesként emeli ki a családi háztartásokat. Az iskola mint a következő szocializációs színtér, Grosvenor szerint nem egyszerűen a tananyag-tartalmak, hanem a szabályok, az időbeosztás, a tanterembelső, az iskolai épület-együttes segítségével is nevel. Foucault-t idézve vázolja azt, hogy maga az iskolás gyermek is az építészeti tervezés „terméke”, viselkedését, fegyelmzését az iskolai terek szabályozzák és alakítják (Foucault 1982, 221–222.). A tanulmányban bemutatja továbbá, a városi-iskolai épített környezetben túlmutatva, a természet, a vidéki környezet gyermekekre gyakorolt, nevelési szempontból fontos hatásrendszerét. Az életreform-mozgalmakhoz kapcsolódóan megújuló iskolák, nevelési elképzelések a 19–20. század fordulóján több olyan, a mai napig fontos elemet emeltek be a pedagógia napi gyakorlatába, mint a kertművelés, a kirándulások, a növények, kőzetminták, rovarok gyűjtése stb. A városi diákok „vidéken” tett ki-

rándulásai Grosvenor szerint azért is fontosak voltak, mert megerősítették a paraszti identitást, és Spanyolországban is hozzájárultak a népi hagyományok, a falusi értékek megőrzéséhez, összegyűjtéséhez, országos szintű megismertetéséhez, egyrészt az irodalom, másrészt a színhátékok és a mozifilmek segítségével.

Az angol szerző összefoglalja, hány további városi helyszín, tér és épület nyújtja az ismeretszerzés lehetőségét: a valláshoz, a kereskedelemhez, a kiállításhoz kapcsolódó építmények, a múzeumok, a színházak, a mozik, a könyvtárak és a városi parkok, az állat- és botanikus kertek. Grosvenor egyrészt labirintushoz, másrészt kaleidoszkóphoz hasonlítja a modern városok épületeit, tereit és formáit, amelyek ráadásul a történelemtől is „képes leckét” adnak a felnövekvő gyerekeknek. A városi utcákon bonyolult szabályok szerint zajló, felnőtt kísérő nélküli közlekedés pedig megadja az ifjak számára is az önállóság, a függetlenné válás érzését (Grosvenor 2019, 27.). Angol és spanyol példák felvillantásával fejt ki a szerző az utcai vagy színházi előadások, látványosságok, a sokszor több milliós nézőközönséget is vonzó, 20. század eleji nagyvárosi kiállítások szocializációs jelentőségét, gyerekekre gyakorolt hatását. Összegzésként megállapítja, hogy a modern városok különböző terei, a térhasználat szokásai nagy jelentőséggel bírtak kora gyermekkortól kezdve a nevelés, a szocializáció folyamatában, és kiemeli, hogy mindezek közül az iskola volt a legjelentősebb „tér” és keret.

A kötet következő fejezetében a Maceratai Egyetem kutatója, Juri Meda foglalta össze gondolatait arról, vajon az iskolatörténeti kiállítások örökségünk fontos részei-e vagy inkább kereskedelmi célból létrehozott látványosságok. A könyv Bahamonde Magro spanyol kutató Madrid századfordulós fejlődéstörténetét vázoló írásával folytatódik. Tanulmányából kibontakozik az éppen akkoriban modern világvárossá váló település építészeti, kereskedelmi, társadalmi értelemben egyaránt hatalmas átalakulása. Madrid városrészei, különösen a belváros utcái, terei, házai, jobbára a 20. század elején nyerték el ma is ismert arcukat. Ehhez a sokrétű leíráshoz szervesen kapcsolódik a jól ismert murciai neveléstörténész, Viñao Frago fejezete, amely az 1898–1936 közötti madridi alapszintű iskolai építkezéseket állítja középpontba. A 20. század első fele – más európai országokhoz hasonlóan – a spanyol városi iskolákban is megteremtette azt az igényt és lehetőséget, hogy a korábbi, osztatlan, egy tanító(nő) által tanított, különböző életkorú diákot tömörítő tanulócsoportokat felbontsák, és külön osztálytermekben helyezték el. Mindez magával hozta a tantervek, a tankönyvek, a tanítási-tanulási módszerek és a pedagógusképzés gyökeres megváltozását. A tankötelezettség 19. századi bevezetése, a tömegoktatás kialakulása mindenütt, de különösen a dinamikus fejlődő nagyvárosokban jelentős iskolai építkezéseket indukált, miközben a modernizáció, a városfejlődés egyik legfőbb mozgatórugója is lett. A térszervezés szempontjából a századelő modern iskolái nagyon sokban eltértek a régebbi korok oktatási intézményeitől, tulajdonképpen mai korunk iskoláinak kialakulását alapozták meg: igazgatói, tanári szoba/folyosó, titkárság, változatosan kialakított szaktantermek, osztálytermek, laboratóriumok,

sportolásra alkalmas külső és belső terek, udvarok, kertek, ebédlők, könyvtárak, az iskolákhoz gyakran kapcsolódó kollégiumok már a 100–120 évvel ezelőtt épített városi iskolákban is helyet kaptak.

A kötetben María del Mar del Pozo Andrés tanulmánya azt mutatja be, miként vált a világvárossá fejlődő spanyol főváros a 20. század elején a pedagógiai megújulás kiemelt jelentőségű helyszínévé, az új nevelés világmozgalmának ikonikus terévé Montessori, Decroly pedagógiájának, valamint a Dalton-terv elemeit is felhasználó iskoláinak köszönhetően. Ugyancsak ő jegyzi a könyvnek azt a fejezetét, amely a kiállításon bemutatott három évtized alatt Madridban működő valamennyi alsófokú iskolát bemutatja, részletes adatokat közölve akkori elhelyezkedésükről, mai funkciójukról, egykori igazgatóikról. A kötet végére az iskolák régi taneszközeinek pompás színes képeiből Cárdaba García és Pizarro Collado készített egy részletes magyarázatokkal ellátott fejezetet.

A kötetet 214, gondosan válogatott, nagyon jó minőségű, zömmel madridi/spanyol, kisebb részben angol, német, amerikai, olasz, holland vagy belga iskolákat, diákokat ábrázoló fekete-fehér és színes kép illusztrálja. Ezek a fotók képezték a kötet alapjául szolgáló madridi kiállítás színe-javát. Segítségükkel a kötet kiváló tanulmányait és gazdag irodalomjegyzékét felhasználva nem csupán a nevelés- és iskolatörténet tanítása, kutatása gazdagodhat a jövőben. Ezek a képek egyértelműen bizonyítják, hogy az iskolai, tágabb értelemben nevelési terek alapvető fontosságúak a szocializáció, a gyermekek fejlődése szempontjából. A tanulási, nevelési tér nem valamilyen absztrakt és üres fogalom, hanem nagyon is fontos tartalmakat hordoz, a curriculum lényeges része. Ez az érdekes és információgazdag kötet jó példát szolgáltat a kép- és térkutatásokhoz, a várostörténet, a városi és iskolai terek vizsgálatához és értelmezéséhez. A kiállítás és a kötet előzményeként elvégzett óriási forrásfeltáró és -elemző munka mintát jelenthet hasonló hazai, de akár nemzetközi kutatások számára is.

Irodalom

- Andrés, M. (1993-94): La utilización de parques y jardines como espacios educativos alternativos en Madrid (1900-1931). *Historia de la educación*, Nr. 12-13., 149-184.
- Cossío, M. B. (1905): *El maestro, la escuela y el material de enseñanza*. La Lectura, Madrid
- Escolano Benito, A. (2003): The School in the City: School Architecture as Discourse and as Text. *Paedagogica Historica* 39: 1., 53-64. <https://doi.org/10.1080/00309230307462>
- Foucault, M. (1982): The Subject and the Power. In: *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. eds. Dreyfus, H., L., Rabinow, P., Harvester, Brighton
- Giner de los Rios, F. (1884): *El edificio de la escuela*. Tip. El Correo, Madrid
- Grosso, C. L., Poças, S. (eds., 2019): *ISCHE 41 - Spaces and Places of Education - Book of Abstracts*. Porto
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of the Space*. Trad. Donald Nicholson-Smith, Basil Blackwell, Oxford
- Trilla i Bernet, J. (1985): *Ensayos sobre la escuela. El espacio social y material de la escuela*. Laertes, Barcelona

KORONAVÍRUS - GYORSJELENTÉSEK / REPORTS ON THE COVID-19 PANDEMIC IN HUNGARY

A koronavírus-járvány jelenlegi és várható egészségkockázatainak területi különbségei Magyarországon

Present and Future Health Risks and Their Regional Differences in Hungary Regarding COVID-19 Pandemic

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, UZZOLI ANNAMÁRIA

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; kovacs.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

UZZOLI Annamária: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; uzzoli.annamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-1451>

KULCSSZAVAK: egészségkockázat; egészségyenlőtlenség; területi különbségek; komplex index; COVID-19

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; kovacs.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

Annamária UZZOLI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; uzzoli.annamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-1451>

KEYWORDS: health risk; health inequality; regional differences; complex index; COVID-19

A járvány jelenlegi „akut” és várható „krónikus” egészséghatásai

A COVID-19 új koronavírus-betegség okozta világjárvány újszerű társadalmi és gazdasági helyzetet teremtett a világ országai számára. A hatások az élet minden területén érzékelhetők, a hosszú távú következmények egyelőre kiszámíthatatlannak. Tény, hogy az új kihívások az eddigiektől eltérő megoldásokat követelnek meg, a gyors válaszreakciók, valamint az igazságosság, méltányosság elvén alapuló szakpolitikai beavatkozások eredményessége nagymértékben függ az adott ország helyzetfelismerő és stratégiaalkotó képességétől.

A koronavírus-járvány közvetlen hatásai először az egészségügyben jelentkeznek: a fertőzöttek szűrése és gyógyítása, a súlyos esetek kórházi ellátása, a ha-

lázások számának csökkentése, az adekvát egészségügyi szolgáltatások és ellátásfajták megfelelő kapacitással való fenntartása, az egészségügyi szakdolgozók egészségvédelme súlyos terheket ró az ellátórendszerre, a készletgazdálkodásra és az ellátásszervezésre.

Az „akut” egészségügyi problémák a járványügyi veszélyhelyzet idején jelentkeznek, amikor a tömeges számú fertőzött ellátása az egészségügyi ellátórendszer túlterheltségével és kapacitáshiányokkal járhat együtt. Ugyanakkor a „krónikus” problémák megjelenése közép- és hosszútávon várható, hisz a járvány idején számos feltétel akadályozza a nem koronavírus-fertőzöttek számára az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést, ami egészségromláshoz és/vagy elkerülhető halálához vezethet.

Magyarország a főbb egészségmutatók alapján (születéskor várható átlagos élettartam, keringési rendszeri és daganatos halálzási arányszám stb.) a világ fejlett országai között a sereghajtók közé tartozik (Uzzoli 2019). A magyar népesség nemzetközi viszonylatban kedvezőtlen egészségi állapota miatt járvány idején is különösen fontos a népegészségügyi kihívások kezelése és megoldása. Ennek egyik lehetséges eszköze a járvány által közvetlenül, illetve áttételesen érintett sérülékeny társadalmi csoportok és területi elhelyezkedésük azonosítása. Elemzésünkben a hazai egészségi állapot és az egészségügyi ellátórendszer területi különbségein keresztül értelmezzük a koronavírus-járvány potenciális veszélyeit és egészségkockázatait.¹

Égészségi állapot – térbeliség – elérhetőség

A hazai egészségi állapot területi különbségeinek mérése a funkcionális távolság gazdasági elemzésekben alkalmazott formulájának átstrukturálásával történt meg (Alessandrini et al. 2009; Kovács 2018), amely jelen esetben az egészségügyi intézmények elérhetőségén túl figyelembe veszi a vizsgált terület egység (település, járás) társadalmi, gazdasági, intézményi jellemzőit és a helyi népesség egészségi állapotának fő mutatóit az alábbiak szerint:²

- Járóbeteg-szakrendelők elérhetősége: az egészségügyi alapellátás (pl. házi-orvosi ellátás) minden településen legalább helyettesítéssel elérhető, azonban a krónikus betegségek gondozása, a szűrés, a speciális szakellátás és az egy napos sebészetek a szakrendelőkben találhatóak. Ezek területi ellátási kötelezettsége a járásokra terjed ki, azonban nem minden járásban működik szakrendelő. A lakóhely és a szakrendelő közötti távolság meghatározó a szakellátás igénybevételeiben, a szakellátáshoz való hozzáférésben, így vizsgálatunkban felhasználtuk az egyes települések legközelebbi járóbeteg-szakrendelőtől való, közúton, kilométerben meghatározott távolságát.
- A települések társadalmi helyzetét több mutatószám együttes alkalmazásával elemeztük. A korosztály nagyobb kitettsége okán felhasználtuk a te-

lepülések 65 évnél idősebb lakosságának 1000 főre vetített értékét, a születéskor várható átlagos élettartamot, a nyers és okspecifikus halálozási arányszámot, amelyek a népesség egészségi állapotának közvetlen információhordozói. Ez utóbbi esetében a keringési rendszeri és daganatos megbetegedések 1000 főre számított települési értékét vettük alapul, mert e két krónikus betegség (általában mindenkinek kiemelt kockázat) a koronavírus-járvány idején.

- A települések közti gazdasági különbségeket is kezeli a jelen esetben alkalmazott komplex mutatószám, így a vállalkozások és a munkaerő ágazati megoszlása került be az elemzésbe, valamint a település internet ellátottsága, mert az internethez való hozzáférés szerepe különösen megnőtt a járvány idején a *home office* vagy a *home learning* különböző formái miatt.
- A betöltetlen és tartósan (legalább hat hónapja) betöltetlen háziiorvosi praxisokban helyettesítéssel történik a betegek ellátása, de ez legtöbbször a rendelési idő csökkenésével, az elérhetőség időbeli és fizikai romlásával és az ellátáshoz való hozzáférés akadályaival jár együtt. Éppen ezért települési dummy változót alkalmaztunk a komplex indikátor kialakításakor, amelynek az értéke 1, ha a településen levő háziiorvosi praxisoknak legalább 20%-a betöltetlen, és értéke 0, ha ez az arány kisebb 20%-nál. (Lásd a Függelék módszertani leírását.)

Az egészségi állapot társadalmi-területi különbségeit számos (társadalmi, gazdasági, szociokulturális) tényező befolyásolja, a kiváltó okok egy része az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés esélyeihez kötődik (Dahlgren, Whitehead 1991). A hozzáférés esélyei/esélytelenségei pedig részben összefüggenek a megfelelő mennyiségű és minőségű egészségügyi kapacitások rendelkezésre állásától térben és időben (meglévő szolgáltatások), valamint az egészségügyi szolgáltatók elérhetőségétől (időbeli és fizikai távolságok) (McIntyre et al. 2009).

Koronavírus-járvány Magyarországon – Számokban

Magyarországon 2020. március 4-én regisztrálták az első két új koronavírus-megbetegedést, majd a kormány március 11-én veszélyhelyzetet hirdetett meg az országban. 2020. április 23-ig (jelen kézirat leadási időpontjáig) összesen 2 284 igazolt fertőzött esetet regisztráltak: közülük 236 fő elhunyt, 1 655 fő volt az aktív esetek száma, és összesen 390 fő gyógyult meg (1. táblázat).

A napi új esetszámok folyamatos növekedésében 2020. április 23-ig, a járvány terjedésének sebességével összefüggésben három jellemző szakasz volt elkülöníthető (1. ábra):

- Egyedi esetek szakasza (2020. 03. 04. – 2020. 03. 20.): ebben az időszakban az összes eset száma 100 fő alatt volt, a napi esetszám az első két hétben 10 fő alatt volt, majd 10-15 fő között mozgott. 2020. 03. 20-án

1. táblázat: A koronavírus-járvány néhány jellemzője Magyarországon, 2020. 04. 23.
Some data of COVID-19 pandemic in Hungary, 23. 04. 2020.

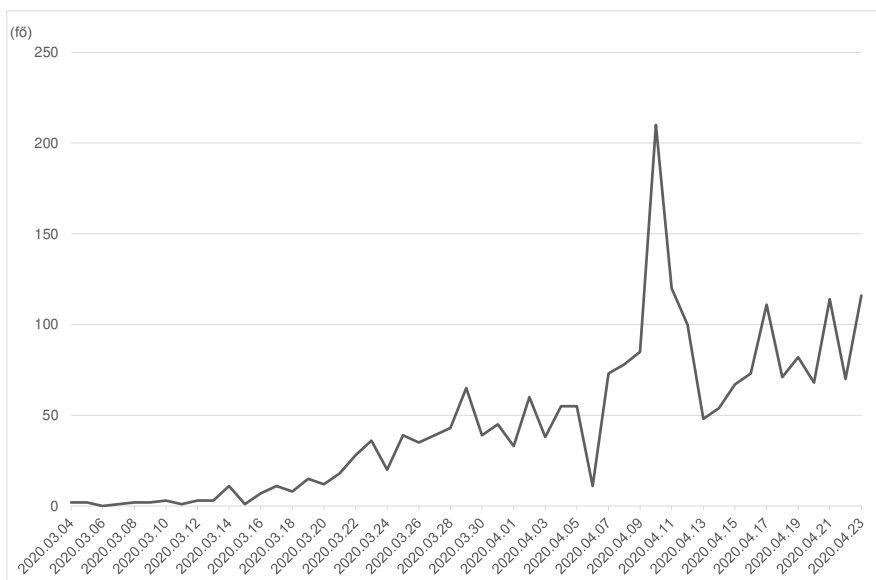
Jellemző	2020. 04. 23.
Összes eset (fő)	2 284
Összes halálest (fő)	236
Összes gyógyult beteg (fő)	390
Aktív betegek száma (fő)	1 655
Hatósági házi karanténban lévők száma (fő)	10 942
Mintavétel száma (db)	55 390
Összes fertőzött száma / 100 000 lakos (fő)	24
Összes halálest száma / 100 000 lakos (fő)	2
Összes halálest az összes fertőzött arányában (%)	10,3
Összes mintavétel / 1 millió lakos (fő)	5 710

Adatok forrása: koronavirus.gov.hu

már összesen 85 fő fertőzött volt az országban, és a napi esetszám kitartó, folyamatos növekedésnek indult.

- Csoportos megbetegedések szakasza (2020. 03. 21. – 2020. 04. 09.): ebben az időszakban átlagosan 45 fővel nőtt a napi esetszám. Legkevesebb napi új fertőzöttet 2020. 04. 06-án regisztráltak (11 fő), míg a legtöbbet 2020. 04. 09-én

1. ábra: Az igazoltan COVID-19 koronavírusussal fertőzöttek napi új eseteinek száma Magyarországon (fő), 2020. 03. 04. – 2020. 04. 23.
New daily cases of COVID-19 pandemic in Hungary (incidence), between 04. 03. 2020. and 23. 04. 2020.

Adatok forrása: koronavirus.gov.hu

(85 fő). Az időszak végére az összes fertőzött esetszám meghaladta a 900 főt az országban.

- Növekvő számú csoportos megbetegedések szakasza (2020. 04. 10-től): részben felgyorsult a járvány üteme és terjedése. Az összes esetszám már meghaladta az 1000 főt, és a napi esetszámok is már 100, illetve 200 fő felett voltak egyes napokon (például 04. 10-én és 11-én). A járvány terjedésében területi (Budapest) és intézményi gócpontok (idősek otthona) alakult ki. Az elhunytak száma 200 fölé emelkedett.

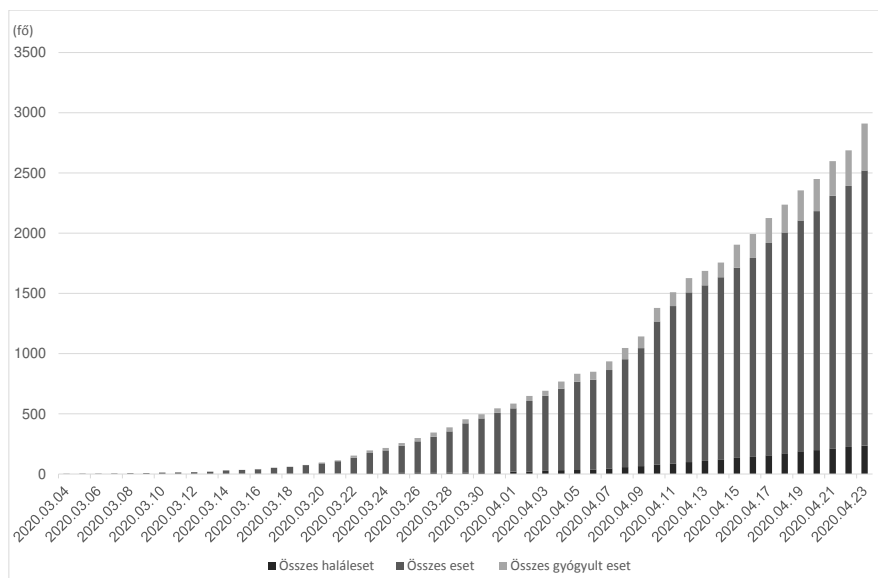
A hazai új koronavírus-járvány április 23-ig nem lépett be a tömeges fertőzések szakaszába. Az egyes napokon tapasztalt növekvő új esetszám (incidencia) egyes fővárosi, illetve néhány vidéki időotthonban bekövetkezett nagyobb számú fertőzésből adódott.

Az első haláleset a fertőzésből következően 2020. 03. 15-én következett be az országban, de 03. 25-ig 10 fő alatt volt az összes haláleset (2. ábra). Az első igazolt megbetegedés időpontjához képest (03. 04.) az első gyógyult beteget 03. 12-én regisztrálták.

Az új koronavírus okozta halálozási arányszám 10,3% volt az összes fertőzött arányában április közepén. Megjegyezzük, hogy a tényleges halálozási arányszám ennél az értéknél alacsonyabb lehet, ugyanis nincsenek pontos adataink a fertőzöttek valós számáról, amely az igazolt esetek többszöröse is lehet az országban.

2. ábra: A koronavírus-járvány megbetegedési és halálozási jellemzői Magyarországon, 2020. 03. 04. – 2020. 04. 23.

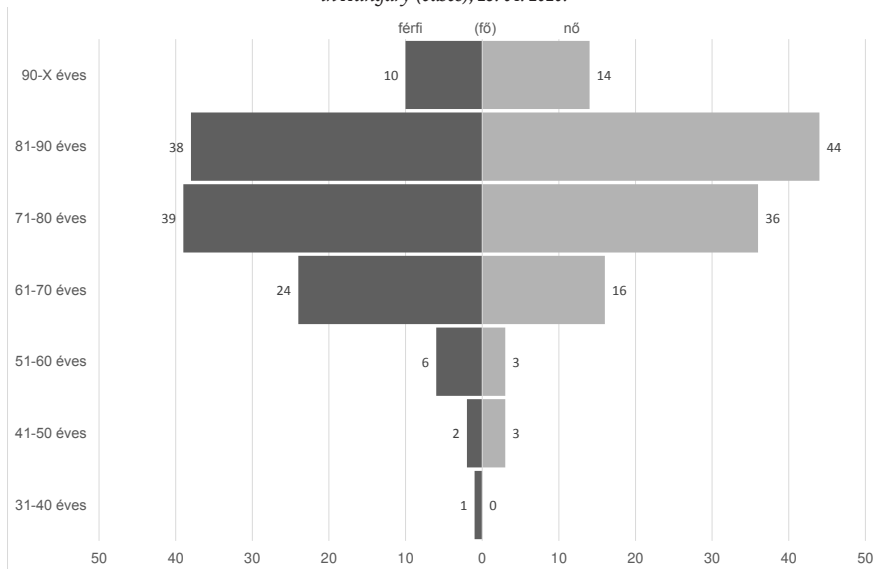
Morbidity and mortality data of COVID-19 pandemic in Hungary, between 04. 03. 2020. and 23. 04. 2020.

Adatok forrása: koronavirus.gov.hu

3. ábra: Az új koronavírus okozta halálesetek megoszlása nemek és korcsoportok szerint Magyarországon (fő), 2020. 04. 23.

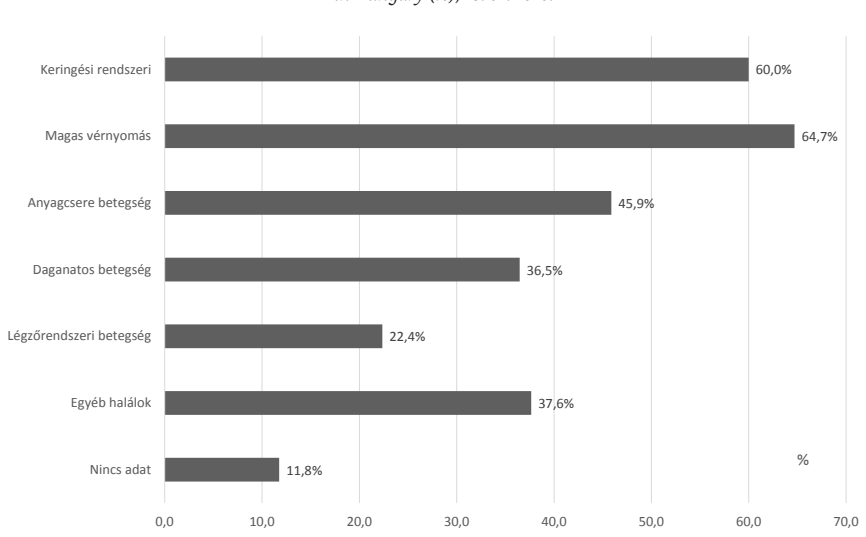
Mortality rate of COVID-19 pandemic by gender and age in Hungary (cases), 23. 04. 2020.

Adatok forrása: koronavirus.gov.hu

4. ábra: A koronavírus-fertőzés miatt elhunytak esetében az ismert alapbetegségek megoszlása Magyarországon (%), 2020. 04. 23.

Distribution of comorbidity among deaths by COVID-19 pandemic in Hungary (%), 23. 04. 2020.

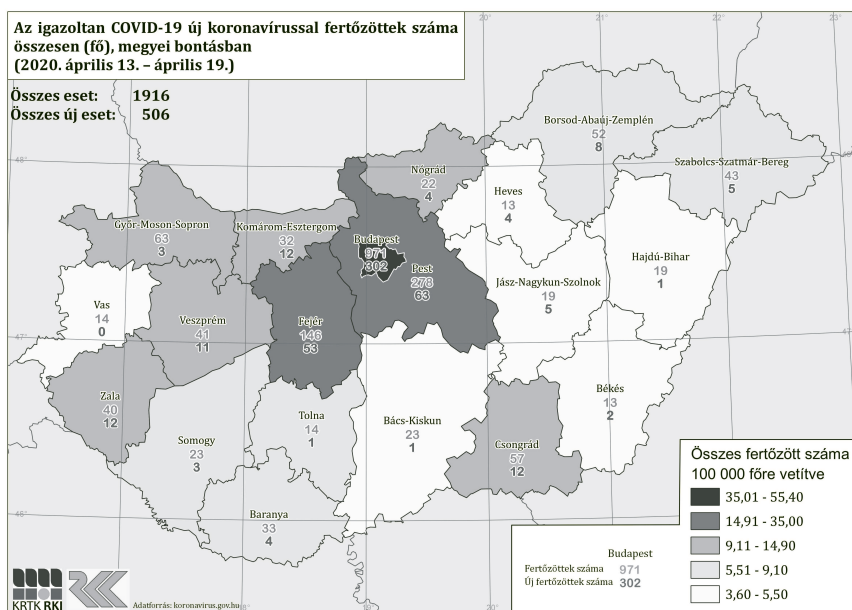
Adatok forrása: koronavirus.gov.hu

Az elhunytak átlagéletkora 78,8 év volt: ez a nőknél 79,1 év, férfiaknál 78,5 év. A legtöbb halálozás főként a 81-90 év közötti nőket, és a 71-80, illetve 81-90 év közötti férfiakat érintette (3. ábra). A halálozások több, mint 80%-a a 65 év felettieket érintette.

Az elhunytak alapbetegségei általában az időskori krónikus, idült, degeneratív betegségekből adódtak (4. ábra). A legtöbb esetben a koronavírus-fertőzés mellett egy-két-három társbetegség is jelen volt az áldozatoknál. Többségük keringési rendszeri betegségekre (például szívelégtelenség), magas vérnyomásra, anyagcsere-rendellenességekre (például cukorbetegség), légzőrendszeri betegségekre (például krónikus obstruktív tüdőbetegség) vezethető vissza.

Az igazoltan COVID-19 új koronavírussal fertőzöttek megyei megoszlása – a járvány 2020. április 13-19. közötti hetében – felhívja a figyelmet az országosan magas esetszámokra Budapesten, Pest és Fejér megyében, illetve az ország (egyelőre) nyugat-keleti megosztottságára (5. ábra). Az összes fertőzött 100 000 főre vetített értéke alapján a járvány első hat hetében Kelet-Magyarország kevésbé volt érintve, az új esetszámok is alacsonyak voltak (kivéve Csongrád megye).

5. ábra: Az igazoltan COVID-19 új koronavírussal fertőzöttek száma összesen Magyarországon a megyékben (fő), 2020. 04. 13. – 04. 19.
All cases of COVID-19 pandemic in Hungary at county level,
between 13. 04. 2020. and 19. 04. 2020.

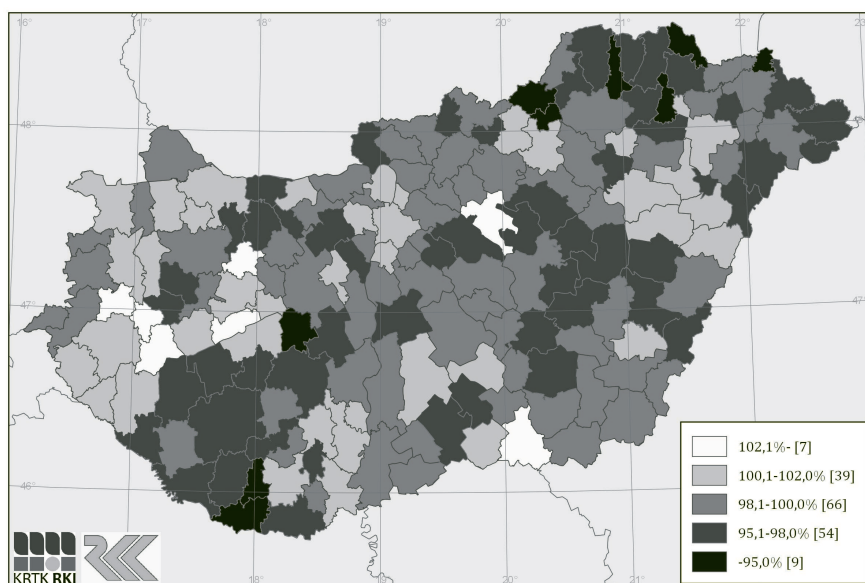
Adatok forrása: <http://www.rkk.hu/hu/aktualitasok/a-koronavirus-jarvany-teruleti-adatai.html>

Egészségkockázatok a járvány idején – Mely területek a leginkább veszélyeztetettek?

Az új koronavírus járvány legvesélyeztetettebb csoportjai az idősek – elsősorban a 65 év felettiek –, valamint a krónikus betegségekben – magas vérnyomás, szívbetegség, tüdőbetegség, anyagcserezavar stb. – szenvedők. Körükben nagyobb az esély a fertőzés súlyosabb, életveszélyes lefolyására, a komplikált esetek kialakulására, a szövődmények miatt hosszabb kórházi kezelésre, és magasabb a fertőzés okozta halálozási kockázat is.

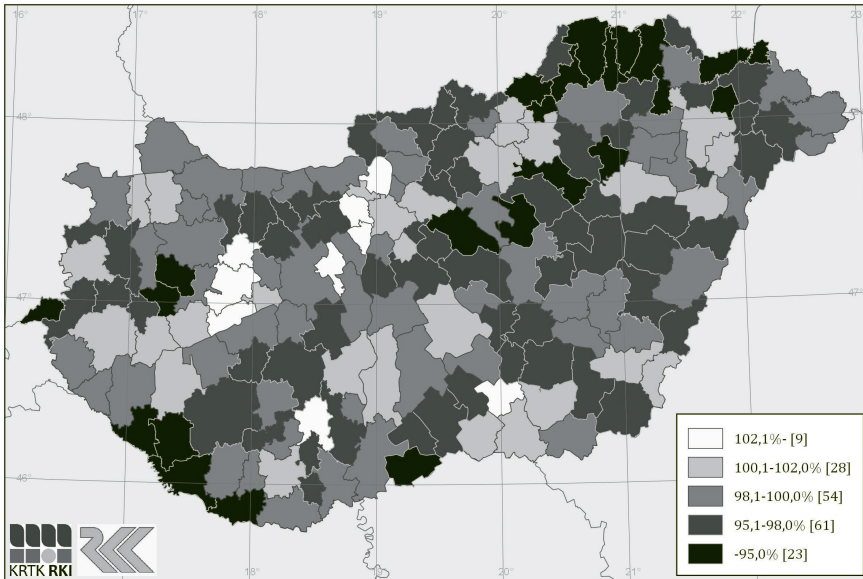
Különösen fontos figyelemmel kísérni a járvány alakulását és lefutását azon a területeken, ahol országosan kedvezőtlen a helyi népesség egészségi állapota, vagyis rosszabbak az életkilátások, magasabb a krónikus (keringési rendszeri és daganatos) betegek aránya (6-9. ábrák). Az egészségi állapot szempontjából is hátrányos helyzetű területek, országrészek földrajzi elhelyezkedése egyrészt utal a kockázati csoportok (idősek, krónikus betegek) térbeli jelenlétére, másrészt jelzi azokat az egészségkockázatokat, amelyek befolyásolhatják a járvány súlyosabb eseteinek előfordulását és/vagy a koronavírus-fertőzés miatti nagyobb halálozási kockázatot.

6. ábra: A születéskor várható átlagos élettartam az országos átlaghoz viszonyítva Magyarországon a járásokban, nők, 2013
Average life expectancy at birth compared to the national average in Hungary at micro-regional level, female, 2013

Adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal

7. ábra: A születéskor várható átlagos élettartam az országos átlaghoz viszonyítva Magyarországon a járásokban, férfiak, 2013
 Average life expectancy at birth compared to the national average at in Hungary at micro-regional level, male, 2013

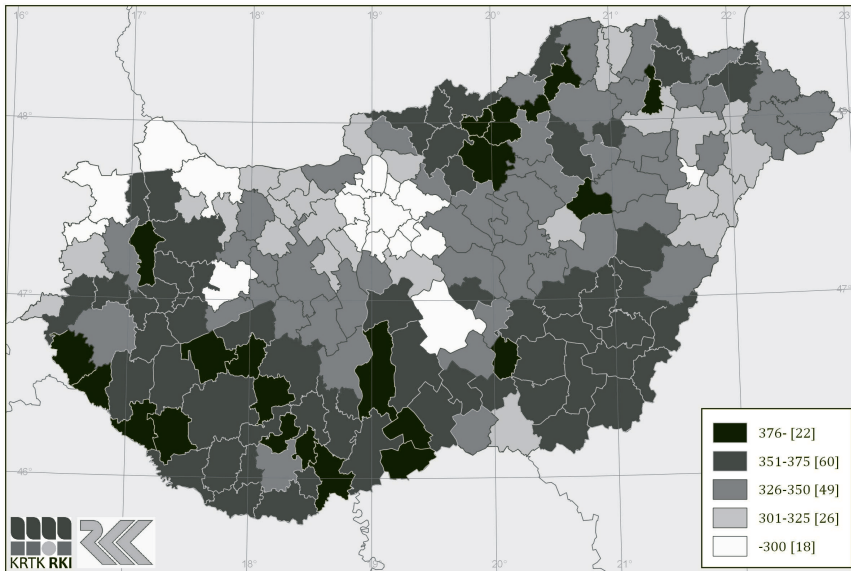

Adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal

Jelen dolgozat leadásának időpontjában (2020. 04. 23.) egyelőre nem látjuk pontosan a hazai koronavírus-járvány időbeli lefutását (tetőzését, lecsengését), de a különböző előreszámítások, járványstatisztikai modellek alapján feltételezhetjük, hogy Magyarországon májusban kell számítani a legtöbb fertőzöttre és napi új esetre. Ez alapján úgy látjuk, hogy elemzési eredményeink fontos információkkal szolgálhatnak az ellátásszervezés, kapacitástervezés és forrásallokáció területi optimalizálásához arról, hogy:

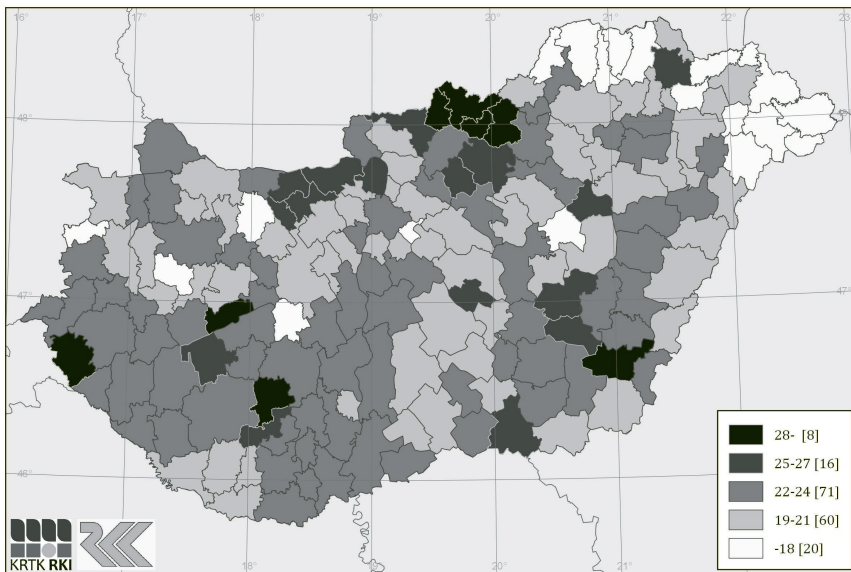
- Észak- és Kelet-, illetve Délnyugat-Magyarországon megyei szinten több olyan járványkórházat szükséges kijelölni, ahol rendelkezésre állnak a megfelelő kapacitások a súlyos fertőzött esetek ellátására. Ez abban az esetben is prioritás, ha a járvány kisebb fertőzött esetszámmal jár ezekben az országrészekben, de az egyéb meglévő egészségkockázatok miatt több súlyos, komplikált esetre lehet számítani. A járványkórházak kijelölése mellett azonban fontos, hogy megyei szinten a központi fekvésű, jól megközelíthető kórházakban tovább lehessen folytatni az akut és/vagy krónikus betegek ellátását.
- Az aprófalvas térségekben biztosítani kell az idősek és krónikus betegek izolációját, ellátásuk (élelmiszer, gyógyszer, hivatalos ügyek intézése) megszervezése az elkövetkező hetekben kiemelt feladat kell, hogy legyen

8. ábra: Keringési rendszeri megbetegedések 1000 főre Magyarországon a járásokban, 2015
Morbidity rate of circulatory system per 1.000 in Hungary at micro-regional level, 2015

Adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal

9. ábra: Daganatos megbetegedések 1000 főre Magyarországon a járásokban, 2015
Morbidity rate of circulatory system per 1.000 in Hungary at micro-regional level, 2015

Adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal

a helyi önkormányzatok és szociális intézmények számára, minél nagyobb számban bevonva a civil szervezeteket.

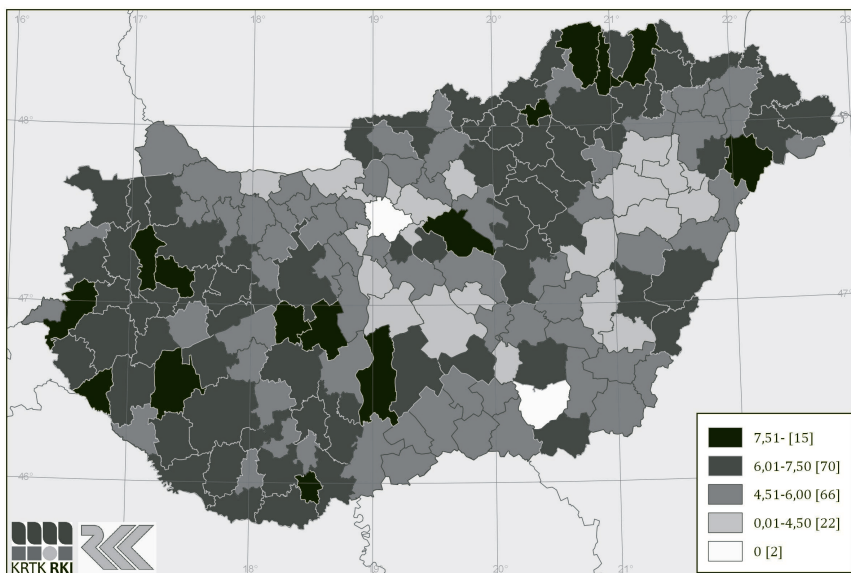
- A hátrányos helyzetű területeken a sérülékeny társadalmi csoportok körében a felvilágosítás, a megelőzés és a szűrés feladatait integráltan koordinálhatja a háziorvosi, a védőnői és a szociális ellátás.

A járvány „rejtett” betegei – Hogyan csökkenthetjük a jövőbeli elkerülhető halálozást?

A vizsgálatokban alkalmazott komplex egészségügyi távolság index összetett információhordozó adott terület egység társadalmi és gazdasági helyzetéről, a népesség egészségi állapotáról és az egészségügyi intézmények elérhetőségéről, hozzáférhetőségéről (lásd a Függelék módszertani leírását). Az index magas értékei a társadalmi-gazdasági hátrányokra, az időskorúak magasabb arányára, a kedvezőtlenebb egészségi állapotra, az egészségügyi intézmények elérhetőségének és hozzáférhetőségének akadályaira utalnak.

Az alkalmazott komplex index alapján legrosszabb helyzetben lévő járások elsősorban a belső és a földrajzi perifériákon (határ menti területeken) helyezkednek el. A 10. ábrán kirajzolódik a megyeszékhelyek járásainak jobb helyzete, amely elsősorban az egészségügyi intézmények megyei szinten központi elhe-

10. ábra: Komplex egészségügyi távolság index Magyarországon a járásokban, 2018
Complex Health Distance Index in Hungary at micro-regional level, 2018

Adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal, Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő, Nemzeti Választási Iroda

lyezkedésére, és így a kedvezőbb elérhetőségre utal. A budapesti agglomeráció előnyös helyzete a fővárosban található egészségügyi intézmények jobb elérhetőségéből, hozzáférhetőségéből fakad. Érdekes a Hódmezővásárhelyi járás, ahol minden településén (4) található járóbeteg-ellátóközpont, így a kumulált járási indexérték 0. A komplex egészségügyi távolság index legmagasabb értékeiket – azaz a rosszabb egészségi és egészségügyi helyzetet – ott tapasztaljuk, ahol a járásban nincs, vagy csak a járásszékhelyen van járóbeteg-szakrendelő (például a Letenyei, Nagykátai, Nyírbátori, Gönci járás). Az alföldi járások alacsonyabb településszáma miatt jobbak a fizikai elérhetőség mutatói, így ezek a területek kedvezőbb képet mutatnak a Dunántúllal összehasonlítva. Általában megállapítható, hogy a megyeszékhelyjárások közvetlen közelében magas értékek tapasztalhatók. Ennek oka az lehet, hogy a megyeszékhely viszonylagos fizikai közelsége miatt nincs, vagy kevés járóbeteg-szakrendelő van a szomszédos járásokban. Ugyanakkor a megyeszékhely járása és a szomszédos járások között számottevő a különbség a többi vizsgált (társadalmi, gazdasági, egészségi) mutató alapján.

A jelenlegi járványügyi veszélyhelyzet miatt lényegében országsszerte szünetelnek a kivizsgálások, a krónikus betegségek szűrései, a halasztható műtétek, drasztikusan lecsökkent az orvos-beteg találkozások száma, és csak az akut, életveszélyes és sürgősségi esetek ellátása zajlik. A kijárási korlátozások miatt az emberek többsége – a koronavírus-fertőzéstől való félelem miatt is – igyekszik elkerülni az egészségügyi ellátás igénybevételét. Ez már középtávon átalakítja az egészségügyi ellátórendszert, mert:

- kapacitáshiányok léphetnek fel, egyrészt a 65 év feletti orvosok kivonásával a közvetlen ellátásból (csak háttérfeladatokat láthatnak el), másrészt az egészségügyi szakdolgozók megbetegedésével;
- felerősödik a telemedicina használata (például távkonzultációkkal);
- felértékelődik az otthoni ápolás szerepe (például az ágykapacitások felszabadítása után hazaengedett nem fertőzött betegek számára);
- nőhet a járvány idején is engedélyezett magánellátás igénybevétele (például ügyeleti ellátásban).

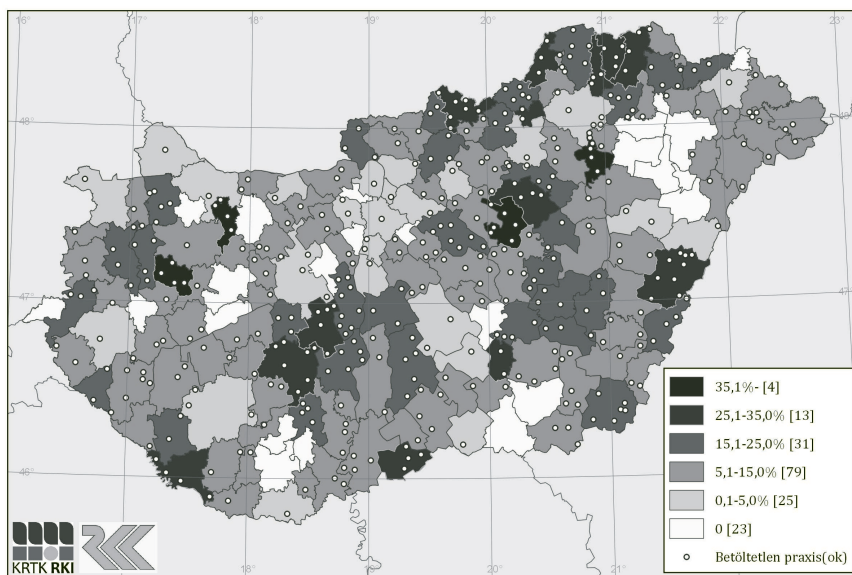
A járvány idején – kényszerűen – elmaradt orvosi beavatkozások és szünetelő szolgáltatások rontják az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés esélyeit, és már középtávon súlyos egészségkárosodáshoz, hosszútávon elkerülhető halálához vezethetnek. A legtöbb krónikus betegség rendszeres orvosi kontrollt követel meg, de ez jelenleg az alap- és szakellátás szintjén nem valósul meg, vagy teljesen lelassult, megnehezedett. Az elmaradó rehabilitáció a későbbiekben súlyos, maradandó károsodásokat okozhat. A szűrővizsgálatok hiányában számos daganatos betegség diagnózisa elmarad vagy később történik meg, csökkentve a túlélési esélyeket. A bizonytalanság, a bezártság, a fertőzéstől és egyéb betegségtől való félelem szorongással és depressziós tünetegyüttes kialakulásával járhat, orvosi felismerés és kezelés hiányában pedig már rövid időn belül különböző pszichoszomatikus betegségekhez vezethet.

A fent vázolt, nem járványügyi, de a járványhoz kötődő „járulékos tünetegyüttes” a COVID–19 járvány következménye, és elsősorban azokat a betegeket sújtja, akik az egyéb, nem koronavírushoz köthető betegségük ellátásában, gondozásában, gyógykezelésében, szűrésében és diagnózisában akadályozva vannak, a járvány idején ellátatlanok, és csak késve kapják meg az ellátást, vagyis az ellátórendszer számára egyelőre rejtve maradnak. Számukra különösen fontos lesz a járvány elmúltával az ellátáshoz való hozzáférés biztosítása, de ez kivált azokon a területen járhat együtt akadályokkal, ahol sok a betöltetlen háziiorvosi praxis, és ezek területileg koncentráltan helyezkednek el (11. ábra).

Jelen elemzés elkészítésének időpontjában (2020. 04. 23.) még nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok a magyar népesség 2020. és 2021. évi megbetegedési és halálozási helyzetéről, de az egészségi állapot és az egészségügyi ellátórendszer meglévő területi különbségei alapján feltételezzük, hogy a koronavírus-járvány következtében a jövőben egyes országrészekben és társadalmi csoportoknál egészségromlás következhet be. Eredményeink hasznosak lehetnek az ellátásszervezés számára arról, hogy a térbeli igazságosság, méltányosság elve hogyan érvényesíthető az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés biztosításában mind a járvány idején, mind a jövőben:

- A háziiorvosi ügyeleti rendszer területi megerősítése: azokon a területeken, ahol sok a betöltetlen háziiorvosi szolgálat (például Borsod-Abaúj-Zemplén, Pest, Jász-Nagykun-Szolnok megye) különösen fontos a

11. ábra: A betöltetlen háziiorvosi szolgálatok aránya Magyarországon a járásokban, 2019
Rate of vacant General Practitioner services in Hungary at micro-regional level, 2019

Adatok forrása: Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő

házi orvosi ellátás megerősítése az ügyeleti rendszeren keresztül járvány idején is.

- Betegellátó központok területi koncentrációja járvány idején: legalább a megyeszékhelyen biztosítani szükséges a járóbeteg-szakellátás egyes szakmáinak járvány idején is biztonságos fenntartását, illetve a mobilizálható és/vagy távkapcsolatban működtethető egészségügyi szakszolgálatokat, főként a belső és földrajzi perifériákon, határ menti országrészekben, megyeszékhelyektől távoli területeken. Ezekben a hátrányos helyzetű területeken a járvány után különösen fontos lesz a krónikus betegségek szűrése és az ellátatlan betegek hozzáféréseinek biztosítása.
- A legnagyobb egészségnyereség területi optimalizálása: populációs szinten és országsszerte az egészségügyi kapacitások átcsoportosításával rendszeressé lehetne tenni a krónikus betegségek szűrését és gondozását a járvány idején is.

Összefoglalás

Az új típusú koronavírus megbetegedések és halálozások okozta járvány komoly hatással lesz a társadalom és a gazdaság minden területére. Az egészségügyi ellátórendszert és a népegészségügyi helyzetet tekintve is komplex hatásokra kell számítani, és ez várhatóan az egészségügyenlétlenségek átrendeződésével, részben új típusú egyenlőtlenségek kialakulásával jár majd együtt. Mindezek térbeli-területi következményei komplex módon fognak jelentkezni nemzeti és lokális szinten egyaránt, és ezek az egészségügyi ellátórendszer működtetésében és a népegészségügyi helyzet fenntartásában eredményeznek kihívásokat. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés feltételei átalakulnak a járvány idején, lényegében mindenki számára beszűkülnek a lehetőségek, de a leghátrányosabb helyzetű csoportok egészségveszteségei lesznek a legnagyobbak.

A gyors, megfelelő, több szektort is érintő intézkedések fontos részét képezhetik a következmények enyhítésének és a jövőbeli hasonló helyzetekre való eredményes felkészülésnek. A világjárvány egészségi állapotra és egészségügyre gyakorolt hatásai számos további kutatási kérdést felvetnek. Milyen területi mintázatok jellemzőek az új típusú koronavírus megbetegedések és halálozások térbeli eloszlására? Hogyan hat az emberi viselkedés (egészségmagatartás) a fertőző betegségek terjedésére, és ez milyen szakpolitikai eszközökkel befolyásolható? A nemzeti járványügyi veszélyhelyzet milyen mechanizmusokon keresztül gyakorol hatást az egészségügyi ellátás igénybevehetőségére és a hozzáférés feltételeire? Hogyan alakulnak az egészségi állapotban tapasztalható társadalmi-területi egyenlőtlenségek a világjárvány hatására? Melyek a hatékony egészségügyi beavatkozások a járvány vissza-

szorításában, és ezek milyen jó gyakorlatokat jelenthetnek az ellátásszervezés optimalizálásában?

Jelen elemzés legfontosabb következtetései alapján úgy látjuk, hogy a világjárvány hazai következményeinek enyhítésében prioritást kell kapnia az ellátásszervezés szükségletalapú aktualizálásának, valamint területi alapú optimalizálásának.

Jegyzetek

- 1 A kézirat lezárásának időpontja: 2020. április 23.
- 2 A kézirat korábbi változata mint a KRTK Regionális Kutatások Intézete koronavírusral összefüggő műhelytanulmánya *Egészségkockázatok területi különbségei a koronavírus-járvánnyal összefüggésben Magyarországon* címmel jelent meg, elérhetősége: http://www.docs.rkk.hu/rkkweb/Koronavirus_jarvany_gyorselemzes.pdf

Irodalom

- Alessandrini, P., Presbitero, A. F., Zazzaro, A. (2009): Banks, Distances and Firms' Financing Constraints. *Review of Finance*, 2., 261–300. <https://doi.org/10.1093/rof/rfn010>
- Dahlgren, G., Whitehead, M. (1991): *Policies and strategies to promote social equity in health*. Institute of Futures Studies, Stockholm
- Kovács, S. Zs. (2018): Dualities of the Hungarian Credit Institute Activities. *Deturope: The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 3., 108–119.
- McIntyre, D., Thiede, M., Birch, S. (2009): Access as a policy-relevant concept in low-and middle-income countries. *Health Economics, Policy and Law*, 4., 179–193. <https://doi.org/10.1017/S1744133109004836>
- Uzzoli A., (2019): Health inequalities in Hungary – Challenges for health care system. Society, Economics, Law Conference. In: Karlovitz, T. (ed.): *People and their values in the society*. Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe, Grosspetersdorf, 129–138.

Internetes források

- [koronavirus.gov.hu](https://www.koronavirus.gov.hu) (Letöltés: 2020. április 23.)
- <https://www.teir.hu/> (Letöltés: 2020. április 03.)
- www.ksh.hu (Letöltés: 2020. április 04.)
- <https://www.valasztas.hu/> (Letöltés: 2020. április 04.)
- <http://www.oep.hu/> (Letöltés: 2020. április 07.)
- <http://www.rkk.hu/hu/aktualitasok/a-koronavirus-jarvany-teruleti-adatai.html> (Letöltés: 2020. április 23.)
- <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp> (Letöltés: 2020. április 04.)

Függelék

A Komplex Egészségügyi Távolság Index / Complex Health Distance Index (CHDI) számítási módszertana

Települési lépték

$$CHI_i = PD_i + SD_i + ED_i + D1$$

Ahol:

Komponens 1: Fizikai távolság a vizsgált település és a legközelebbi járóbeteg-ellátó intézmény között

$$PD_i = \ln(1 + KM_{ij}), \text{ ahol}$$

PD_i – a komponens értéke

KM_{ij} – a két település közötti km-ben kifejezett távolság

Komponens 2: Társadalmi különbségek

$$SD_i = \sum_{m=1}^n \ln(1 + |SC_{mi} - SC_{mj}|), \text{ ahol}$$

SD_i – a komponens értéke

SC_m – a vizsgált társadalmi mutató értéke

m – vizsgált társadalmi mutatószám (jelenleg: 1. öregedési index; 2. munkanélküliség; 3. választási részvétel, 4. születéskor várható átlagos élettartam, 5. nyers halálozási arányszám, 7. keringési és daganatos betegségek volumene)

Komponens 3: Gazdasági/fejlettségi eltérések

$$ED_i = \sum_{k=1}^l \ln(1 + |EC_{ki} - EC_{kj}|), \text{ ahol}$$

ED_i – a komponens értéke

EC_m – a vizsgált gazdasági mutató értéke

m – vizsgált gazdasági elem (jelenleg: 1. munkaerő szektorális eloszlása; 2. vállalkozások szektorális összetétele; 3. internetkapcsolatok volumene)

Dummy változó 1.

0 – betöltetlen háziiorvosi praxisok aránya kisebb 20%

1 – betöltetlen háziiorvosi praxisok aránya nagyobb 20%

Nagyobb területi léptékre adaptálás

$$CHDI_j^* = \frac{\sum_{i=1}^m \text{Lakosság}_i * CHDI_i}{\text{Teljes lakosság}_j}$$

A koronavírus-járvány társadalmi-területi aspektusai Magyarországon

Socio-spatial aspects of the Covid-19 pandemic in Hungary

KOÓS BÁLINT

KOÓS Bálint: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; koos.balint@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7075-2748>

KULCSSZAVAK: világjárvány; társadalmi-területi egyenlőtlenségek

Bálint KOÓS: *research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u.4., H-1097 Budapest, Hungary; koos.balint@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7075-2748>*

KEYWORDS: *pandemic; socio-spatial inequalities*

2020 első három hónapja megmutatta, hogy miként lehet egy látszólag távoli kínai járványproblémából előbb olasz, majd iráni és amerikai probléma, de a listát naponta lehetett újabb országokkal bővíteni, míg 2020. március 11-én az Egészségügyi Világszervezet pandémiának minősítette a járványt. A világjárványok nem új keletűek, ami viszont ezt a járványt sajátossá tette, hogy egy gazdaságilag fejlett területen tűnt fel és rendkívül gyorsan terjedve okozott globális járványügyi vészhelyzetet. Jelenlegi tudásunk szerint a vírushoz köthető első kínai halálesetre 2020. január 9-én került sor, két hónap múlva pedig a fejlett világ valamennyi országában voltak már vírusfertőzöttek. A fertőzés terjedésének lassítására világszerte meghozott drasztikus intézkedések (kijárási korlátozása, határátlépés erőteljes kontrollja) a gazdasági teljesítmény azonnali és globális csökkenését eredményezte. Az első, döbbenetes visszaesést tükröző munkaerőpiaci adatok az Egyesült Államokból érkeztek, s sorra jelentek meg a különböző előrejelzések, becslések – ILO Monitor, IMF World Economic Outlook – amelyek a gazdasági teljesítmény globális és jelentős mértékű visszaesésére mutattak rá. Magyarország esetében a munkaerőpiaci folyamatokról, munkanélküliek számáról szóló adatok lassan váltak elérhetővé, április 21-én még csupán annyi került nyilvánosságra, hogy a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai¹ alapján márciusban az álláskeresők száma tizenhétézer fővel bővült és így 281 ezer főre emelkedett.

A járvány még felfutó ágba van, a rendelkezésre álló hazai adatok nemhogy a válság mértékét nem mutatják, de a klasszikus munkaerőpiaci mutatók (aktivitási ráta, munkanélküliségi ráta) még válságra sem igazán utalnak, hiszen az

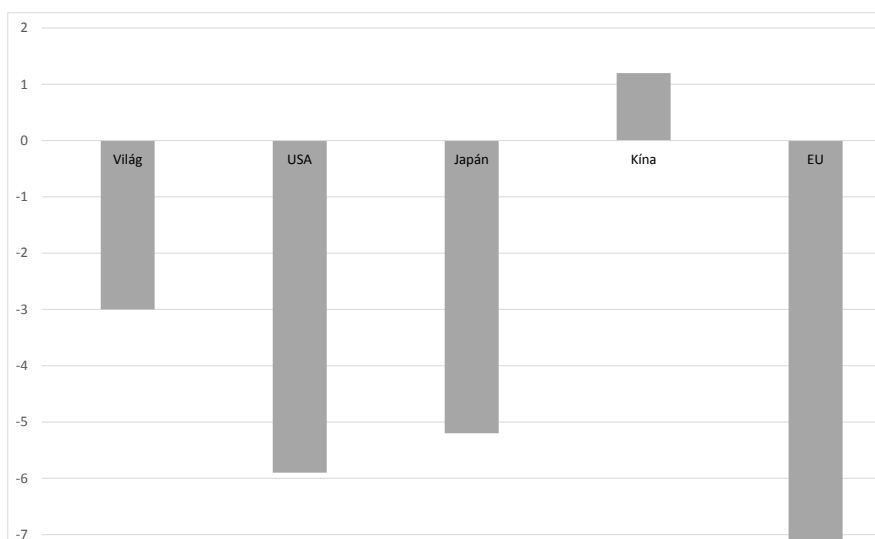

NFSZ adatai alapján 2020 márciusában csupán 0,3 százalékponttal emelkedett a munkanélküliségi ráta. Ennek ellenére jelentősége miatt fontos foglalkoznunk az-
zal a kérdéssel, hogy a koronavírus-járvány várhatóan milyen területi hatásokkal jár Magyarországon. Először vessünk egy pillantást arra, hogy milyen mértékű gazdasági visszaesésre, s milyen munkaerőpiaci következményekre számíthatunk az első előrejelzések és munkaerőpiaci adatok alapján!

Az IMF előrejelzése szerint 2020-ban globális szinten háromszázalékos gazdasági visszaesés valószínűsíthető (lásd 1. ábra), amely messze meghaladja a 2008-as pénzügyi válságot kísérő gazdasági visszaesés mértékét. Az IMF alapján legnagyobb mértékben a fejlett gazdaságokat (USA, Japán, EU) sújtja majd a válság, míg Kína és India szerény mértékű növekedésre számíthat ebben az évben. Magyarország tekintetében az IMF, egy mérsékelt, háromszázalékos GDP-esést jelzett előre (IMF 2020:20).

A müncheni Leibnitz Institute für Wirtschaftsforschung (IFO) kutatóintézet a járvány eltérő időbeli lefutását feltételezve, több scenáriót is figyelembe vevő GDP-becslést készített Németországra, amely az intenzív gazdasági kapcsolatok miatt lehet fontos Magyarország számára. Az eredmények (1. táblázat) arra mutatnak rá, hogy minél hosszabb a járványügyi korlátozás időtartama, s minél tovább tart a gazdaság újraindulása, annál mélyebb visszaesés várható a német gazdaságban. Két hónapos korlátozás a gazdasági teljesítmény 7,2–10,4 százalékos visszaesését valószínűsíti, három hónapos korlátozás esetében pedig a zsugorodás akár a 10–15,5%-ot is elérheti.

1. ábra: A GDP várható alakulása 2020-ban az IMF alapján (%)
Estimated GDP growth rate in 2020 according to IMF (%)

Forrás: IMF World Economic Outlook 2020 Apr, 1. Chapter, Table 1.1 (IX. oldal) adatai alapján saját szerkesztés

1. táblázat: A német gazdaság várható teljesítményének alakulása 2020-ban a járványügyi korlátozások eltérő hosszával és lefutásával számolva az IFO előrejelzése alapján
GDP growth rate estimations for Germany based on different lockdown-length scenarios according to IFO

Korlátozások időtartama (hónap)	Gazdaság újraindulásának időtartama (hónap)	Becsült hatás az éves GDP alakulására
1	1	-4,3%
1	2	-5,7%
2	1	-7,2%
2	3	-10,4%
3	1	-10,0%
3	4	-15,2%

Forrás: IFO Schnelldienst 2020/4, 32-33., 2.-4. Táblázat adatai alapján. Táblázatban az IFO saját konjunktúra adatfelvételének adataira alapozó 3. és 6. scenáriót véve figyelembe.

Az áprilisi helyzet alapján tehát a magyar gazdaság referenciapontjaként szolgáló Németország gazdasági teljesítményének 7-15 százalékos hanyatlására számítanak a különböző előrejelzések, amelynél az IMF mérsékeltebb (3,1%) magyarországi GDP-csökkenést valószínűsített a márciusi helyzet alapján. Az IMF túlzott optimizmusát jelezheti, hogy az Eurostat 2009-es adatai² alapján Magyarországot a pénzügyi válság jobban megviselte (-6,7%), mint Németországot (-5,7%). A gazdasági teljesítmény visszaesése szükségszerűen kihat a munkaerőpiacra is, s a legfrissebb osztrák adatok alapján képet alkothatunk a változás intenzitásáról, a leginkább érintett ágazatokról, kor és képzettség szerinti bontásban. Az osztrák Munkaügyi Hivatal (AMS) adatai³ alapján 2020 márciusa drámai fordulatot hozott a munkaerőpiacon. Az egy évvel korábbi szinthez képest 200 000 fővel nőtt a regisztrált álláskeresők száma (+65,7%), a munkanélküliségi ráta pedig 4,8 százalékponttal növe 12,2 százalékra emelkedett (Az Eurostat módszertan alapján számított munkanélküliségi ráta ennél alacsonyabb.)

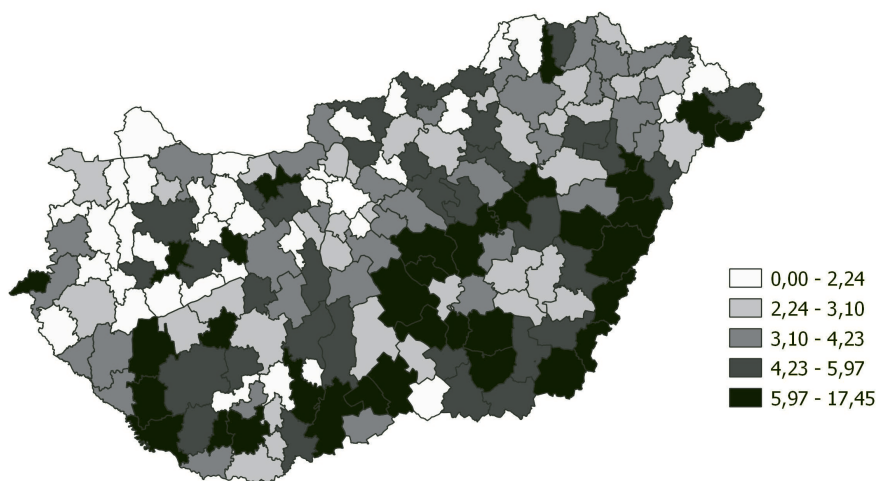
Az osztrák adatok alapján a legnagyobb növekedést a szakképzetlenek szenvedték el (78,8%), míg a közép- és felsőfokú végzettséggel bírók esetében az álláskeresők számának növekedése jóval mérsékeltebb volt (30,7–55,3%). Ágazati bontásban vizsgálva látható, hogy munkaerőigényét a legnagyobb mértékben a turizmus és az építőipar csökkentette (28–61 ezer fő), de arányaiban a szállítás, raktározás területe is jelentős veszteséget mutat fel. A regisztrált álláskeresők számának növekedése, aligha meglepő módon, az ország legjelentősebb turisztikai célterületein, Salzburg és Tirol tartományokban mutatta a legnagyobb növekedést (112-174%), míg legalacsonyabbat Bécs (30,7%).

Az első adatok és előrejelzések alapján látható, hogy a koronavírus-járványhoz kötődő gazdasági válság több tekintetben is sajátos: globálisan jelentkezik s a gazdasági teljesítmény több szektorra kiterjedő zuhanásával jár. A 2008-as válsággal szemben most nem egy lokális pénzügyi válság által elindított dominóhatás eredményezi a globális foglalkoztatási válságot, hanem a meghozott járványügyi intézkedések (nemzetközi személyforgalom korlátozása, kijá-

rási korlátozások és tilalmak) vezettek a gazdasági teljesítmény egyidejű és jelentős mértékű globális zuhanásához. A koronavírus-járvány első körben a turizmust érintette, a szolgáltató ágazatok széles körét sújtva (szállítás, szálláshely, vendéglátás), de a kijárási korlátozások a kiskereskedelmet és a személyi szolgáltatásokat, az ellátási láncokban keletkezett zavarok pedig a feldolgozóipart sújtják (ILO 2020). A munkaerőigény zuhanásának rövidtávú kezelésére változatos megoldások születtek a kényszerszabadságolástól, a munkaidő csökkentésén át az elbocsátásig, de a források kimerülésével a gazdasági szereplők mindinkább az üzleti tevékenység felfüggesztése és az alkalmazottak kényszerű elbocsátása felé fordulnak.

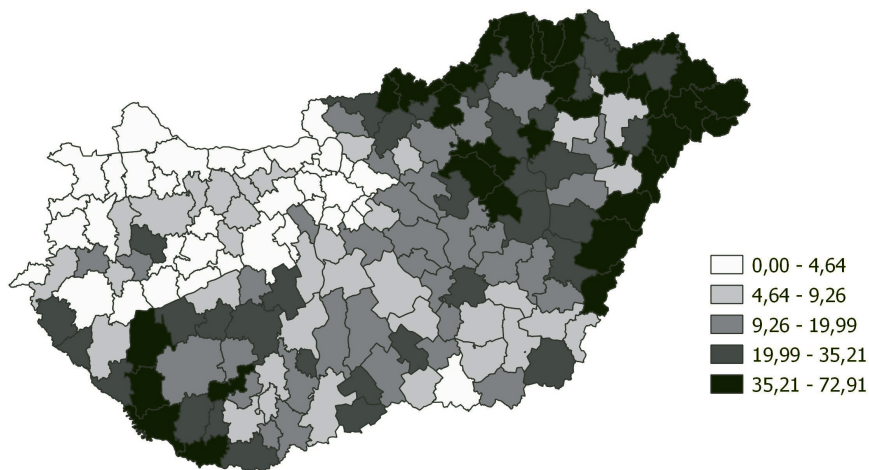
A munkaerőigény zuhanása komoly kihívás elé állítja a magyar társadalom egészét, különösen azokat a családokat, amelyek nem rendelkeznek kellő pénzügyi háttérrel, mozgósítható rokoni-baráti segítő kapcsolatokkal. Országos adatfelvétel nem segíti a tisztánlátást abban a kérdésben, hogy egy váratlan pénzügyi nehézséget hogyan tudnak megoldani a magyar háztartások, ám jó tájékozódási pontot nyújthat a köztemetések aránya (2. ábra). (Amennyiben a hozzátartozók nem gondoskodnak az elhunyt temetéséről, úgy ez a haláleset szerinti illetékes önkormányzat kötelessége.) A 2017-2018-as adatok alapján látható, hogy leginkább a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetű (Közép-Tisza térsége, Somogy megye nagy része, a magyar-román határhoz közel eső) járásokban, illetve a nagyobb kórházi centrumokban (Budapest, Debrecen, Pécs, Kecskemét, Tatabánya, Szolnok, Szeged) magasabb a köztemetések aránya.

2. ábra: Köztemetések az elhunytak arányában (%), (2017-2018)
The share of public health funerals as percentage of all funerals (%)(2017-2018)

Forrás: KSH Tstar 2018 alapján saját számítás és szerkesztés

3. ábra: Halmozottan hátrányos helyzetű óvodások aránya járási szinten 2018
The share of cumulatively disadvantaged preschoolers at the district level in 2018 (%)

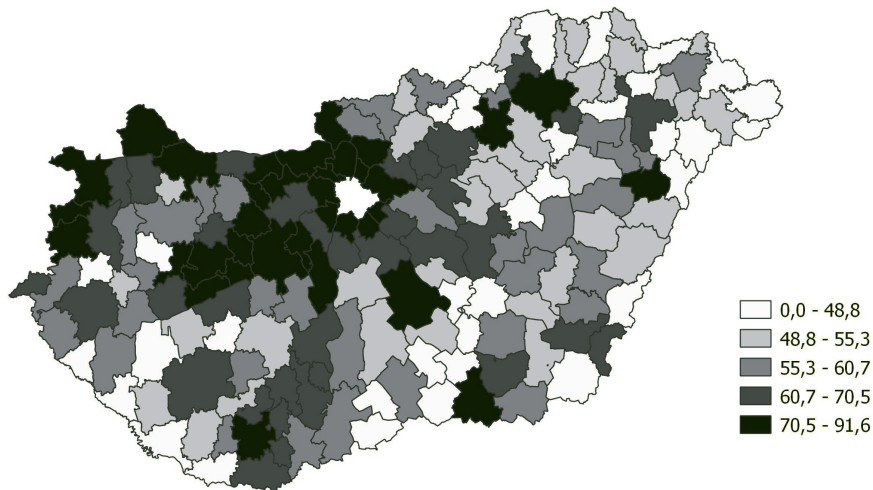

Forrás: KSH Tstar 2018 alapján saját számítás és szerkesztés

Az osztrák adatok azt mutatták, hogy a válság hatására először a képzetlenek körében nőtt meg a regisztrált álláskeresők száma, ők veszítették el legkorábban és legnagyobb mértékben megélhetésüket. Amennyiben Magyarországon is hasonló folyamatok alakulnak ki, jelentős szociális problémák jelentkeznek majd az alacsony munkaintenzitással, alacsony képzettséggel jellemezhető családok körében. E társadalmi csoporton belül is kitűnnek sérülékenységgel a kisgyermeket nevelő családok, hiszen a szülők alacsony iskolázottsága, s a család alacsony munkaintenzitása nagy valószínűséggel egyet jelent a családok jövedelmi szegénységével, s ezzel válságnak való kitettségével. E társadalmi csoport térbeli koncentrációját mutatja a 3. ábra, ami főbb vonalakban követi az 2. ábrán megfigyelhető területi mintázatot.

A március 16-tól bevezetett tantermen kívüli, úgynevezett digitális tanrend újból s rendkívüli erővel világít rá az országban meglévő digitális szakadék területi és társadalmi aspektusára. Hermann Zoltán a 2017-es kompetenciamérés adatai alapján úgy becsülte,⁴ hogy a 6. évfolyamon tanuló általános iskolások ötöde nem tud bekapcsolódni a digitális oktatásba, mert családjukban nincs számítógép és/vagy nem biztosított az internetelérés. Az internet-előfizetési adatok alapján ehhez még hozzátehetjük, hogy a kérdésnek komoly területi aspektusa is van (4. ábra), a megyeszékhelyektől távolabb elhelyezkedő járásokban rendre alacsonyabb az internettel ellátott háztartások aránya, különösen, ha az ország gazdaságilag kevésbé fejlett területeiről van szó.

4. ábra: Vezetékes internet-előfizetések a lakásállomány arányában (%), 2018
 Wired internet subscriptions as percentage of the housing stock in 2018 (%)

Forrás: KSH Tstar 2018 alapján saját számítás és szerkesztés (Budapesti adatok nélkül)

Összegzés

Előzetesen tehát az a kép rajzolódik ki előttünk, hogy a koronavírus-járvánnyal együtt járó gazdasági visszaesés várhatóan Magyarország klasszikus hátrányos helyzetű térségeit érinti majd a legkeményebben, ott rendelkeznek a családok a legkevesebb mozgósítható pénzügyi tartalékkal, kedvezőtlenebbek a foglalkoztatási lehetőségeik és rosszabbak a képzettségi mutatóik. A szociális problémák visszatörődését – azaz munkavállalási céllal külföldre távozottak hazatérését – vetíti előre, hogy az osztrák adatok alapján⁵ a magyar munkavállalók 13,4 százaléka⁶ már a válság első hónapjában elvesztette állását, azaz kifejezetten sérülékeny munkaerőpiaci pozícióval jellemezhetőek. Feltételezhetően ez nem csupán az Ausztriában munkát vállalók sajátja, hanem a külföldön dolgozó magyarok nagyobb csoportjára is jellemző, így a válság elhúzódása kikényszerítheti hazatérésüket. A válság által érintett területek sajátos csoportját jelenhetik az Ausztriába naponta ingázók, hiszen a határátlépés megnehezítése, a munkaerőkereslet zuhanása és az állandó osztrák lakóhely hiányából fakadó védelem hiánya együttesen sújtja e munkavállalókat.

Jegyzetek

- https://nfsz.munka.hu/tart/stat_demografiai_bontas; (Letöltés: 2020. április 21.)
- <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00115/default/table?lang=en> (Letöltés: 2020. április 22.)

- 3 <https://www.ams.at/arbeitsmarktdaten-und-medien/arbeitsmarkt-daten-und-arbeitsmarkt-forschung/arbeitsmarktdaten> (Letöltés: 2020. április 21.)
- 4 <https://www.mtakti.hu/koronavirus/hany-diakhoz-nem-jut-el-az-online-tavoktatas/12769/> (Letöltés: 2020. április 19.)
- 5 <http://www.arbeitsmarktpolitik.at/bali/Query.aspx>; (Letöltés: 2020. április 20.)
- 6 <https://g7.hu/adat/20200404/minden-hetedik-eddig-13-ezer-ausztriaban-elo-es-dolgozo-magyar-lett-munkanelkuli>; (Letöltés: 2020. április 21.)

Kézirat lezárva 2020. április 23-án. Az anyag előzetes verziója online formában megjelent az intézet honlapján: http://www.docs.rkk.hu/rkkweb/Koos_koronavirus_gyorselemzes.pdf

Irodalom

- ILO (2020): *COVID-19 and the world of work*. Second edition. Updated estimates and analysis. ILO Monitor 7. April 2020 https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf (Letöltés: 2020. április 21.)
- IFO (2020): Die volkswirtschaftlichen Kosten des Corona-Shutdown für Deutschland: Eine Szenarienrechnung. *ifo Schnelldienst*. 4., 29-35. <https://www.ifo.de/publikationen/2020/aufsatzzeitschrift/die-volkswirtschaftlichen-kosten-des-corona-shutdown> (Letöltés: 2020. április 20.)
- IMF (2020): *World Economic Outlook. The great lockdown*. Chapter 1. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020> (Letöltés: 2020. április 19.)

A távmunka széleskörű elterjedésének lehetséges hatása a magyarországi vándormozgalmi mintázatokra¹

The possible future effects of widespread home office on the Hungarian internal migration patterns

LENNERT JÓZSEF

LENNERT József: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3., lennert.jozsef@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2653-3791>

KULCSSZAVAK: távmunka; belső vándormozgalom; jóléti migráció; budapesti agglomeráció

József LENNERT: research fellow, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary; lennert.jozsef@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2653-3791>

KEYWORDS: home office; internal migration; amenity migration; Budapest Metropolitan Area

A COVID-19 pandémia lehetséges közép- és hosszútávú társadalmi-gazdasági hatásairól szóló diskurzusokban rendszeresen felmerül, hogy a most életbe léptetett válságmegoldások megnyithatják az utat az érintett technológiák és gyakorlatok széleskörű elterjedéséhez. Ezek egyikeként a távmunkát szokták kiemelni (index.hu 2020a). E munkaszervezési gyakorlat mainál tágabb körű (globális és hazai) alkalmazásának elmaradása elsősorban nem a technikai akadályoknak, hanem az érintett cégek és intézmények tartózkodásának köszönhető. Ezen változathat a koronavírus okozta válsághelyzet a *home office* bevezetésével olyan szervezetek esetében is, ahol ez eddig nem volt része a munkahelyi kultúrájának. A német munkaügyi és szociális minisztérium közelmúltban nyilvánosságra hozott javaslata (index.hu 2020b), miszerint törvényben rögzítenék a munkavállalók otthoni munkavégzéshez való jogát (azokban a munkakörökben, ahol ez lehetséges), szintén arra enged következtetni, hogy a fertőzésveszély elmúltja után is számolhatunk a magasabb arányú távmunkavégzés fennmaradásával.

A távmunka szélesebb körű elterjedésének pozitív hatásai és árnyoldalai egyaránt lehetnek – egyik legnagyobb lehetséges kockázatának a munka és magánélet közötti határ további elmosódását tartják (bbc.com 2020), amire a már idézett német javaslattervezet is kitér. Jelen gorselemzésemben a távmunka széleskörű elterjedésének társadalmi-gazdasági következményei közül arra keresem a választ, hogy ez milyen hatást gyakorolhat a magyarországi belső vándormozgalom jövőbeli mintázatára.

E gyorselemzés hátterét a magyarországi természetes népmozgalmi és belső vándormozgalmi folyamatok területi modellezését és 2051-ig történő előrejelzését megvalósító kutatás adja, amiből a *Területi Statisztika* 2019. évi 5. számában jelent meg összegző tanulmány (Lennert 2019). E kutatásban számos lehetséges forgatókönyv mentén vizsgáltam meg hazánk demográfiai jövőképét. E forgatókönyvek közül az atipikus foglalkoztatási formák és az autonóm közlekedés jövőbeli fokozott térnyerésével számoló scenáriók relevanciája az elmúlt hónapokban megnövekedett, gyorselemzésemben ezek legfontosabb eredményeit mutatnám be.

A KSH adatfelvétele alapján 2018 első negyedében mintegy 144 000 fő (az alkalmazottak 3,7%-a) dolgozott távmunkában, illetve home office-ban (KSH 2020). Ezzel szemben az Európai Unióban átlagosan 5% az ilyen módon foglalkoztatottak aránya (2017), de egyes országokban (Hollandia, Finnország) akár a népesség 10%-át is meghaladhatja (Európai Bizottság 2018). Ez önmagában mutatja, hogy hazánkban is van tér az atipikus foglalkoztatási formák szélesebb körű elterjedése előtt.

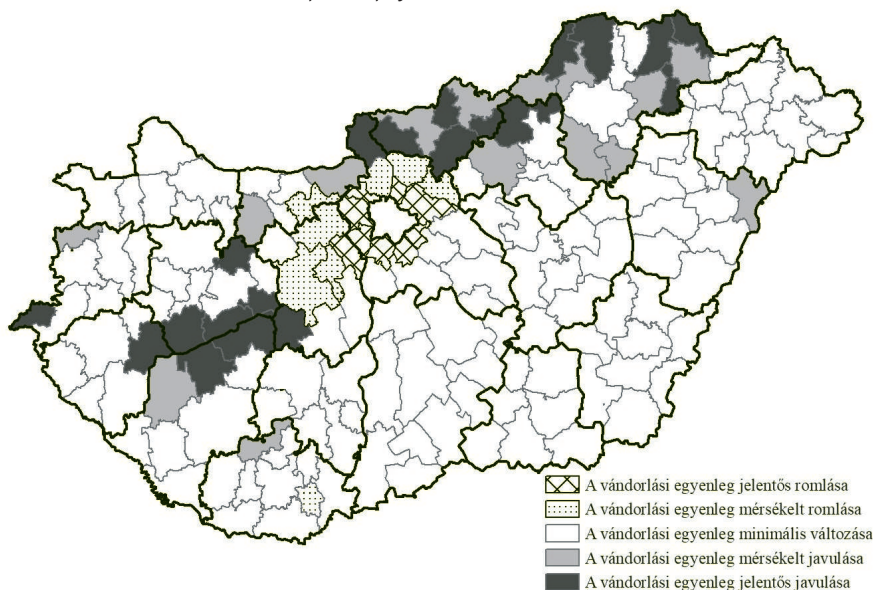
A lakóhely és munkahely földrajzi kapcsolatának átalakulása, a napi ingázási kényszer csökkenése a rugalmasabb lakóhelyválasztást is lehetővé teszi. Nyugat-Európában és az angolszász országokban a migrációs áramlatok egy jelentős része a jóléti migrációként (*amenity migration*) írható le (Abrams et al. 2012), amelynek során a lakóhelyváltók életminőségük javítása érdekében a vonzó természeti adottságokkal rendelkező (jellemzően vidéki) településeket részesítik előnyben (Moss 2006), függetlenül attól, hogy az adott település nagyvárosi ingázóv részét képezi-e (ebben élesen elkülönülve a nagyvárosi ingázóövekre korlátozódó szuburbanizációtól). E folyamat (aminek kiemelt résztvevői a nyugdíjas korosztály, illetve a távmunkában dolgozók) a fejlett világban egyes nagyvárosi központoktól távol eső, ám vonzó természeti környezetű vidéki térségek megújulásához vezetett (ám térben igen szelektíven). Hazánkban a jóléti migrációnak még csak a csíráit láthatjuk, de az atipikus foglalkoztatási formák elterjedésével nagyobb jelentőséget kaphat.

A távmunka jelenleginél általánosabbá válásával számoló scenárió futtatása esetén 2051-ig mintegy 160 000 fő választott eltérő járást lakóhelyéül a korábbi trendek folytatódását feltételező alapforgatókönyvhöz képest. A változtatás hatása térben meglehetősen korlátozottan jelentkezett (1. ábra).

A vándorlási egyenleg legjelentősebb romlása a budapesti agglomeráció belső gyűrűjébe tartozó járásokban jelentkezett. Ezt viszont nem kell feltétlenül negatív társadalmi folyamatként értelmezni: az utóbbi évtizedekben a Budapestet körülvevő járásokra az intenzív szuburbanizáció komoly környezeti, infrastrukturális és gazdasági többletterhelést rótt. A 2010-es évek trendjeit felhasználó forgatókönyvben ez a folyamat töretlen maradt – ezzel szemben a távmunka jelenleginél általánosabbá válásával számoló scenárióban jósolt számottevően csökkenő vándorlási többlet fellélegzést hozhat a már most is jelentős népességet koncentráló belső gyűrűnek.

1. ábra: Belső vándorlási egyenleg a 2011-2051-es időszakra: az atipikus foglalkoztatási formák előtérbe kerülésével számoló forgatókönyv okozta eltérés az alapforgatókönyvhöz képest

The forecasted internal migration balance for 2011-2051: differences between the 'atypical employment' and base scenarios

Forrás: saját modellszámítás, a KSH, a Teir (NAV), az UNdata, az Eurostat, az Európai Környezetvédelmi Ügynökség, a GoogleMaps és a Cordex klímaadatbázis adatainak felhasználásával

A fővárosi agglomeráció külső gyűrűjében a vándorlási egyenleg már kisebb mértékben romlik az alapforgatókönyvhöz képest, míg az agglomeráció mai peremén található Szobi, Rétsági és Pásztói járások esetében már jelentős többletvándorlást okozna a távmunka széleskörű elterjedésével számoló forgatókönyv. Ezekből a járásokból a fővárosba irányuló napi ingázás lehetséges ugyan, de rendkívül nehézkes (a népesség számottevő része már nem is közvetlenül a fővárosba, hanem az agglomeráció alközpontjaiba, például Vácra ingázik). Viszont kellemes természeti környezetük, valamint olcsóbb ingatlanáruk miatt vonzóak lehetnek azok számára, akik kötődnek a fővárosi munkaerőpiachoz, de rugalmas/atipikus foglalkozási formájuknak köszönhetően már nem napi rendszerességgel kell ingázniuk. Ezen térség iránt megnövekedett érdeklődésnek a kezdeti jelei már ma is láthatók, például a Börzsöny előterében található települések esetében. Összességében tehát elmondható, hogy az atipikus foglalkoztatási formák széleskörű elterjedésével számoló forgatókönyv a fővárosi agglomeráció további szétterülését jelzi előre, annak minden társadalmi és környezeti előnyével és hátrányával együtt.

Az atipikus foglalkoztatási formák széleskörű elterjedésével számoló forgatókönyv a vándorlási egyenleg jelentős javulásával számol továbbá a Balaton térségében is. A part menti üdülőtelepüléseken túlmutató élénkülés már a rendszerváltás

után megindult: a Káli-medence például igen hamar a jóléti migráció célterületévé vált (Fejős, Szijártó 2002). Ez a tendencia kiterjedhet és felerősödhet a jövőben. A vándorlási többlet egy része vélhetően (és remélhetőleg) nem támaszt új lakhatási igényt: a nyaralók és üdülők tulajdonosai (távmunkában dolgozva) az év mind nagyobb részében tudják lakhatásra használni második otthonukat, akár állandó ott-tartózkodásra is berendezkedve. Ennek következtében a települések szezonális és állandó lakossága közötti különbség csökkenése várható.

Az éghajlatváltozás hatásainak fokozottabb jelentkezésével vonzó természeti környezetük mellett kedvezőbb klimatikus viszonyaik miatt várhatóan a hegy- és dombvidéki területek iránt is megnövekszik az érdeklődés, és a távmunka szélesebb körű elterjedése többek számára teremtene lehetőséget ennek kihasználására. Egyes dunántúli célterületek (Őrség, Kőszeg, Bakony) mellett a modellfuttatás az Északi-középhegységben jelzett előre számottevő többletvándorlást. Ennek jelentkezése várhatóan térben igen differenciált lesz: meglévő társadalmi adottságaiktól függően várhatóan egymás mellett léteznek majd továbbra is az elnéptelenedéssel sújtott, a szegregálódó és a jóléti migráció célterületévé váló települések.

Figyelemre méltó továbbá, hogy az atipikus foglalkoztatási formák széleskörű elterjedésével számoló forgatókönyv futtatása nem okozott jelentős elmozdulást az alapforgatókönyvhöz képest sem a nagyvárosi központokban – amelyek továbbra is vonzók maradtak elsősorban a fiatalabb korosztályok számára –, sem a vidéki térségek jó részében (például az alföldi járáások többsége), ahol ugyan a távmunka elterjedése csökkentette valamelyest a vándorlási veszteséget, ám továbbra is fokozatos elnéptelenedéssel kénytelenek szembenézni.

Jegyzetek

- 1 Kézirat lezárva: 2020. 04. 27. A szöveg korábbi változata műhelytanulmányként megjelent a Regionális Kutatások Intézetének weboldalán: <http://www.rkk.hu/hu/covid-19-kutatasok/gyorselemzesek.html>

Köszönetnyilvánítás

A Magyarország XXI. századi társadalmi-gazdasági térfolyamatainak komplex modellezési lehetőségei PD 128372 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_18 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Jelen tanulmány egyes eredményei a Környezeti és Energiahatékonysági Operatív Program (KEHOP) által támogatott, a KEHOP-1.1.0-15-2016-00007 pályázati azonosítószámú, a „NATÉR továbbfejlesztése” elnevezésű projekt keretében megvalósult kutatáshoz kapcsolódnak.

Irodalom

- Abrams, J. B., Gosnell, H., Gill, N. J., Klepeis, P. J. (2012): Re-creating the Rural, Reconstructing Nature: An International Literature Review of the Environmental Implications of Amenity Migration. *Conservation and Society*, 3., 270–284. <https://doi.org/10.4103/0972-4923.101837>
- Európai Bizottság (2018): *Working from home in the EU*. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20180620-1> (Letöltve: 2020. április 8.)
- Fejős, Z., Szijártó, Zs. (2002): *Egy tér alakváltozásai: esettanulmányok a Káli-medencéről*. Néprajzi Múzeum, Budapest (Tabula könyvek 4.)
- KSH (2020): *Táv munka és „home office”*. KSH, Budapest <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohelyz/tavmunka/index.html> (Letöltve: 2020. április 8.)
- Lennert J. (2019): A magyar vidék demográfiai jövőképe 2051-ig, különös tekintettel a klímaváltozás szerepére a belső vándormozgalom alakításában. *Területi Statisztika*, 5., 498–525. <https://doi.org/10.15196/TS590503>
- Moss, L. A. G. (eds.) (2006): *The amenity migrants: Seeking and sustaining mountains and their cultures*. CAB International, Cambridge <https://doi.org/10.1079/9780851990842.0000>

Internetes források

- <https://www.bbc.com/worklife/article/20200309-coronavirus-covid-19-advice-chinas-work-at-home-experiment> (Letöltve: 2020. április 27.)
- https://index.hu/velemeney/2020/04/06/milyen_lesz_a_vilag_a_virus_utan/ (Letöltve: 2020. április 8.)
- https://index.hu/gazdasag/2020/04/26/nemetorszagban_a_jarvany_utan_is_munkavallaloi_jog_lenne_a_home_office/ (Letöltve: 2020. április 27.)

Az egyéni munkacélú személygépkocsi-közlekedés COVID-19 járvány következtében történő változásának néhány környezeti aspektusa Budapesten

Some environmental impact aspects of individual work-related car use change due to COVID-19 pandemic in Budapest

VARJÚ VIKTOR, FARKAS ORSOLYA,
FARKAS JENŐ ZSOLT,
VÉR CSABA

VARJÚ Viktor: tudományos főmunkatárs, KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dunántúli Tudományos Osztály; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; varju@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3954-4518>

FARKAS Orsolya: tudományos segédmunkatárs; KRTK Regionális Kutatások Intézete, Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 10.; farkas.orsolya@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7211-3755>

FARKAS Jenő Zsolt: tudományos főmunkatárs; KRTK Regionális Kutatások Intézete, Alföldi Tudományos Osztály (Kecskeméti Csoport); 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

VÉR Csaba: tudományos segédmunkatárs; Pécsi Tudományegyetem, Műszaki és Informatikai Kar, Mérnöki és Smart Technológiák Intézet, Környezetmérnök Tanszék; 7624 Pécs, Boszorkány út 2.; ver.csaba@mik.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4750-936>

KULCSSZAVAK: környezeti hatás; gépkocsi használat; COVID-19; kibocsátás; immisszió

Viktor VARJÚ: senior research fellow, Transdanubian Research Department, Institute for Regional Studies, CERS; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; varju@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3954-4518>

Orsolya FARKAS: junior research fellow, West Hungarian Research Department, Institute for Regional Studies, CERS; Liszt Ferenc u. 10., H- 9022 Győr, Hungary; farkas.orsolya@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7211-3755>

Jenő Zsolt FARKAS: senior research fellow, Great Plain Research Department (Kecskemét Group), Institute for Regional Studies, CERS; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary; farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

Csaba VÉR: junior research fellow, Department of Environmental Engineering, Institute of Smart Technology and Engineering, Faculty of Engineering and Information Technology, University of Pécs; Boszorkány út 2., H-7624 Pécs, Hungary; ver.csaba@mik.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4750-9360>

KEYWORDS: environmental impact; car use; COVID-19; emission; immission

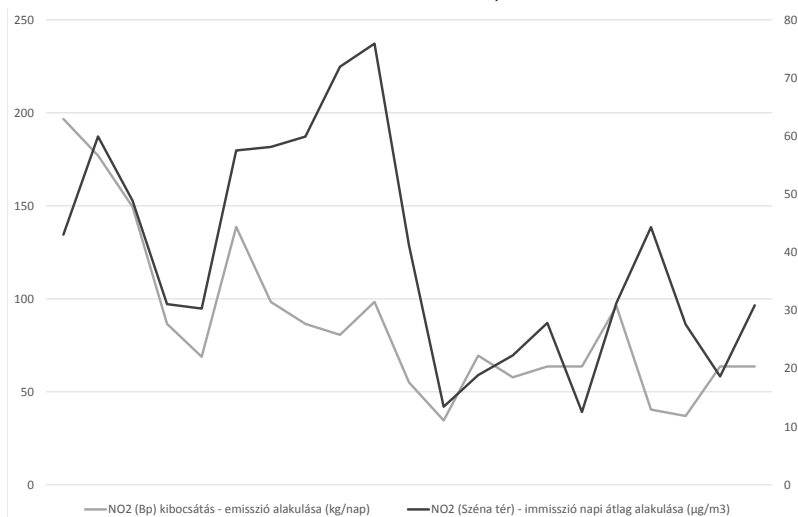
Bevezetés

A gyorsselelemzés arra próbál meg választ keresni, hogy a veszélyhelyzet kihirdetését követően a személygépkocsi-forgalom által okozott közvetlen kibocsátás (emisszió) milyen mértékben változott. Az első számítások Budapestre készültek el. A veszélyhelyzet kihirdetése óta a budapestiek 14 millió személygépkocsival megtett kilométert, 2 400 tonna közlekedési szén-dioxid (CO₂) és majd' 3 000 kg szén-monoxid (CO) kibocsátást spóroltak meg az otthoni munkavégzéssel.

Az eredmények

Jelen számítás azt próbálja megbecsülni, hogy a „maradj otthon” kampány munkavégzési célú személygépkocsi közlekedés csökkenésének milyen környezeti hatása van. Számos helyen olvashattuk, hogy a különböző országok, városok légszennyezési adatai a COVID-19 járvány következtében csökkentek. Bár sok légszennyezettségi adat áll rendelkezésünkre, azok jobbára immissziós adatok és egyéb légköri hatások¹ (v.ö. 2. ábra) is befolyásolhatják, így a légszennyezettségi (immissziós) adatok nem feltétlenül és nem mindig a közlekedés, vagy a gyárleállítás hatásait mutatják (lásd pl. 1. és 2. ábra). Érdeemes ezért megnézni, hogy az otthon maradt gépjárművek mennyiben járulnak hozzá környezetünk zöldítéséhez.

1. ábra: NO₂ emisszió és immisszió alakulása Budapesten 2020.03.11-31. között
NO₂ emission and immission in Budapest, 11-31.03.2020

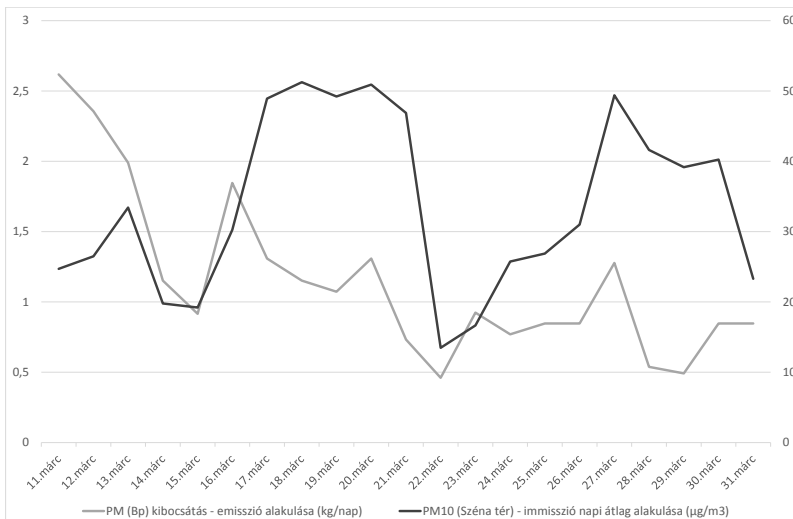
Megjegyzés: Az ábra csak az emisszió és az immisszió időbeli trendjeinek érzékeltetésére alkalmas, hiszen az emissziós és immissziós adatok mértékegysége és területi léptéke is eltér.

Forrás: Országos Légszennyezettségi Mérőhálózat automata mérőhálózat adatai, valamint saját szerkesztés

Számításaink szerint a veszélyhelyzet kihirdetése (2020. március 11.) és kijárási korlátozás kihirdetését (2020. március 27.) követő napokban regisztrált legkevésbé forgalmas nap (2020. március 30.) között a légszennyezettség (immisszió) csökkenése mellett jól érzékelhető a személygépkocsi közlekedés és annak környezeti terhelés-csökkenése. Az említett időszak alatt (a hétvégéket nem számítva), az otthoni munkavégzéssel körülbelül 2 400 tonna szén-dioxid és majd' 3 000 kg szén-monoxid kibocsátást spóroltunk meg 13 munkanap alatt. A szén-dioxid mellett még jelentős üvegházhatású gázként nyilvántartott metán jelzett időszak alatti 6 kg-os kibocsátás-csökkentése nem tűnik soknak, ám szén-dioxid egyenértéken ez már 150 kg üvegházhatású gázt jelent. Ha az év hátralévő részében tartani tudjuk ezt a csökkentést, akkor a budapestiek összesen 40 000 tonna szén-dioxid kibocsátást tudnának megspórolni. (Tegyük hozzá ez eltörpül Magyarország 15 millió tonnás háztartási, vagy 4,2 millió tonnás szállítás, raktározáshoz kapcsolódó 2017-es éves kibocsátásához. Ami azt jelenti, hogy van még hova fejlődnünk a klímaváltozás elleni harcban (KSH-STADAT 2017).)

Az említett időszak alatt a több mint 3 000 kg ki nem bocsátott nitrogén-monoxid és nitrogén-dioxid jelentősége abban rejlik, hogy a nitrogén-oxidok légszervi megbetegedéseket okozhatnak, a légutak nyálkahártyájának és a szem kötőhártyájának gyulladását, a vérerek kitágulását eredményezhetik. Kritikus környezet-egészségügyi problémákat okozhat az autózás által felkavart por mellett a személygépjárművek, különösen a dízel autók porkibocsátása. Az említett

2. ábra: Szállópor és porkibocsátás alakulása Budapesten 2020.03.11-31. között.
Airborne dust (PM10) and dust (PM) emission in Budapest, 11-31.03.2020.

Megjegyzés: Az ábra csak az emisszió és az immisszió időbeli trendjeinek érzékeltetésére alkalmas, hiszen az emissziós és immissziós adatok mértékegysége és területi léptéke is eltér.

Forrás: Országos Légszennyezettségi Mérés-hálózat automata mérőhálózat adatai, valamint saját szerkesztés

időszak alatt 16,5 kg por ki nem bocsátásával járult hozzá a Budapesten személygépkocsit otthon hagyó munkavállaló.

A több mint 15 kg ki nem bocsátott SO₂ azért fontos, mert a gáz az egyik legveszélyesebb légszennyező anyag, mely szintén légzőszervi megbetegedést okozhat, s az ún. savas esők fő okozója.

Módszertan – a számítás menete

Jelen írásban a munkahelyi célú közlekedésre fókuszálunk, mivel talán ez lehet az a szféra, ahol a legnagyobb eséllyel tartós változások következhetnek be (aki teheti, a járványt követően is előnyben részesíti az otthoni munkavégzést), bár egyértelműen nem ilyen arányban. Ugyanakkor az oktatási, nevelési, vagy egészségügyi motivációjú közlekedés vélhetően visszaáll a korábbi szintre.

Egy átlagos tavaszi napon a budapesti lakóhellyel rendelkező személygépkocsival közlekedők (a KSH egy 2012-es adatfelvétele szerint) közel 3 millió kilométert tesznek meg. Valójában akik vezetnek, vagy ha úgy tetszik, maguk a személygépkocsik ennek a távolságnak 83%-át, azaz valamivel több, mint 2,5 millió kilométert tesznek meg egy átlagos hétköznapon ahhoz, hogy munkába vigyék vezetőjüket, utasaikat. (A többi kilométer az iskolába, óvodába járás, a vásárlás és számos más motiváció között oszlik meg; lásd részletesebben: KSH 2013.) A munkahelyi utazások 92%-a településen (Budapest) belüli, s tegyük fel, ez az arány érvényes a személygépkocsival való közlekedésre is. Jelen számításnál a településen belüli utazást vettük figyelembe.

A 2018-as KSH TeIR adatok alapján a Budapesten nyilvántartott személygépkocsik 67%-a benzin, 30%-a gázolaj üzemű (s kevesebb mint 3%-a gáz, elektromos vagy hibrid). Ugyanebben az évben – a KSH adatai szerint – a hazai személygépkocsi-állomány életkora 14,2 év volt (2019-ben már 14,4). Hogy minél pontosabb kibocsátási értékeket kapjunk 2020-ra vonatkozóan, a részletesebb járműállományi statisztika hiányában a 2005 januárjától bevezetett Euro 4 besorolású autók kibocsátási adataival számoltunk, s így kaptuk meg egy járvány előtti és közbeni munkanap munkába járáshoz kapcsolódó kibocsátási adatait.

Egy (2020) március eleji és végi munkanap közötti munkahelyi utazáshoz kapcsolódó forgalom-visszaesés arányának becslése is kihívásokat tartogat. Evidensnek tűnik, ha a különböző GPS adatokat használó cégek adatait próbáljuk meg felhasználni. Az index.hu által többször is citált Waze elérhető adatai² alapján az utolsó „normális” közlekedési nap (amikor is a kormány kihirdette a veszélyhelyzetet) március 11-e, szerda volt, s az elmúlt időszak mélypontja, vagyis, amikor a legkevesebb személygépkocsi közlekedett, március 30-a volt. E (Waze) szerint a gépkocsiforgalom (személy- és tehergépkocsit is beleértve) március 30-ára a 11-i forgalom kevesebb, mint ¼-ére (24%) esett vissza, beleértve a teljesen megszűnő iskolai és óvodai, valamint egészségügyi intézményt látogató forgalmat, az

erőteljesen megcsappanó vásárlási forgalmat és az egyéb ügyintézéseket (v.ö. KSH 2013 motivációs kategóriáival). (Azóta – a Waze szerint – a forgalom Budapesten körülbelül a korábbi 35%-ára növekedett). A Google március végi mobility riportja³ Budapestre vonatkozóan 39%-os visszaesést mutat a munkahelyre való közlekedésben, azaz e szerint a munkába járás a korábbi, normál időszak 61%-ára esett vissza. A Magyar Közút Nonprofit Zrt. (közérdekű adatigénylésünkre küldött összefoglaló riportja⁴) szerint az M0-ás autóúton (egyelőre a hazai gyorsforgalmi utakra áll rendelkezésre publikálható formátumban értelmezhető adat) március 11. és 31. között 32%-os forgalom-visszaesés tapasztalható (az előző év azonos időszakához képest). (A teherforgalom 5 százalékkal esett vissza.) A Budapesti Közút Indexnek történt adatközlése⁵ alapján a budapesti hidak forgalma – amely hozzávetőlegesen tükrözi a főváros forgalmát – 2020.03.02. és 2020.03.30. között 35-40%-os visszaesést jelez. Ahogy a fentiek mutatják, a személygépkocsi-forgalom visszaesését tehát nehéz megbecsülni. Számításainkhoz a fentiek alapján az egyszerűség kedvéért 40%-os visszaeséssel kalkuláltunk, azaz azt feltételezzük, hogy a korábbi napi 2,3 millió, munkába járó személygépkocsi által megtett km március 11. és március 30. között hozzávetőlegesen 1,38 millió kilométerre esett vissza.

Néhány további módszertani megjegyzés

A kiinduló értékekhez (munkába járás mennyisége, az átlagos munkacélú autós utak hossza) a KSH 2012-es, 15 ezer háztartásra kiterjedő, napi közlekedési szokásokat feltérképező lakossági felmérését használtuk fel. A márciusi napi adat becslésénél figyelembe vettük a KSH felmérése alapján az évszakos változásokat is.

Fontos módszertani kérdés, hogy vajon összehasonlíthatóak-e a különböző évek adatai. Mivel azonos évből nem állnak rendelkezésre adatok, ezért a fenti számításokat fenntartással kell kezelni.

A kibocsátási adatok egy életciklus elemző (LCA; Life Cycle Assessment) szoftver háttér-adatbázisából származnak, amely a lehető legtöbb, üzemeltetés során egy kilométerre vetített átlagos kibocsátási adatot veszi figyelembe különböző szakirodalmak és valós mérések alapján. Itt tehát nem az autógyárak – sokat vitatott – átlagadataival számoltunk. Benzínüzemű gépkocsiknál fele-fele arányban vettük figyelembe az 1400 cm³ alatti és az 1400-2000 cm³ közötti hengerűrtartalmú személygépjárművek kibocsátási adatait. (Megjegyezzük, hogy a kibocsátási értékek sok anyag tekintetében azonosak. Lényegi eltérés a CO₂ és az SO₂ kibocsátási értékekben mutatkozik.) Gázolajüzemű gépkocsiknál az 1400-2000 cm³ közötti hengerűrtartalomhoz tartozó kibocsátási adatokat vettük figyelembe. Az adatbázisban a városon belüli használatra vonatkozó kibocsátási adatokkal számoltunk.

Míg a Waze adatok vélhetőleg a gépjárművezetők (akár személygépkocsi, akár tehergépkocsi, akár buszvezetők) utazásait rögzíti (hiszen elsősorban ők használják a szoftvert aktuális forgalmi adatok és helyzetekkel kapcsolatos infor-

mációszerzésre), addig a Google helyadatokat jóval többen használják, illetve jóval többen kapcsolják be, akár gyalog, akár tömegközlekedéssel, akár egyéb gépjárművel (vezetőként vagy utasként) közlekednek. Épp ezért nehéz megbecsülni, hogy valójában a munkával kapcsolatos személygépkocsi-forgalom milyen arányban esett vissza.

Jegyzetek

- 1 Épp a járvány időszakában az Aral-tó kiszáradt medréből érkező porfelhő több nagyváros (pl. Debrecen, Pécs) levegőtisztaságát rontotta nagymértékben - https://www.met.hu/ismeret-tar/meteorologiai_hirek/index.php?id=3686&m=2&hir=Porfelho_erkezett_az_Aral-to_kiszaradt_medrebol
 - 2 <http://wazestats.com/active.php?city=7>
 - 3 Google LLC "Google COVID-19 Community Mobility Reports." <https://www.google.com/covid19/mobility/> Accessed: 13.04.2020
 - 4 (2020.04.14.)
 - 5 https://index.hu/belfold/2020/04/09/megugrott_budapest_belvarosaban_a_forgalom/
- A kézirat lezárásának időpontja: 2020. április 16.

A kézirat korábbi változata, mint a KRTK Regionális Kutatások Intézete koronavírusos összefüggő gyorselemzése, „Közlekedési emisszió változásának néhány aspektusa a COVID-19 járvány következtében” címmel jelent meg, elérhetősége: http://www.docs.rkk.hu/rkkwebKornyezeti_hatas_elemzes.pdf

Felhasznált források

- KSH 2013, A lakosság közösségi és egyéni közlekedési jellemzői, 2012. *Statistikai Tükör*, VII. évf. 47.sz.
- KSH Statdat 2017 - Nemzetgazdasági ágak és háztartások szén-dioxid (CO₂) kibocsátása (biomasszából származó szén-dioxid nélkül) (1985–2017) https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_ua047d.html

Települési önkormányzatokat érintő bevételkiesések a járványhelyzetben

Revenue losses of local governments during pandemia

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; kovacs.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

KULCSSZAVAK: helyi önkormányzat; költségvetési elvonás; koronavírus; területi elemzés

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; kovacs.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

KEYWORDS: local government; budget deduction; coronavirus; territorial analysis

Bevezető

A jelenleg zajló koronavírus pandémia miatt elrendelt veszélyhelyzetben több olyan kormányzati intézkedés is született, mely kihatással van a települési önkormányzatokra.¹ Tanulmányom az önkormányzatokra, és jogszabályi felhatalmazást kapott polgármesterekre hárított korlátozó, megelőző intézkedések (fertőtlenítés, veszélyeztetett lakosságcsoportokról gondoskodás, intézmények bezárása, ügyeleti rendjének kialakítása stb.) áttekintésétől eltekintve, arra fókuszál, hogy az egyes döntések milyen hatással vannak a helyi költségvetésekre, milyen mértékben érintik a településeket.²

2020. április 6-án jelent meg a jogszabály (92/2020. Korm. rendelet.), melynek értelmében a központi költségvetés módosítása szükséges, s elrendeli három új fejezet, védekezési alap, a Járvány Elleni Védekezési Alap, a Gazdaságvédelmi Alap és az Európai Unióból Érkező Járvány Elleni Támogatások Alapja létrehozását. A kormány döntése értelmében ezek az alapok közös teherviselés mellett kerülnek létrehozásra, így többek között a pártok támogatásának 50%-át elvonták, különadót vezettek be a bankszektorban, átcsoportosításra kerülnek egyes kiskereskedelmi adók és jelentős elvonások érik a települési önkormányzatokat is. Jelen elemzés célja, ez utóbbi kérdéskör, az önkormányzati bevételcsökkenések, költségvetési elvonások vizsgálata.

Gépjárműadó

A rendelkezés szerint a gépjárműadó eddig települési önkormányzatoknál maradó részének (40%) elvonása mintegy 34 milliárd forintot jelent a létrehozandó alapok mintegy 2 000 milliárd forintos költségvetéséből. Schmidt Jenő, a Települési Önkormányzatok Országos Szövetségének (TÖOSZ) elnöke úgy nyilatkozott, hogy az alapnak ez csak egy kis része, de a településeknél nagy problémákat okozhat (hvg.hu 2020).

A gépjárműadó nem tekinthető helyi adónak, megosztott adó, 60-40 százaléban osztozik rajta az állam és az önkormányzatok (1991. évi LXXXII. törvény). Azonban a kormányrendelettel létrehozott Járvány Elleni Védekezési Alapba kerül át a 2020. évi önkormányzati részesedés.

Érdeemes megvizsgálni azt, hogy mit is jelent ez a kiesés az önkormányzatoknak. Nagy léptékben nézve, településkategóriákat vizsgálva látható, hogy a bevételi szerkezetben átlagosan nagyon kis tételről beszélhetünk (1. táblázat). Azonban nagy mind a bevételi volumen, mind azok bevételek közötti arányának statisztikai terjedelme, ezért vizsgálatunkat településsorosan folytatjuk.

1. táblázat: A gépjárműadó bevétel átlagos értéke és költségvetési aránya településméret kategóriák szerint, 2017
Average volume and rate of the motor vehicle tax in the local governments' budget by settlement size, 2017

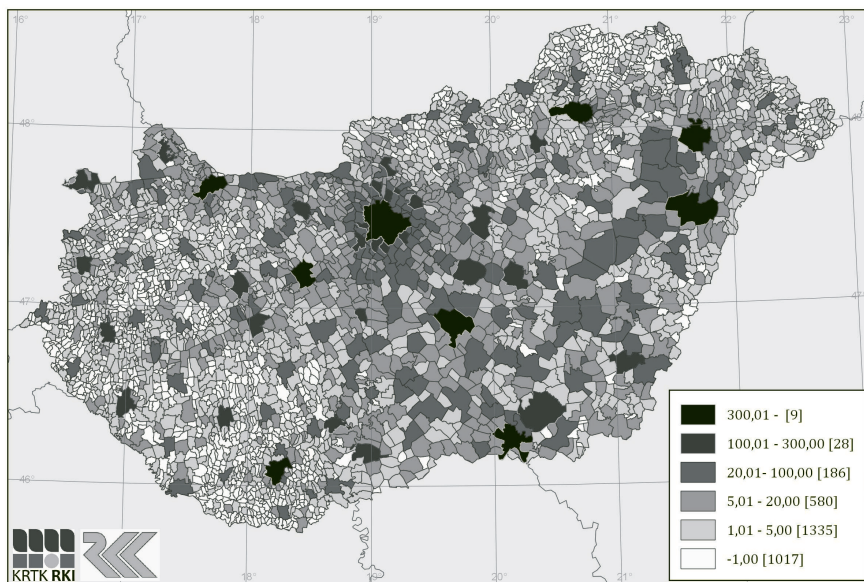
Településtípus	Átlagos gépjárműadó bevétel E Ft	Átlagos bevételi arány %
Főváros, kerületek	5 714 489,0	0,58
Megyei jogú város	274 078,3	1,18
Város	30 841,6	1,32
Nagyközség	10 390,8	1,24
Község	2 706,6	1,36

Forrás: KSH Tájékoztatási adatbázis

Az 1. ábra mutatja, hogy 2017. évi adatok alapján valóban a települések nagyobb körében, 2.352 településen ez a bevételtípus nem éri el a 20 millió forintot. A városok, megyei jogú városok körében azonban jóval e feletti összeg, 37 település esetében pedig a 100 millió forintot is meghaladó gépjárműadó bevétel realizálódott. Egy község, a Pest megyei, a budapesti agglomerációban elhelyezkedő Csomád kiemelkedett településkategóriájából a 247 millió forintot is meghaladó gépjárműadó bevételével.

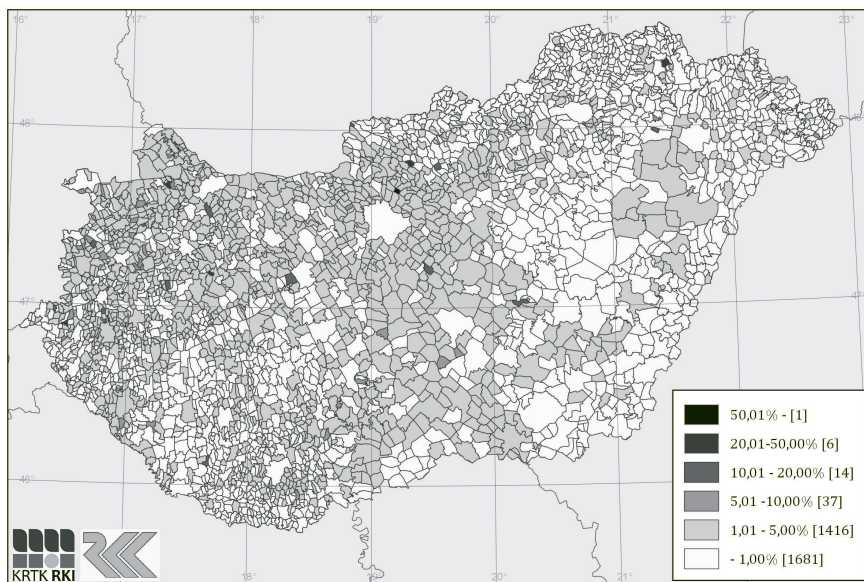
A mérték mellett a bevételi szerkezetben betöltött arány, fontosság is vizsgálendő. A 2. ábra mutatja, hogy az önkormányzati bevételek közül a gépjárműadó aránya a kistelepüléseken a legnagyobb, 5 százalék feletti arányt csak községek esetében találhatunk. A korábban említett Csomád község pedig az

1. ábra: A gépjárműadó bevétel volumene településenként, 2017 (millió Ft)
Volume of motor vehicle tax by settlements, 2017 (million HUF)

Forrás: KSH Tájékoztatói adatbázis adatai alapján a szerző szerkesztése

2. ábra: A gépjárműadó bevétel aránya a települések bevételei között, 2017 (%)
Rate of motor vehicle tax in the budget of local governments, 2017 (%)

Forrás: KSH Tájékoztatói adatbázis adatai alapján a szerző szerkesztése

egyetlen hazai település, amelynek bevételi szerkezetében a gépjárműadó több, mint 50 százalékot tesz ki. A probléma jelentőségét növeli, hogy míg a nagyobb településeken, ahol az arányaiban kisebb bevételkiesés pótlására több út is van (egyéb bevételi források átcsoportosítása, kiadások átgondolása), addig a kistelepülések esetében a visszapótlás esélye csekély, a kiadások többsége jelenleg is feszített, a bevételi források növelésére az esély elenyésző.

Parkolási díjak

Szintén a gépjárművekkel összefüggő, különösen a nagyobb önkormányzatokat érintő változás a 2020. április 6-tól érvényben levő, a közterületi parkolást az ország teljes területére kiterjedően ingyenessé tevő jogszabály (87/2020. Korm. rendelet). Ez mintegy 50 települést érint közvetlenül a G7 gazdasági portál kimutatása szerint. A fizető parkoló zónákat fenntartó önkormányzatoknál összességében a teljes bevétel 2,6 százalékát adták a parkolódíjak 2018-ban. A fővárosi kerületeknél azonban már 6,5 százalék ez az arány (g7.hu).

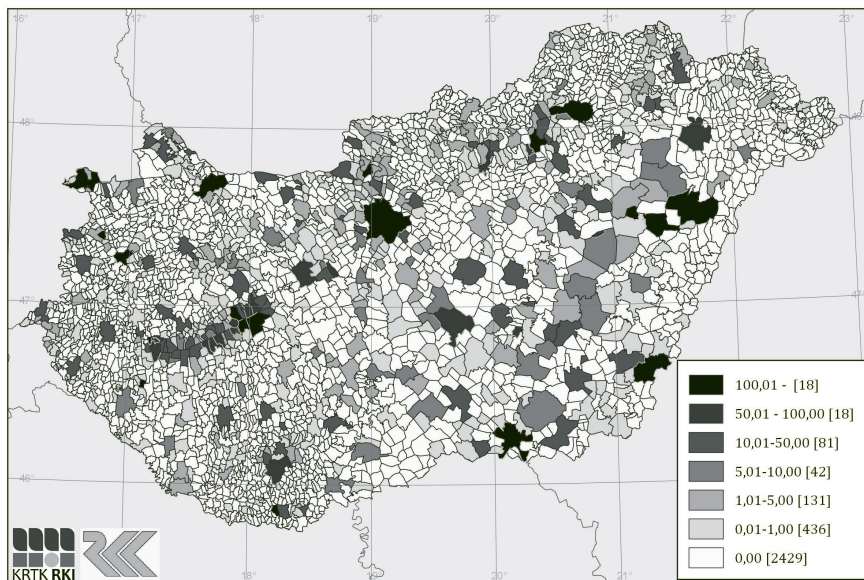
A rendelkezés célja, hogy a veszélyhelyzetben a lakosság könnyebben használhassa a tömegközlekedés helyett saját gépjárműveit a járvány terjedésének lassítása érdekében. A változás nem csak a bevételek csökkenésével jár, hanem negatív környezeti hatásokkal is járhat, ugyanis a veszélyhelyzet elrendelése óta Budapest esetében tapasztalható szénmonoxid és széndioxid kibocsátáscsökkenés (Varjú et al. 2020) újra emelkedhet az ingyenes parkolás okozta újbóli forgalomnövekedéssel (index.hu).

Idegenforgalmi adó

A települési költségvetések visszaesésének harmadik eleme az idegenforgalmi adó (IFA) felfüggesztése az év végéig (140/2020. Korm. rendelet). A 2017. évi, legfrissebb hozzáférhető adatok alapján ez a bevételkiesés 727 települést érint, ennyi önkormányzat tett szert IFA-bevételekre a vizsgált évben. Ezekben a turisztikailag frekventált területeken ez a bevételi típus jelentős különbségeket mutat, mint azt a 3. ábra mutatja. Kiemelkedő értékek tapasztalhatók a főváros és a megyeszékhelyek, valamint olyan desztinációk esetében, mint a Balaton, Velencei és Fertő tavak környéke. A bevételi szerkezetben a legnagyobb arányú kiesést Zala-karos szenvedte el (21%), de további 11 község és kisváros esetében is 10 százalék feletti kiesés prognosztizálható (Bikal, Bük, Demjén, Döbrönte, Hegykő, Hévíz, Lipót, Márokföld, Mátraszentimre, Paloznak, Parádsasvár).

Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a kiesésnek a nagy része az adó felfüggesztése nélkül is jelentkezett volna, hiszen a tipikusan sok turistát és vendégéjszakát hozó Húsvét hétvége és valószínűsíthetően a Pünkösöd időszaka is a vendégek elma-

3. ábra: A települési önkormányzatok idegenforgalmi adó bevétele, 2017 (millió Ft)
 Tourism tax revenues of the local governments, 2017 (million HUF)

Forrás: KSH Tájékoztatósi adatbázis adatai alapján a szerző szerkesztése

radását, jelentős visszaesést hozza, illetőleg a járvány tetőzésének és lecsengésének előrejelzései a nyári vendégfogadások drasztikus csökkenését vetítik előre.

Iparűzési adó

Még csak sejthető, hogy a kieső bevételek listája az iparűzési adó jelentős visszaesésével bővül, hiszen a krízishelyzetben sok vállalkozás részlegesen, vagy véglegesen felfüggesztette a tevékenységét, ami a jövő évben az adófizetési kötelezettséget, s így az önkormányzatok bevételét is csökkenteni fogja. Egyes önkormányzatok már erre az eshetőségre is készülnek.

E kérdéskörben biztosan változást hoz a veszélyhelyzettel összefüggésben hozott döntés, mely szerint kiemelt gazdasági övezetté nyilvánítható az a terület, amely legalább 100 milliárd forint teljes költségigényű, a megye területének jelentős részére kiható gazdasági jelentőségű, új beruházás vagy bővítés és munkahelyek tömeges elvesztésének prognosztizálható helyszíne (135/2020. Korm. rendelet). Az érintett területek esetében a szabályozási, adóztatási jogkörök a területileg illetékes megyei önkormányzathoz kerülnek, ezzel is csökkentve a helyi önkormányzat adóbevételeit (ado.hu).

Kevesebb pénzből kevesebb feladat?

Egyelőre úgy tűnik, hogy nem. A korábban megszokott működés új, ad hoc változásokat kíván meg (fertőtlenítő eszközök és védőfelszerelés beszerzése, hivatali munka, intézmények átszervezése, lakossági ellátás, tájékoztatás), melyek kiadásnövekedést eredményeznek. Az önkormányzatok a költségvetéseik átcsoportosításával, dolgozóik intézmények közötti áthelyezésével, önkéntes munkával próbálják megoldani a veszélyeztetett korosztályok ellátásának segítését, a munkaerőpiacról kiesők támogatását és az egyéb hirtelen jött új feladatokat. Schmidt Jenő TÖOSZ elnök szerint viszont a felsorolt, helyi költségvetéseket csökkentő intézkedések után jogos elvárás lehet az önkormányzatok részéről, hogy az állam vállalja át a védekezéssel kapcsolatos feladatokat helyben is (hvg.hu 2020). Még egy esetleges állami kárpótlás sem tudja ellensúlyozni azonban a fentiekben elemzett bevételi források kiesését.

Jegyzet

- 1 A kézirat lezárásának időpontja: 2020. április 22.
- 2 A kézirat korábbi változata, mint a KRTK Regionális Kutatások Intézete koronavírussal összefüggő gyorselemzése, Önkormányzati bevételkiesések a járványhelyzetben címmel jelent meg, elérhetősége: http://www.docs.rkk.hu/rkkweb/Onkorm_elemzes.pdf

Irodalom

1991. évi LXXXII. törvény a gépjárműadóról
87/2020. (IV. 5.) Korm. rendelet a várakozási díj megfizetésének a veszélyhelyzet során alkalmazandó eltérő szabályairól
- 92/2020. (IV. 6.) Korm. rendelet Magyarország 2020. évi központi költségvetésének a veszélyhelyzettel összefüggő eltérő szabályairól
- 135/2020. (IV. 17.) Korm. rendelet a veszélyhelyzettel összefüggésben a nemzetgazdaság stabilitásának érdekében szükséges intézkedésekről
- 140/2020. (IV. 21.) Korm. rendelet a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében a koronavírus-járvány gazdasági hatásainak mérséklése érdekében szükséges adózási könnyítésekről
<https://ado.hu/ado/god-varosan-tesztelik-a-kulonleges-gazdasagi-ovezeteket/> (Letöltés: 2020. április 22.)
<https://g7.hu/kozelet/20200407/mar-azelott-padlora-kerultek-az-onkormanyzatok-hogy-a-kormany-tovabb-utotte-volna-oket/> (Letöltés: 2020. április 14.)
https://hvg.hu/gazdasag/20200404_Jarvanyugyi_akcioterv_2700_telepulesen_nem_marad_egy_filler_sem_ha_elviszik_a_maradek_gepjarmuadot (Letöltés: 2020. április 14.)
<https://index.hu/belfold/2020/04/09/megugrott-budapest-belvarosaban-a-forgalom/#> (Letöltés: 2020. április 14.)
- Varjú V., Farkas O., Farkas J. Zs., Vér Cs. (2020): Az egyéni munkacélú személygépkocsi-közlekedés COVID-19 járvány következtében történő változásának néhány környezeti aspektusa Budapesten. *Tér és Társadalom*, 2., 183–189. <https://doi.org/0.17649/TET.34.2.3263>

Az alapvető pénzügyi szolgáltatások online térbe helyezésének korlátai

Limitations of putting of basic financial services on online space

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; kovacs.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

KULCSSZAVAK: pénzügyi szolgáltatások; online banking; digitalizáció; koronavírus

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22.; H-7621 Pécs, Hungary; kovacs.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

KEYWORDS: financial services; online banking; digitalisation; coronavirus

Előzetes helyzetkép

Az elemzés azt a kérdést vizsgálja, hogy a napjainkat meghatározó koronavírus-járvány újabb lökést adhat-e az online banki termékek terjedésének, illetve tudja-e növelni az elektronikus szolgáltatások igénybevételét?^{1,2}

A pénzügyi szolgáltatások területén a digitalizáció folyamata már évek, évtizedek óta zajlik, s napjaink gyorsan változó információs technológiai világa, az abban megjelenő innovációk az 1990-es évek második felétől egyre inkább lehetővé tették a pénzügyi szolgáltatóknak azt, hogy tevékenységük egyes elemeit elektronikus platformokra tereljék, megnyitva az online banki ügyintézés, vagy más néven az *e-banking* piacát (Bruno et al. 2014). A szolgáltatók lépésről-lépésre kínálják, vagy cserélik le a hagyományos (fizikai jelenléthez kötött) termékeiket online platformokra, ezzel is megváltoztatva az emberek napi interakcióit, üzleti tevékenységét. A lakossági fogyasztóknak az az elvárása, hogy a digitális csatornákon keresztül hozzáférjenek a banki szolgáltatásokhoz (megtakarítások, számlavezetés, hitel- és bankkártyák, kölcsönök stb.), olyan új banki technológiák kialakulásához vezettek, amelyek újrafogalmazták a teljes lakossági bankpiacot. A Business Insider Intelligence felmérése szerint a lakossági ügyfelek 39%-a költségszökkenést, 24%-a az ügyfélmegelégedettséget látja a digitalizációban (businessinsider.com).

A digitalizáció megjelenése a pénzintézetek számára egyet jelent a fióklátogatások csökkenésével, az online ügyintézési lehetőségek palettájának bővülésével.

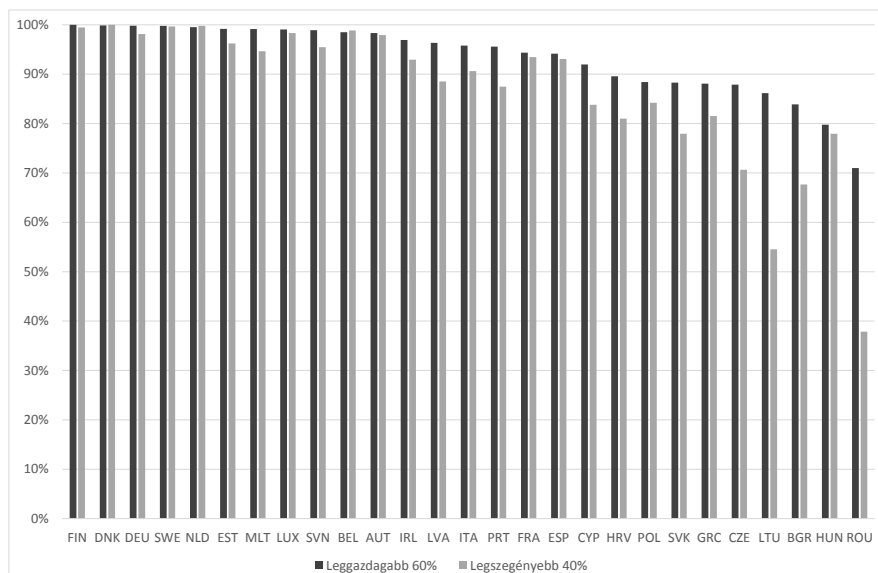
vel, így szükségessé válik a fiókhálózatuk felülvizsgálata (portfolio.hu). Bár egyre több banki szolgáltatás igénybe vehető online formában, a mai napig nem terjed ki a szolgáltatók teljes körére a számlanyitás, szerződésmódosítás digitális megoldásai. A lakosság mellett ez a vidéki kkv-szektor esetében is jelentős probléma, amellett, hogy a szabad szolgáltatóválasztás helyett általában a legközelebb elérhető pénzügyi szolgáltatásokat veszik igénybe. Probléma, hogy a vállalati szektor esetében a legtöbb személyes megjelenéshez kötött ügyintézés fiókhoz is kapcsolódik (számlavezető fiók), vagyis annak bezárásával újabb problémák merülnek fel a kiváltásában, a vállalkozók kiszolgáltatásának távolodásában.

Nemzetközi összehasonlítás

Mielőtt a digitális, vagy online bankolás hazai lehetőségeit elemezzük, érdemes áttekinteni, a téma európai trendjeit. Az egyik legalapvetőbb pénzügyi termékkel, a bankszámlával való rendelkezéssel kezdve vizsgáljuk meg Horn és Kiss (2019) következtetését, miszerint Magyarország tekintetében a jövedelmi viszonyok szignifikánsan befolyásolják a bankszámla feletti rendelkezést. Az 1. ábra a bankszámlával való rendelkezés különbségeit mutatja a háztartások legszegényebb 40 százaléka és leggazdagabb 60 százaléka között a Global Findex adatbázisból.

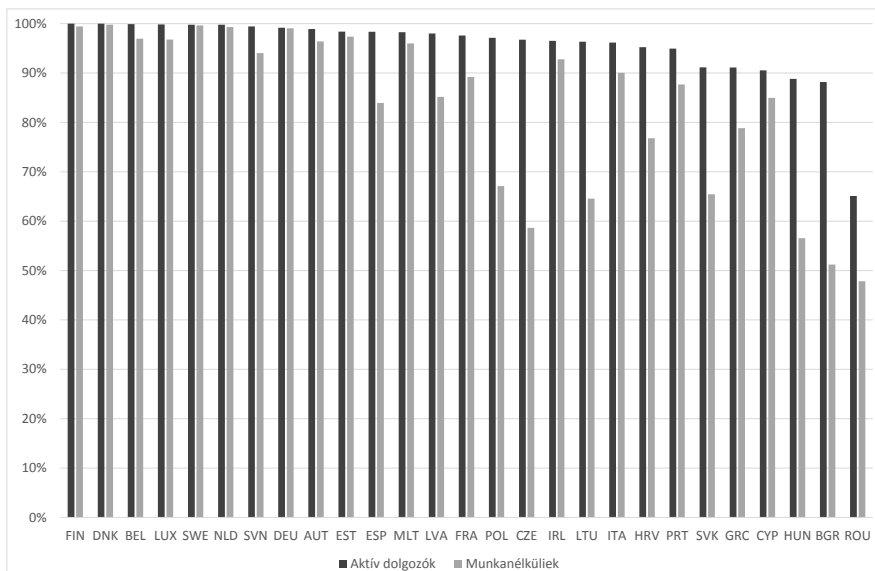
1. ábra: az eltérő anyagi helyzetű egyének pénzügyi szolgáltatásokban való részvételi arány, 2017 (%)

Proportion of participation in financial services by individuals from different financial situations, 2017 (%)

Forrás: Demingüç-Kunt et al. 2018 adatai alapján a szerző szerkesztése

2. ábra: A bankszámlával való rendelkezés munkaerő-piaci pozíció szerint, 2017 (%)
Account ownership by labor market position, 2017 (%)

Forrás: Demirgüç-Kunt et al. 2018 adatai alapján a szerző szerkesztése

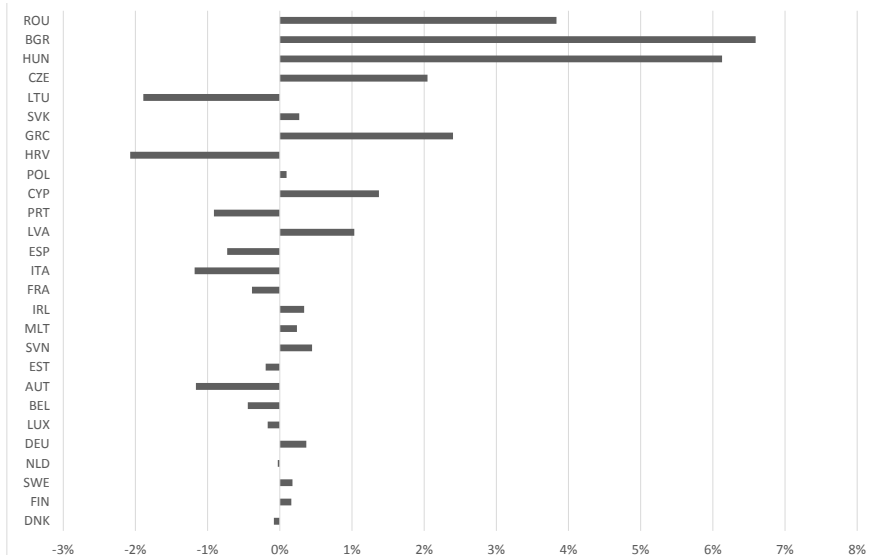
zis alapján (globalindex.worldbank.org). Az ábra jól mutatja, hogy a két csoport közötti hazai különbség (12%) jelentősnek számít európai kontextusban, kiemelve, hogy a kategóriák külön-külön is jelentősen elmaradnak a nyugat-európai, sőt több kelet-közép-európai adattól is.

Hasonló módon elemezve a munkapiaci aktivitást, a foglalkoztatottak és a munkanélküliek csoportjai között vizsgáltuk meg a bankszámlával való rendelkezést (2. ábra). Hazánk e tekintetben is elmarad több hasonló adottságú európai uniós országtól, sőt a két csoport közötti különbség (32,3%) csak Bulgáriában (37%) és Csehországban (38,1%) nagyobb.

A területi egyenlőtlenségeket szintén a bankszámlával való rendelkezés mentén kívánjuk bemutatni, rávilágítva a vidéki területeken élők helyzetére. Az uniós átlagot tekintve a vidéki népességben mintegy 0,5 százalékkal kisebb a bankszámlabirtokosok aránya, azonban a 3. ábra szerint látható, hogy ez az érték Bulgária (6,6%) után hazánkban a legmagasabb (6,1%), míg például a szomszédos Horvátországban a vidéki lakosság nagyobb arányban rendelkezik önálló számlával, mint a teljes népesség.

Rátérve az online, digitális pénzügyi szolgáltatások igénybevételének elemzésére, a következőkben a digitális utalások elterjedését vizsgáljuk országos és vidéki átlagban, s a legnagyobb tanulság a nyugat-kelet lejtőben érhető tetten, illetve a város-vidék térségek elkülönülésében, ami elsősorban a kelet-európai országok jellegzetessége (4. ábra). Hazánk mind a teljes, mind a vidéki lakosságra vetítve a negyedik legrosszabb értéket mutatja, a két csoport közötti eltérésben

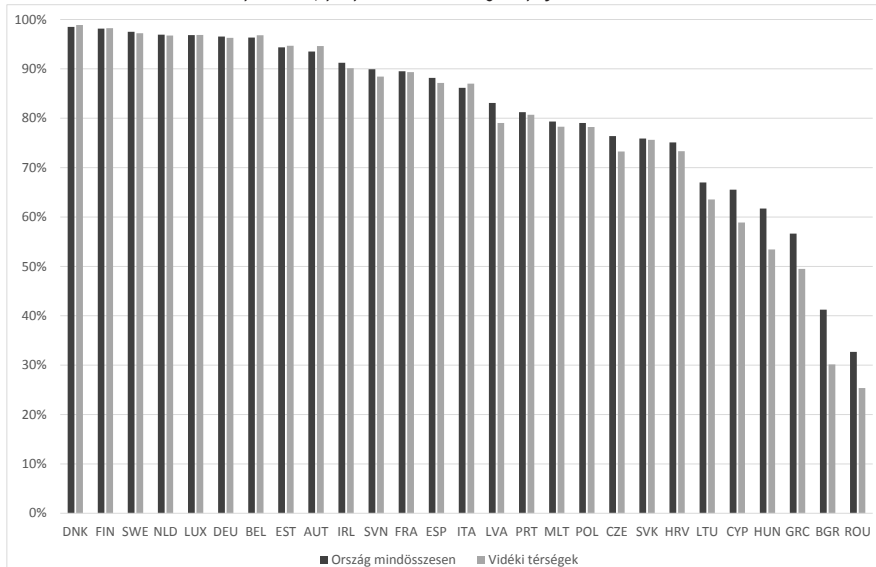
3. ábra: A bankszámlával való rendelkezés eltérése a teljes és a vidéki lakosság között, 2017 (%)
 Differences in account ownership between total and rural population, 2017 (%)

Forrás: Demirgüç-Kunt et al. 2018 adatai alapján a szerző szerkesztése

viszont szintén csak Bulgária mutat rosszabb eredményt. Összességében jelentős lemaradások vannak a digitális alkalmazások, lehetőségek használatában.

4. ábra: Digitális kifizetést indítók aránya, 2017 (%)
 Proportion of people, who made digital payment, 2017 (%)

Forrás: Demirgüç-Kunt et al. 2018 adatai alapján a szerző szerkesztése

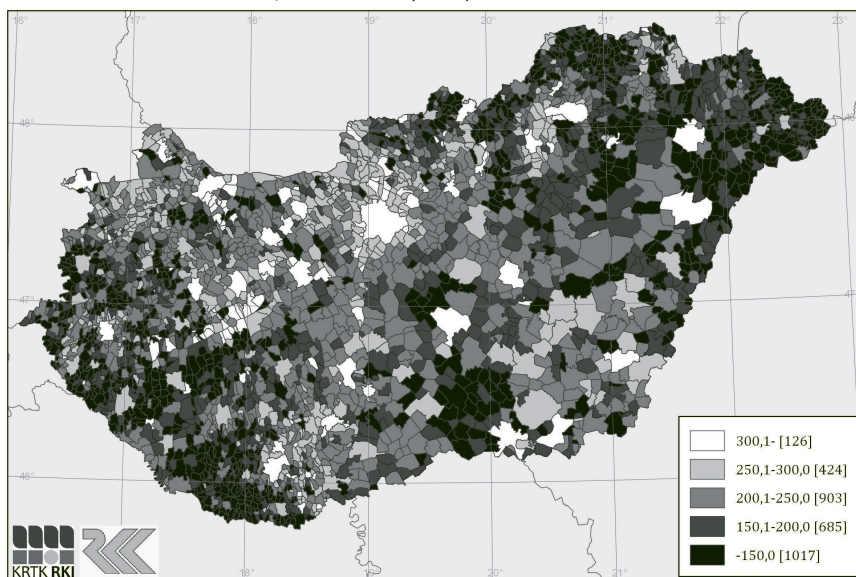
Hosszabb idősorok vizsgálatával láthatóvá válik, hogy az online alkalmazások, így a banki ügyintézés digitális igénybevétele is dinamikusan növekszik hazánkban, azonban a megfelelő szintű bizalom még mindig nincs meg az állampolgároknak az online kereskedés és bankolás felé (Cseh 2019).

Magyarországi kihívások, eredmények

A digitális világ technológiai vívmányai az élet szinte minden területén próbálják segíteni a lakosságot, így ma már az ügyintézés, vásárlás, banki műveletek stb. részben online platformok segítségével is végezhető (Kerényi, Müller 2019). A hazai probléma ezzel kapcsolatban az, hogy a lehetőség ugyan adott, de nem elérhető mindenhol és mindenki számára. A pénzügyi kirekesztésnek leginkább kitett területek (vidéki, periférikus falvak, tanyavilág) és társadalmi csoportok (kisnyugdíjas, leszakadó, munkanélküli rétegek) esetében az internethez való hozzáférés és a használatához szükséges tudás és eszközpark is hiányzik. Területileg vizsgálva az is látható, hogy az internetelérések és a legközelebbi elérhető fiókok statisztikái is hasonló területeken mutatják a legnagyobb problémákat (5. és 6. ábra).

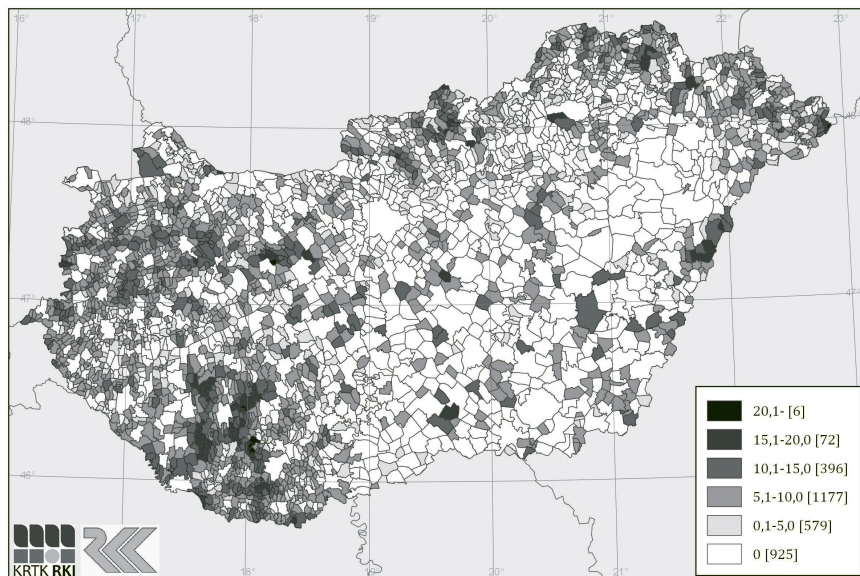
Ugyancsak probléma a banki szolgáltatások digitális átállása kapcsán, hogy a kínált szolgáltatások teljes palettája még nem érhető el online formában. Ugyan 2017 óta van lehetőség arra Magyarországon, hogy otthonról, bankfióki látogatás

5. ábra: Internet-előfizetések száma 1000 lakosra vetítve, 2018
Number of Internet subscriptions per 1000 inhabitants, 2018

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján a szerző szerkesztése

6. ábra: A legközelebbi fiók távolsága, 2020 (km)
Distance of the nearest bank branch, 2020 (km)

Forrás: Magyar Nemzeti Bank adatai alapján a szerző szerkesztése

nélkül nyissunk bankszámlát, mindez ma még csak részben és csak néhány bank esetében működik, nem beszélve a hitel/kölcsön felvételről, illetve megtakarítási lehetőségek (pl. állampapír vásárlás) igénybevételéről.

A felhasználók adatai alapján elmondható általánosságban, hogy a banki mobil app felhasználók száma bankonként korrelál a bank összes ügyfeleinek számával, egy-két kivételtől eltekintve, úgy, mint pl. a Takarékn Mobilapp használata, mely folyamatosan romló tendenciát mutat, illetve a Raiffeisen Bank új applikációja, a myRaiffeisen, melynek használata látványosan erősödött, ami valószínűleg a korábbi app migrációjának is köszönhető.

Összegzés

Mint azt írtuk, a digitalizáció, az online platformok használata nem újkeletű az alapvető pénzügyi szolgáltatások piacán, mégis a napjainkat meghatározó koronavírus-járvány újabb lökést adott az online banki termékek, a készpénzmentes fizetési lehetőségek promóciójának és terjedésének. A fő problémát hazánkban egyre inkább nem a kínálati oldali szűkösség, hanem a keresleti oldal korlátozottsága (jövedelmi helyzet, képzettség) és a fizikai infrastruktúra (bankfiókhálózat) zsugorodásával növekvő pénzügyi kirekesztés (Kovács 2017) jelenti. Éppen ezért elengedhetetlen a szükséges kompetenciák fejlesztése, a pénzügyi ismeretek és

kultúra fejlesztése, mert ezek nélkül jelentős előrelépés nem várható. Másrészről nem szabad megfeledkezni a banki adatok kezelésének problémáiról, az adatlopás veszélyeinek megismertetéséről sem (Burián 2014).

Jegyzet

- 1 Kézirat lezárva: 2020. április 13.
- 2 A kézirat korábbi változata, mint a KRTK Regionális Kutatások Intézete koronavírussal összefüggő műhelytanulmánya, Digitalizálhatók-e az alapvető pénzügyek a járványhelyzet hatására? címmel jelent meg, elérhetősége: http://www.docs.rkk.hu/rkkweb/Kovacs_digitalis_penzugyek.pdf

Irodalom

- Bruno, P., Doshi, N., Maxwell, M. N. (2014): *The Future of U.S. Retail Banking Distribution Retail Banking Insights*. McKinsey & Company, New York
- Burián, G. (2005): Az Internet Banking Kockázatai. *Hitelintézési Szemle*, 2., 36-56.
- Cseh G. (2019): *Digitális gazdaság és társadalom index - Magyarország Európai Unió teljesítménye a digitalizált világban. Kézirat* https://www.researchgate.net/publication/338140204_DIGITALIS_GAZDASAG_ES_TARSADALOM_INDEX_MAGYARORSZAG_EUROPAI_UNIOS_TELJESITMENYE_A_DIGITALIZALT_VILAGBAN (Letöltés: 2020. április 23.)
- Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., Hess J. (2018): *The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution*. World Bank: Washington, DC. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1259-0>
- Horn D., Kiss H. J. (2019): Kinek nincs ma bankszámlája Magyarországon? *Hitelintézési Szemle*, 4., 35-54. <https://doi.org/10.25201/HSZ.18.4.3554>
- <https://fintechzone.hu/icsekk-lett-a-legnepszerubb-a-koronavirus-alatt-mutatjuk-a-tobbit-is/> (Letöltés: 2020. április 10.)
- <https://fintechzone.hu/surgossegi-penzugyek-szamlanyitas-kolcson-mobilfizetes/> (Letöltés: 2020. április 10.)
- https://globalindex.worldbank.org/#data_sec_focus
- <https://www.businessinsider.com/future-of-banking-technology> (Letöltés: 2020. április 10.)
- <https://www.portfolio.hu/bank/20180809/a-kirugott-banki-dolgozok-es-a-bezart-bankfiokok-oroszaga-lettunk-294224> (Letöltés: 2020. április 10.)
- Kerényi Á., Müller J. (2019): Szép új digitális világ? – A pénzügyi technológia és az információ hatalma. *Hitelintézési Szemle*, 1., 5-33. <https://doi.org/10.25201/HSZ.18.1.533>
- Kovács S. Zs. (2017): Város-vidék-kapcsolat a magyar pénzintézetihálózatban. *Területi Statisztika*, 5., 495-511.

Államhatár-politikák az Európai Unióban és Magyarországon a globális koronavírus-válság kezdeti időszakában

Border policies in the European Union and Hungary in the initial period of the global COVID-19 crisis

HAJDÚ ZOLTÁN, RÁCZ SZILÁRD

HAJDÚ Zoltán: tudományos tanácsadó, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; hajdu@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2055-5962>

RÁCZ Szilárd: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; szracz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>

KULCSSZAVAK: határkutatás; határellenőrzés; koronavírus; határlezárás; EU; Magyarország

Zoltán HAJDÚ: *scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; hajdu@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2055-5962>*

Szilárd RÁCZ: *research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; szracz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>*

KEYWORDS: border studies; border control; coronavirus; closed borders; EU; Hungary

Bevezetés

A globális világ ingatagsága a 2008–2009 közötti világméretű pénzügyi-gazdasági válságban vált rövid idő alatt „köztudottá”, majd a részben ahhoz kapcsolódó tömeges állam- és kontinensközi migráció 2010 után elmélyítette a válságtudatot. Donald Trump amerikai elnök a Kína elleni kereskedelmi és technológiai háború „bejelentésével” minden tekintetben nemzeti hatalmi célját tette a globalizáció elleni küzdelmet, az USA érdekeinek a védelmét. Az „Amerika az első” elnöki programkitűzés követőre talált, rövid időn belül sok politikai elit számára saját országa lett az első és legfontosabb. (Egyes esetekben szinte kizárólagos.) A bezárkózás így a „nagypolitika” szintjén már a vírusjárvány előtt elkezdődött, szinte mindenre kiterjedően megjelent, annak csak része lett a „falak, kerítések építése”.

Az Európai Unióban jelentős kihívás a nemzeti érdekek és az integrált fejlődés szempontjainak összehangolása. Kutatásaink során az egyik fő kérdés annak

a megértése, hogy a nemzeti érdekek (állami egoizmusok) és az európai integrációs folyamatok közti feszültségek milyen módon formálták Magyarországot és a szomszédos országok közti határokon átnyúló együttműködések rendszerét különböző interakciós szinteken.

A KRTK Határkutató csoport korábbi munkája¹ során már számos tanulmányban vizsgálta, hogy mi az államhatalom és az államhatár viszonya. Az ezekben leírt általános gondolatokat a jelenlegi helyzet tovább erősíti. Az utóbbi hetekben mindenki számára egyértelművé válhatott az, hogy az államhatáron, a határátkelőkön a központi államhatalom a korlátlan úr. A kapcsolatok megszakítása rövidtávon tömeges kényelmetlenség, közép- és hosszabb távon megalapozott bizalmatlanság.

A koronavírus Kínában ütötte fel a fejét (a titkolózások miatt pontosan nem lehet tudni, hogy mikor), s onnan indult el 2019 decemberétől. Rövid időn belül eljutott szinte minden kontinensre és országba. A vírus „zilált állapotban találta” az Európai Uniót, melynek legfontosabb „ügye” hosszú időn keresztül a Brexit és a külső tömeges migráció kérdésének a kezelése volt. A vírus megjelenésekor az új Parlament és az új Európai Bizottság még alig állt munkába. Több országban belpolitikai válságok voltak, kevésbé működőképes kormányok tevékenykedtek.

Magyarország a tekintetben kivételt képezett, hogy a kormányzat erős parlamenti felhatalmazással rendelkezett a vírus megjelenésének időpontjában, ugyanakkor a járvány- és egészségügy személyi és technikai infrastruktúrája nem állt készen ilyen nagyságrendű feladatok ellátására. A vírus terjedésével párhuzamosan kellett megteremteni a vele szembeni védekezés és kezelésének személyi és közösségi eszközrendszerét.

Rövid elemzésünkben² arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, az élet minden területén rövid idő alatt mély válságokat eredményező járvány hogyan hatott az országok államhatár- és határellenőrzési politikájára, hogyan reagált a helyzet változásaira az EU, mit és hogyan szabályoztak a szomszédos országok, milyen lépéseket tett Magyarország. (A reakciók egyes esetekben pánikszzerűek voltak, több országban előfordult, hogy egy napon belül is változtak a szabályok.)

Az EU határpolitikai sajátosságai a járvány kirobbanásával párhuzamosan

A tömeges migráció kihívásainak az EU egyes tagállamai a belső határok időszakos ellenőrzésével, sőt tényleges lezárásával kívántak gátat vetni 2015-től kezdve. A migrációval kapcsolatos tagállami és azokon belüli viták a nagypolitika szintjére emelték a határok ellenőrzésének kérdését. Az EU, az államközi kapcsolatok, s az államokon belüli viták részben „határérzékenységet”, részben pedig „valós határpszichózist” teremtettek.

Az EU egyes tagállamai körében a járvány olaszországi megjelenése, majd tömeges berobbanásának időszakától kezdve felvetődött a belső határellenőrzés

visszaállításának az ügye. Nem alakult ki egységes „járványpolitika” (még a leg-egyszerűbb szakmainak tűnő kérdésekben, hogy kell-e maszkot viselni, avagy sem), alapvető különbségek voltak a WHO, a vezető politikusok, sőt a járványügyi szakértők között is.

A belső határellenőrzés tekintetében Franciaország és Németország kulcs-helyzetben volt a teljes szomszédsága irányába. Franciaország előbb Olaszország, majd Spanyolország felől érezte a vírusfenyegetettséget. Németország a „Schengeni határellenőrzési kódex” (2016/399 rendelete bázisán) a „közrend és a belső biztonság” fenntartása érdekében visszaállította a határellenőrzés rendszerét a déli határai mentén. Ezen belül engedélyezte az áruk és az ingázók mozgását.

Az Európai Bizottság és annak elnöke kifogásolta az egyoldalú döntéseket, s a belső határok korlátozásmentes nyitva tartása mellett foglalt állást március 13-án. A belső határellenőrzések visszaállítása a tagállamok részéről lépésre sarkallta az EU Bizottságát. Bár ellenezték a belső határok lezárását, az egységes belső piacot és a mozgások szabadságát féltették, a Bizottság elnöke, Ursula von der Leyen közreműködésével mégis olyan tervezet készült március közepén, amely 30 napra lezárná a külső határon a személyek mozgását, csak az EU polgárai léphetnének be, s mellettük csak orvosokat, nővéreket, kutatókat engednének be. Az áruszállítás szabadságát fenn kívánták tartani. Nem a Bizottság, s nem annak elnöke „zárta le” az EU külső határait március 17-én, hanem az Európai Tanács, a tagállamok állam- és kormányfőinek teljes egyetértésével. Az új helyzetben a külső határokon is minden körülmények között biztosítani kívánták az áruk szabad áramlásának a fenntartását.

A külföldön tartózkodó állampolgárok, a turisták, az úton lévők rendkívül kellemetlen helyzetbe kerültek a gyors döntések miatt. Nem egyszerűen anyagi nehézségek közé kerültek, hanem a bizonytalanság, sőt a kiszámíthatatlanság vált tömegek élményévé. A tagállami kormányok szervezték a külföldön rekedt állampolgáraik tömeges hazaszállítását.

Az Európai Bizottság az élelmiszerellátás biztosítása céljából március 30-án hivatalosan arra kérte a tagállami kormányokat, hogy engedélyezzék a mezőgazdasági idénymunkások és az egészségügyi dolgozók tömeges áramlását.

Közvetlen szomszédságunk határpolitikai folyamatai

Közvetlen államszomszédságunk többféle kétoldalú határsajátosságot hordoz. Az „EU – nem EU” tagállam megkülönböztetés mellett az adott folyamatok szempontjából fontos „a Schengen – nem Schengen” reláció is.

Az EU, a szomszédos országok döntései minden irányban és nagyon sokféle tartalommal megjelentek. A tranzitutasok, a turisták, az ingázók egyaránt kiszolgáltatottakká, szenvedő alanyokká váltak rövid időre.

A korábbi napi ingázók szinte egyik óráról a másikra lehetetlen helyzetbe kerültek a magyar és a szomszédos országok rendelkezései következtében. Nem csak az ingázó munkaerő, de a foglalkoztatójuk is súlyos helyzetbe került. (A Suzuki esztergomi gyárának teljes átszervezéssel kellett pótolnia a szlovákiai „kizárt” munkaerőt.) Magyar kezdeményezésre néhány napon belül megoldódott a szlovákiai, ausztriai, romániai, horvátországi határon átnyúló napi ingázók problémája, de több esetben jelentős kerülőkre kényszerültek, a napi időveszteségek nagyok voltak. Általában a kijelölt határátkelők 30 kilométeres körzetéből engedélyezték a napi ingázást.

Ausztria

Az osztrák–magyar határ ellenőrzésének kérdésköre, mely a vasfüggöny leomlásától valamilyen szinten folyamatosan jelen volt az osztrák oldalon, a 2015-ös migrációs válság időszakában került ismét a politikai viták homlokterébe. Ausztria mint „rég EU- és Schengen-zóna tag” alkalmazta az EU-jogot, s a schengeni határrezsimet.

A „vírusválság” időszakában természetes módon Ausztria is részese volt az „EU-jogalkotásnak”, ugyanakkor megjelenítette saját érdekeit és elképzeléseit is. Ausztria – lényegében Németországgal párhuzamosan – előbb korlátozta a határforgalmat (március 13.), majd az EU egyeztetett döntése után teljesen lezárta saját határait. Március 13-án csak három magyarországi határátkelőn (Hegyeshalom, Rábfüzes, Sopron) tette lehetővé a nemzetközi teherforgalmat. A döntés nem csak a határátkelőket érintette, hanem azt is jelentette, hogy a „zöldhatár átlépése jogellenessé vált”, szabálysértési eljárást vont maga után.

Ausztria, s főleg Tirol síterepei és szállodái az európai kiterjedésű járvány egyik „gócpontjának szerepét” töltötték be. (Ischgl település és egy bárja Európaszerte hírhedtté vált.) A tirol turisztikai központok kiürültek, s csaknem ezer magyar alkalmazott vált hirtelen munkanélkülivé. (Március 16-án karanténba helyezték Tirolt.) Egy részük azonnal hazaindult, mintegy 500 fő megkésve indulva „belefutott” a kihirdetett határzárba.

Március 16–17. után a magyar–osztrák határon a rendszerváltás és a migrációs válság óta nem tapasztalt folyamatok bontakoztak ki, illetve az egyének számára súlyos állapotok alakultak ki. Az Ausztriába naponta ingázó magyarok egy része (főként a biztosnak tűnő munkahellyel rendelkezők) úgy döntött a határ teljes lezárásától való félelmében, hogy kinn marad és ott várja meg a fejleményeket, más részük hazautazott.

Szlovákia

Szlovákia március 13-tól visszaállította a határellenőrzést, ideiglenes rendszabályként csak a szlovák állampolgárok léphettek be az országba. Az áruszállítást

nem korlátozták. Az ingázók mozgása lehetetlenné vált napokra. Ez elemi gondot jelentett nem csak az egyének, családok életében, de a magyarországi foglalkoztatók számára is. Az esztergomi Suzuki és a győri Audi-gyár munkarend-átszervezésre kényszerült már a leállásról szóló döntés előtt.

A határon át történő személyforgalom szabályozásában ezen a határszakaszon is rövid időn belül változások történtek. Szlovákia húsvét előtt külön rendszabályokat léptetett életbe, a belső és a határokon átnyúló mozgások tekintetében is. Április 8–10. között csak a következő átkelési pontok maradtak nyitva: Rajka, Vámosszabadi, Komárom, Esztergom, Parassapuszta, Balassagyarmat, Salgótarján, Bánréve, Tornyosnémeti, Sátoraljaújhely.

Ukrajna

Az ország igazi EU-külső szomszédként a legbonyolultabb helyzetbe került. Részben az EU, részben a magyar rendelkezések nehezítették meg a nyugati országokban és Csehországban dolgozó ukrainai vendégmunkások hazatérését. Ukrajna első lépésként a március 15–29. közötti időszakra kiterjedően lezárta határait a külföldiek előtt. A magyar–osztrák határon a határzárak miatt feltorlódott ukránokat Magyarország humanitárius folyosón engedte át.

Időnként az ukrán döntések sem segítették a vendégmunkások tömege helyzetének megoldását, hiszen bevezették azt (március 26.), hogy a saját állampolgáraikat sem engedték be. (Ennél durvább döntés az időszakban csak Bolíviában született, ahol – belpolitikai okoknál fogva – a Chiléből hazatérni vágyó állampolgáraikat könnygázzal és gumilövedékekkel tartották távol a hazájuktól.) Az ukrán elnök azzal indokolta – a rövid ideig fenntartható – döntését, hogy választania kellett a járványhelyzet miatt a még külföldön maradt ukránok és az otthon élő mintegy 40 millió lakos biztonsága között.

Április 6-án lényegi változások léptek hatályba az ukrán kormány döntése következtében a közös határon. Megszűnt a gyalogos, kerékpáros, mikrobuszos, buszos belépés lehetősége az átkelőkön. Csak saját tulajdonú személygépkocsival engedélyezik a belépést. A kisebb határátkelőkön való forgalom lehetőségét megszüntették a közös határon, csak Záhonynál lehet be- és kilépni a magyar szakaszon ukrán relációban. A vasúti személyforgalom felfüggesztésre került a két ország között.

Románia

A román állampolgárok tömegeit érintette a munkahelyük és életlehetőségük elvesztése a nyugati országokban. Tömegesen indultak meg gépkocsikon haza. A magyar–osztrák határra érve szembe találták magukat a határok lezárásával. Március 17-én Románia humanitárius folyosó megnyitását kérte. Magyarország rövid időn belül megnyitotta a humanitárius folyosót a román és bolgár állam-

polgárok számára, akik kijelölt útvonalon érkeztek a román átkelőhelyekre, s hagyhatták el Magyarországi területét.

A nagytérségi, határokon keresztül vonulás után kistérségi kérdések kerültek előtérbe, a határon átnyúló ingázás kérdése. Néhány napos bizonytalanság után a VIII. román katonai rendelet április 9-én rendezte a magyar–román határon átnyúló ingázás romániai helyzetét. Az ingázónak – ha egészséges – nem kell karanténba, vagy lakhely-elkülönülésbe vonulnia a munkába járása során. A rendelet területi hatálya azokra vonatkozik, akik bármely határátkelőtől 30 kilométeren belül élnek, s legalább hetente egyszer ingáznak a lakóhelyük és a munkahelyük között. A határok lezárása időszakában az ingázók csak a három (Létavértes–Székelyhíd, Méhkerék–Nagyszalonta, Nyírábrány–Érmihályfalva) kijelölt átkelőn keresztül mozoghattak, hosszú kerülőkkel és idővesztéssel. Április 10-től megnyílt számukra a Nagycsanád–Kiszombor, Nagylak–Nagylak, Bottonya–Tornya, Gyula–Gyulavarsád, Átánd–Bors, Vállaj–Csanáros, Csengersima–Pete átkelési lehetőség is.

A német mezőgazdaság munkaerő-szükséglete (a német mezőgazdasági miniszter szerint az ország mezőgazdasága áprilisra 40 ezer, májusra újabb 40 ezer fő idényfoglalkoztatott munkaerőt igényel) jelentős szívóhatást gyakorol ezen feltételek között is az olcsó kelet-európai munkásokra, az állásukat frissen elvesztettek. Először a lengyel és a romániai munkaerő „mozdult meg” lényegében a járvány közepén. Az adott határozatok és bizonytalanságok között charter repülőgépekkel (szinte légihidakkal) szállítják a toborzott embereket. Kolozsváron botrányba fulladt április 9-én a repülőtéren mintegy 1 500–2 000 ember megjelenése. A toborzás jogszerű volt, a lebonyolítás módjából – a járványügyi előírások tömeges megsértéséből – azonban büntetőeljárás lett.

Ausztria bejelentette, hogy az egészségügyben és a szociális ellátás területén kialakult nagyfokú szakemberhiány felszámolására „zárt irányvonalakat” kíván szervezni Románia és Bécs között. A szerelvények magyarországi megállások nélkül, éjszaka szállítanak át a romániai munkaerőt.

Szerbia

2015 óta a magyar–szerb határon folyamatosan „határhelyzet van”. A magyar műszaki határzár megépítése ténylegesen a határon átnyúló migrációs mozgások megakadályozását jelentette Magyarország felé. A kihívás folyamatos maradt, de részben szerb közreműködéssel sikerült megakadályozni a 2015-ös állapotok kialakulását.

A koronavírus megjelenésével és terjedésével párhuzamosan Szerbia is lezárta határait a személyforgalom előtt, mindössze három (Hercegszántó, Röszeke, Tompa) határátkelőt hagyott nyitva a teherforgalom számára. Március 20-ra a teherforgalom bedugult, két-három napos várakozási időt igényelt a feltorlódott kamionok átkelése a határon.

A vajdasági magyar politikusok kezdeményezésére Magyarország Szerbiával is ki kívánja alakítani az ingázók „szabad mozgásának” feltételeit, de ez időigényesebb folyamat, mint ahogy a többi szomszédunk irányában megtörtént.

A magyar kormányzat nem járult hozzá, hogy – a román és ukrán megoldáshoz hasonlóan – humanitárius folyosót nyisson a főleg Olaszországból és részben a német nyelvterületről hazatérő szerbiai vendégmunkások számára. Ezzel mintegy rákényszerítették Szlovéniát, Horvátországot és Szerbiát az ügyben való együttműködésre. (A kérdést meg tudták oldani.)

Horvátország

A magyar–horvát „határhelyzet” alapvetően az európai uniós döntéseknek megfelelően alakult. Mikrotérési szinten kellett a két kormánynak sajátos megoldást keresni. Március végén a muraközi horvát szőlősgazdák azt kérték a két állam illetékes szerveitől, hogy tegyék lehetővé számukra a Magyarországon fekvő szőlőterületeik műveléséhez szükséges oda-vissza átkelést (ingázást). A két külügyminisztérium rövid időn belül megállapodott az egyéni mozgások szabályozásáról. A két ország közötti mind a hét határátkelőn lehetővé vált a mozgás.

Szlovénia

A viszonylag „csendes” szlovén határon Magyarország lépett először, március 13-án ideiglenesen – az osztrák szakasszal egy időben – visszaállította a határelenőrzést. Rövid időre leállt a személy- és teherforgalom, csak magyar állampolgárokat engedtek belépni az ország területére. A nemzetközi határforgalom számára Rédics, Tornyiszentmiklós került kijelölésre. A magyar és szlovén állampolgárok számára Pince is használható maradt. Minden járművet és személyt megállítottak, s nyilatkoztattak arról, hogy mely területről érkezett a határra. Április 2-án újra megnyílt a két ország állampolgárai számára a bajánsenyei és a kétvölgyi határátkelő is.

Magyarország

A különböző nemzetközi és hazai híradások arról számoltak be 2020. február 24-én, hogy az első pozitív teszteredményt mutató magyar állampolgár a Japán főváros mellett karanténba helyezett Diamond Princess óceánjárón dolgozó magyar lett.

A koronavírus „igazoltan” 2020. március 4-én jelent meg Magyarországon, illetve az egészségügy számára. Az első két magyarországi beteg Iránból visszatért, Magyarországon legálisan tartózkodó egyetemi hallgató lett. A két hallgató feltehetően február 22-én érkezett a Liszt Ferenc Repülőtérre, amikor Európában

„a víruskérdés” már megjelent. Nem kerültek hatósági karanténba, lényegében rájuk volt bízva, hogy távol tartják-e magukat a különböző közösségektől, illetve csoportos rendezvényektől. (Nem tartották távol magukat.)

Nem tett jót a helyzet kezelésének, hogy a nyomtatott és főleg a sokszínű elektronikus magyar sajtó egy része nem tette világossá az első pillanattól kezdve, hogy nem „illegális migránsokról” van szó, hanem egy részük ugyan nem direkt módon megfogalmazva, de ezt igyekezett érzékeltetni.

Március 11-én a kormány járványügyi veszélyhelyzetet hirdetett ki, beutazási korlátozásokat vezetett be a leginkább „fertőzöttnek” tekintett országokból.

2020. március 15-én meghalt az első magyar koronavírusban szenvedő beteg. Elindult a folyamat új módon és új dimenzióban való kezelése.

Magyarország március 17-én rendelte el a járványügyi hatósági határzárát. Nem adtak a rendelkezés tudomásul vételére elég időt a külföldön dolgozó magyar, és a tranzitban érdekelt szomszédos országok állampolgárainak a felkészülésre, az utazásuk megszervezésére. A rendelkezések életbe lépése után több ezer ember torlódott össze Hegyeshalomnál, több kilométeres kocsisor, több órás várakozás várt a belépni szándékozó magyarokra is.

Az ausztriai munkahelyek tömeges elvesztése, a határzár a határ magyar oldalán is sajátos folyamatokat indított el. Sopron, Kőszeg, Szombathely jelenlévő népessége jelentősen csökkent az ingázók tömeges elutazásával. Csökkenő ártenenciák alakultak ki az albérleti piacokon.

Március 28-tól a kormány kijárási korlátozásokat rendelt el április 11-ig, majd határozatlan időre. Március 30-án a parlamenti többség határozatlan időtartamra felhatalmazta a kormányt a rendeleti úton való kormányzásra.

Április elejére néhány, a tömeges idegenforgalomra berendezkedett település vezetése elkezdte korlátozni az „idegenek” (nem helyi lakosok) településre érkezését. Április 9-től már jogszabályi lehetőséget is teremtett erre a kormány, több település élt a „bezárkózás” lehetőségével. A félelem „másoktól” így elérte az országlakosokat is, különösen a budapestieket tették felelőssé azért, hogy a különböző korlátozások ellenére tömegesen utaztak a Balatonra, a Duna-kanyarba stb. Hosszú távon nehéz megítélni ennek a helyzetnek a hatásait.

A településen belüli lezárások a kirándulóhelyeket érintik, ahol a helyben lakók is sajátos időbeni korlátozásban „részesülnek”.

Bár a tavasz nem igazán turisztikai főszezon, de a határzár életbe lépésekor mintegy 10 ezer magyar tartózkodott a világ különböző részein magán- és rövid hivatalos úton. Szijjártó Péter április 8-i sajtónyilatkozata szerint eddig az időponting 8 200 magyarországi lakóhelyű magyar állampolgár hazahozatalában segítettek a konzuli szolgálatok és a KKM. A külügyminiszter szerint „Magyarország modern kori története legnagyobb hazatérési akciója” volt ez. (Egészében véve 10 ezer magyar állampolgár hazaszállítása történt meg a határok lezárása után.)

Összegzés

A koronavírus tragikus hatásai nem csak a tömeges megbetegedések és halálozások tekintetében jelentek meg, de hihetetlenül rövid idő alatt romboltak a gazdaság, a társadalom, az oktatás, a kereskedelem stb. területén egyaránt.

A vírus terjedésének korlátozási szándéka (senki nem gondolta, hogy teljesen meg lehet akadályozni a mozgását) az államhatárok ellenőrzése, sőt védelme oldaláról is megjelent. Az egyéni bezárkózások után az EU külső határainak a lezárásához is elvezettek, legalábbis a személyi mozgások tekintetében. A gyors, felkészülésre, alkalmazkodásra lényegében időt nem adó döntések tömegeket hoztak nagyon kellemetlen, kényelmetlen, sőt veszélyes helyzetbe.

A gazdaság működése és a lakosság ellátása érdekében a tömeges szárazföldi árufuvarozás lehetősége a legtöbb határon fennmaradt. (Az Európai Unióban mintegy 3 millió ember érintett a távolsági teherszállításban.) Kamionvezetők tízezrei voltak és vannak úton Európában, akik – minden ténylegesen bevezetett és betartott óvintézkedések ellenére – nem csak önmagukra nézve jelentenek kockázatot, de szélesebb értelemben a lakosság számára is. (A kamionosok a járvány fokozódásával „hősökből szinte ellenségekké váltak”.)

A járvány hosszú távú hatásai még nem mérhetők fel, de az biztos, hogy a tömeges határokon átnyúló mozgásokat (történjen bármilyen közlekedési eszközön a luxus óceánjárótól a mikrotérségi gyalogos forgalomig) befolyásolni fogja a jövőben. A tragédia jelenlegi szintjén is mindenkinek újra kell gondolnia lehetőségeit és szükségleteit. Az újragondolásban nem a profit, nem az élmény maximalizálása, hanem a biztonságra való törekvés fog vezérelvvé válni.

Európa politikai és tudományos közössége mintegy két évtizeden keresztül a „határok megszűnéséről”, „határtalan Európáról”, a „határok virtualizálódásáról” stb. beszélt, értekezett, tervezett. Egy súlyos járvány szinte „pillanatok alatt” negligálta ezeket a törekvéseket. Az európai és tagállami döntések a valóságban „légiesítették” – legalábbis egy időre – az államhatárokon átnyúló, különböző jellegű regionális szerveződések munkáját. A központi államhatalmak Európa-szerete főszereplővé váltak az államhatárokon.

Jegyzetek

- 1 A jelenlegi kutatás átfogó előzménye az OTKA NN114468 számú Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika című, 2015–2019 között zajlott projekt. Honlap: <http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&num=114468>
- 2 A kézirat lezárásának időpontja: 2020. április 14.
A kézirat korábbi változata, mint a KRTK Regionális Kutatások Intézete koronavírussal összefüggő műhelytanulmánya, Államhatár-politikák az Európai Unióban és Magyarországon a globális COVID-19 vírusválság kezdeti időszakában címmel jelent meg, elérhetősége: http://www.docs.rkk.hu/rkkweb/Hajdu_Racz_hatar_virus_2020.pdf